

2018

**СТАРОЖИТНОСТІ
ЛІВОБЕРЕЖНОГО
ПОДНІПРОВ'Я**

Центр пам'ятокознавства Національної Академії наук України
і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
Інститут археології Національної Академії наук України
Центр охорони та досліджень пам'яток археології
Департаменту культури і туризму
Полтавської обласної державної адміністрації
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського

СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОДНІПРОВ'Я

2018

Збірник наукових праць

Пам'яті Г. О. Сидоренко (1918–1984)

Київ
ЦП НАН України і УТОПІК
Полтава
«Дивосвіт»
2018

Друкується за рішенням Ученої Ради Центру пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури (протокол № 6 від 3 липня 2018 р.), планів роботи Департаменту культури і туризму Полтавської обласної державної адміністрації, Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського і Центру охорони та досліджень пам'яток археології Департаменту культури і туризму Полтавської обласної державної адміністрації на 2018 р.

Редколегія:

Івакін Г. Ю., член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор; **Ковальова І. Ф.**, доктор історичних наук, професор; **Кулатова І. М.**; **Михайлина Л. П.**, доктор історичних наук, професор; **Мокляк В. О.**, заслужений працівник культури України; **Мурзін В. Ю.**, доктор історичних наук, професор; **Нестуля О. О.**, доктор історичних наук, професор; **Скорий С. А.**, доктор історичних наук, професор; **Супруненко О. Б.**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник (*науковий і відповідальний редактор*); **Титова О. М.**, доктор філософії з історичних наук, старший науковий співробітник.

Рецензенти:

Гаврилук Н. О., доктор історичних наук;
Моця О. П., член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор.

При передруку та іншому використанні матеріалів збірника посилання на джерело обов'язкове.

С 77 Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2018 = Antiquities of the Dnieper Left Bank Regions – 2018 : збірник наукових праць. Пам'яті Г. О. Сидоренко (1918–1984) / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК; Інститут археології НАН України; ЦОДПА; Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського; [наук. і відп. ред. Супруненко О. Б.; редкол. : Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.]. – К. : ЦП НАН України і УТОПІК, «Дивосвіт», 2018. – 208 с., V кол. вкл.

ISBN 978-617-633-223-7

Вміщені статті та публікації археологів – дослідників старожитностей Дніпровського лісостепового Лівобережжя, істориків і науковців музеїв, присвячені пам'яті відомої полтавської музейниці, археолога та краєзнавця Галини Олексіївни Сидоренко (1918 – 1984).

Видання об'єднало дослідження з історії археології та Полтавського краєзнавчого музею, археології бронзового і раннього залізного віків, середньовіччя та козацької епохи, підготовлені напередодні наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження Г. О. Сидоренко.

Для археологів, істориків, пам'яткоохоронців, працівників музеїв, краєзнавців, усіх, хто цікавиться найдавнішим минулим Полтавщини та історією її музейних зібрань.

УДК 902.2.94 (477.53)

ISBN 978-617-633-223-7

- © Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2018.
- © Інститут археології НАН України, 2018.
- © Полтавський краєзнавчий музей ім. В. Кричевського, 2018.
- © Центр охорони та досліджень пам'яток археології, 2018.
- © Видавництво «Дивосвіт», 2018.
- © Автори статей, 2018.

Галина Олексіївна Сидоренко
(5.07.1918–13.11.1984)

О. Б. Супруненко

(м. Полтава)

ГАЛИНА ОЛЕКСІЇВНА СИДОРЕНКО (1918–1984)

У статті, підготовленій до 100-річчя від дня народження відомого полтавського музейника, подається життєпис та нарис наукової і музейної діяльності Г. О. Сидоренко.

У більш ніж 125-річній історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського з-поміж ряду імен музейників ХХ ст. заслуженою відомістю широкому загалу на протязі більше ніж 40 років і до сьогодні вирізняється ім'я скромної жінки-трудоаря, уродженки Чутівського району на Полтавщині – Галини Олексіївни Сидоренко (5.07.1918–13.11.1984). Частина читачів (здебільшого, людей старшого покоління) пам'ятає цю чуйну людину, жіночку невеликого зросту, завдячуючи якій паростки місцевого краєзнавства й ідеї збереження відомостей про минуле все ж таки продовжували жевріти, часом перетворюючись у цікаві експозиції й виставки в Полтаві та музеях області, громадські музейні осередки, збереження відомостей про історичну Полтавщину в путівниках і краєзнавчих книгах, що не тонули в дурмані компартійних лозунгів, вихвалюванні рішень чергових з'їздів і славленні здобутків соціалістичного будівництва. Ім'я Галини Сидоренко, хай скромно та лише на культурницькій ниві, а також у краєзнавстві й археологічній науці, все ж таки залишилося в історії [51, с. 448; 100, с. 20, 36, 55, 69, 127, 132, 192, 358 та ін.; 104, с. 60]. Виповнюється 100 років від дня народження цієї славної людини. До ювілею її колеги в Полтаві проводять невелику меморіальну наукову конференцію, видали цю збірку наукових праць її пам'яті, а також вже вдруге вшановують музейника ювілейною виставкою.

Скромна постать Г. О. Сидоренко вособлює повоєнний період розвитку краєзнавства та дотично археологічних знань в області [104, с. 63]. Час перебування Галини Сидоренко в музеї багатий на історичні події: потрясіння – війну й окупацію; останні роки репресій початку 50-х рр. ХХ ст. – страх за власну

долю і долю близьких; творчі звершення – відбудову музею, створення його експозиції; спроби наукового аналізу здобутих за життя фактичних даних, зокрема, видання першого й досі єдиного довідника з археології Полтавської області [76]. Полтавці добре пам'ятають цю людину – невтомного збирача, дослідника, а, разом із тим, – замкнуту і далеко не багатослівну жінку. Чи не кожен другий експонат збірки музею до 1980 р., чимало наукових справ його архіву зберігають живу присутність у них одного із найстаріших і найплідніших краєзнавців Полтавщини 1940–1980-х рр. Так склалося, що старійшині полтавського археологічного краєзнавства автор зобов'язаний вибором наукового фаху, вихованням у юнацькі роки, творчими порадами на початку музейного життя [95, с. 24].

Про Г. О. Сидоренко існує чимало згадок у публікаціях преси [напр.: 87; 88; 92, с. 38], повідомлень різних авторів зі вдячністю за надані нею консультації, участь в експедиційних проектах, добрі слова за підготовлені до вивчення матеріали чи дослідницьку допомогу [16, с. 13; 23, с. 72; 28, с. 172; 33, с. 185–186; 93, с. 23]. Життєпис і характеристика діяльності музейника знайшли висвітлення в кількох публікаціях, авторами яких виступили молодші колеги Галини Олексіївни [90, с. 40–41; 91; 47; 95, с. 24–26; 102, с. 10–28], а також поважні археологи [36, с. 125]. Біографічні дані й оцінка музейної діяльності Галини Сидоренко відклалися на сторінках місцевих та столичних енциклопедично-довідкових видань [26, с. 211–212; 110, с. 99–100; та ін.].

Галина Олексіївна Сидоренко народилася 5 (хоча сама зазначала 18) липня 1918 р. у с. Первозванівка сучасної Новокочубеївської сільської ради Чутівського району Полтавської обл. в сім'ї сільського інтелігента – вчителя. Її батько, – Олексій Васильович, – син сільського дяка, закінчив за казенний кошт 1909 р. Полтавську духовну семінарію і вчителював у рідному селі та ін. селах області до 1941 р., коли вийшов на пенсію. Мати – Марія Василівна, дочка робітника-залізничника депо «Полтава – Південна», закінчила 1916 р. гімназію, вчителювала до 1921 р., а потім, полишивши школу, зосередилася на дітях і домашньому господарстві [95, с. 24, 25]. Родина складалася з батьків і двох сестер, які закінчили семирічку у Полтаві.

Г. О. Сидоренко поступила на вечірній робітфак Харківського фармацевтичного інституту, закінчивши його навесні 1935 р. З першого курсу інституту вибула за станом здоров'я. Підхопила сухоти, що вимагало інтенсивного лікування і зайняло більше трьох років [102, с. 11].

Після найстрашнішої хвилі сталінських репресій, 20 вересня 1938 р. Г. О. Сидоренко переступила поріг Полтавського історико-краєзнавчого музею, зайнявши посаду лаборанта археологічного відділу [102, с. 11, 12]. Тут вона почала працювати під керівництвом М. А. Стана – енергійного, ініціативного і здібного краєзнавця, археолога та художника, який на той час очолював комсомольський осередок музею [103, с. 675]. До кола її обов'язків входила інвентаризація нових надбань відділу, розміщення колекцій у сховищах, догляд за вітринами відродженої експозиції. І Галина Сидоренко досить добре справлялася з обов'язками помічника, заносючи чітким каліграфічним почерком описи значної кількості речей до інвентарних книг та рукописного «Каталогу Археологічного відділу» [95, с. 24].

У вільний час, а частіше – у вихідні, з 1940 р., вони разом із орнітологом, завідувачем природничим відділом музею, М. І. Гавриленком здійснювали екскурсії в околицях міста, виявивши близько 30 пам'яток археології – від доби неоліту до часу пізнього середньовіччя [10, с. 12; 95, с. 24]. Серед останніх були сліди неолітичних стоянок на дюнах біля сс. Вакуленці, Крутий Берег, Нижні Млини, поселення скіфського часу неподалік сс. Патлаївка, Гора [102, с. 12]. А 1944 р. обстежили поселення і городище слов'яно-руського часу у Полтаві [10, с. 12; 37, с. 25; 99, с. 21; 106, с. 14–15]. Найбільш виразною знахідкою Археологічного відділу виявилися комплекси поховань Новоселівського (Свинківського) могильника черняхівської культури, досліджені 1940 р. [83]. Тоді ж Галина Олексіївна познайомилася з ленінградськими вченими І. І. Ляпушкіним та П. М. Третьяковим, які відвідали Полтаву, взяла участь у перших археологічних розвідках І. І. Ляпушкіна та його розкопках разом із М. А. Станом на роменському городищі в Опішні [9, с. 122–123; 103, с. 673–680]. Цікаво, що першою опублікованою роботою молодой музейниці була газетна стаття про перебування Т. Г. Шевченка на Полтавщині [54].

Згодом Г. О. Сидоренко переводять до відділу фондів, потім – відділу історії капіталістичного суспільства на посаду молодшого наукового співробітника, де вона пропрацювала до 17 вересня 1941 р., готуючи частину колекцій до евакуації [95, с. 24].

З 18 вересня 1941 р. Полтава була окупована фашистами, а Галина Олексіївна змушена була залишитися в місті разом із літніми батьками. 20 жовтня 1941 р. повернулася до музею, діяльність якого була відновлена німецькою адміністрацією й опинилася на попередній посаді – лаборанта археологічного відділу [102, с. 14, 15].

Полтавський музей на той час очолив відомий музейник, мистецтвознавець та архітектор, фундатор етнографічного відділу колишнього Природничо-історичного музею Полтавського земства, учень академіка М. Ф. Біляшівського Кость Васильович Мощенко (1876–1963) [39; 41, с. 57–65; 45, с. 96–100]. Він, після повернення із заслання у Казахстані, покинув Київ і вважав за необхідне зберегти музей у Полтаві в буремні роки війни [42, с. 71]. Його заступником з наукової роботи став колишній завідувач природничого відділу М. І. Гавриленко, який також повернувся із заслання в Алтайських теренах [15, с. 20]. Відділ археології очолив колега Микити Стана по Всеукраїнському історичному музею ім. Т. Г. Шевченка, науковий співробітник Інституту археології АН УРСР, кандидат історичних наук і доцент Київського педагогічного інституту Василь Йосипович Довженок (1909–1976) [36, с. 170]. Ополченцем він вийшов із Києва, але потрапити до Харкова з частинами відступаючої радянської армії вже не зміг. Відтак залишився у Полтаві, зайнявши запропоновану Костем Мощенко посаду завідувача відділу [32, с. 45, прим.]. Саме В. Й. Довженок сприяв остаточному утвердженню Галини Сидоренко у намірах присвятити своє життя археології [95, с. 25].

Звісно, за окупації наукових досліджень співробітники відділу не проводили. Доглядали за експозицією, проводили екскурсії німецьким, угорським і румунським військовослужбовцям, учням шкіл міста. Здійснили кілька обстежень пам'яток археології у Поворсклі, вимінюючи власні речі в селах на продукти, описували здобуті матеріали, передаючи їх до фондів музею [102, с. 15].

Та найбільш виразним свідченням дієздатності археологів музею у той складний час виявився факт знахідки й отримання для музею відомого Лукишинського скарбу римських срібних денаріїв. Його виявили у травні 1942 р. місцеві хлопчачки [70, арк. 8–10]. Монети, вкриті окислами, і фрагменти гончарного горщика з лискованою поверхнею трапилися на ріллі в ямі, вимитій дощем на західній межі поселення другої – третьої чвертей I тис. н. е. [93, с. 27]. Діти тоді знайшли більше 1000 монет, частину з яких розібрали односельці [6, с. 161; 23, с. 72]. Незабаром відомості про знахідку дійшли до Полтави, і до Лукищини виїхала Г. О. Сидоренко. Звісно, жінці легше було обминути поліцаїв, не привертати уваги грабіжників, і в музеї були впевнені – скарб вдасться забрати [10, с. 13].

Галина Сидоренко обстежила місце знахідки і привезла 953 монети та фрагменти горщика. Денарії із профілями римських імператорів посіли чільне місце в експозиції, навіть були вивезені до Німеччини, та все ж – повернулися 1948 р. до музею [23, с. 72; 98, с. 65–68]. Лукишинський скарб належить до числа найбільших скарбів римських монет Східної Європи, схоронених на початку IV ст. н. е. [12]. Сьогодні він репрезентований у скарбниці музею, нагадуючи відвідувачам про небуденний дослідницький і в повній мірі сміливий громадянський вчинок молодої музейниці.

У лютому 1942 р. Г. О. Сидоренко змушена була перейти до художньо-іграшкової майстерні, створеної при музеї, де заробляла на життя розмальовуванням ляльок. Серед них були й такі, що зображали Сталіна, Жданова, Молотова. У наш час такими витворами «народного мистецтва» нікого не здивуєш. А ось в 1940-ві – 1950-ті рр. ця «продукція» залишила на все життя «пляму» у неписаній біографії музейного працівника [102, с. 16], яку за допомогою доброзичливців і борзописців від нової інтелігенції не раз «розворушували». Звісно, на той час модно було таким чином випрацьовувати літературний хист майбутнім письменникам і потенційним партійцям. А ще згадували співпрацю з емігрантом-«ворогом» та «націоналістом» Костем Мощенком, знайомство зі «зрадником» П. П. Курінним. Тож зрозумілою була замкненість жінки, що кожного разу чекала підвоху чи звинувачення у нелояльності до режиму.

Звісно, не менше лихо спіткало й Василя Довженка, якому аж до смерті згадували перебування в окупації та у Полтавському музеї, не звертаючи уваги на його наступний бойовий шлях і державні нагороди, наукові звання та праці [108, с. 234–235]. Це навіть зробили приводом до «невиїздної» відомого київського вченого на закордонні наукові симпозиуми і конференції [109, с. 3–5].

У музеї часу війни Галина Сидоренко і Василь Довженок пережили чимало випробувань. Як згадувала Галина Олексіївна, окупанти неодноразово вилучали зі збірок та експозицій античні монети, викрали золоті бляшки скіфської доби восени 1941 р., коли в музеї були відсутні представники адміністрації, а співробітників нараховувалося аж 3 чоловіки. Зазіхання на колекції припинилися з появою співробітників. До того ж, музей мав протекцію доктора Фрідріха Ламерта, ад'ютанта коменданта Полтави генерала Брадовського, «який ліберально ставився до збереження музейних колекцій» [10, с. 12]. Упродовж жовтня 1941 – травня 1943 рр. експозицію відділу навіть відвідало кілька десятків німецьких «колег»-археологів та музейників. Серед них був і відомий австрійський археолог Йоган Вернер, який виїздив до Макухівки і Малої Перещепини – місць знаходжень поховань найвищої еліти Великої Болгарії VII ст. н. е. [30, с. 76]. Практично до серпня 1943 р. колекції музейного відділу археології наявні на той час співробітники зберегли повністю, за винятком незначних втрат 1941 р. [102, с. 17].

Характеристику життя музею того часу подає інформація крайового проводу ОУН на західних українських землях від квітня-листопада 1943 р., що збереглася у ЦДАВО України. Вона розповідає про культурне життя міста за окупації та має окремий «розділ» про музей [2, с. 55–56]. Прочитуємо цей уривок, з огляду на вичерпну характеристику подій тієї доби.

«Гордість Полтави – то її музей. Музейного будинку, на жаль, в Німеччину не забереш, але експонати від гостей не гарантовані. На Сході існував звичай – хазяїн мусив дарувати гостеві річ, яка тому сподобалась. Арійці теж культивують цей неарійський звичай: генералові потрібен килим, комендантові потрібні меблі, гебітскомісар просить пейзаж, щоб прикрасити кабінет, для солдатського казина треба картин. Іноді позича-

ють, інколи – просто беруть. І те і друге зникає безслідно. Вимагають усього того ввічливо, але при відмові чемний тон переходив у найгрубіший. Приклад чужих варварів не дає спати рідним посіпакам, наприклад, бургомістрові, що теж докладає рук до грабунку.

Серед німецьких вояків музей користується великою популярністю. З розмов і записів у книзі відвідувачів можна дізнатися, що багатьох гнали на Схід, щоб підбити цілковитих дикунів, і для пересічного вояка рівень української культури – несподіванка. Але для Розенберга і Коха це не несподіванка, вони не дивуються, а нищать...» [цит. за: 2, додаток].

У серпні 1943 р. настав час і відділу археології. Згідно із розпорядженням штабу Альфреда Розенберга, співробітникам необхідно було привезти до Києва найбільш важливі предмети збірки для їх відправки до Німеччини, доповнені детальними описами. До інспектора музеїв, культурфюрера Штадфуса з музейним робітником Наконечним були відправлені переважно збори розвідок останніх років [82, с. 117; 101]. Після від'їзду нарочного Василь Довженок запросив Галину Сидоренко до фондосховища і вони разом сховали в ніші за шафи та в нижні шухляди давньоєгипські предмети збірки Павла Бобровського, античні теракоти, вироби із фаянсу, кам'яні сокири. Як виявилось, вчасно. В кінці серпня до музею прибув особистий представник інспектора – відомий український археолог П. П. Курінний (1894–1972), який здійснював самостійно відбір предметів для відправки [81, с. 397; 97, с. IV]. Цікаво, що на цей час більшість співробітників музею вже була звільнена. Відчуваючи недобре, у перші дні вересня Галина Сидоренко допомагала Миколі Гавриленку переносити книги бібліотеки до сараю... [95, с. 26]. Далі необхідно було відсиджуватися вдома. Подорожі по місту могли коштувати життя. В Полтаві скаженіли есесівці. Палали будинки... 21 вересня 1943 р. вандали підпалили будинок музею, 22 вересня – обласний архів і бібліотеку у цокольному поверсі споруди. Музею було завдано непоправної шкоди, яка в цінах 1943 р., за досить скромними підрахунками, обчислювалася в 58 млн. крб. [1; 82, с. 117].

Після звільнення Полтави життєва стежка знову привела Галину Сидоренко до музею... Але на цей раз вже до згарища

чудової споруди. З ще тліючого будинку стягувала вона збережені від полум'я речі, зносила шматки кераміки, книги, металеві оплавлені посудини, зброю. Росла купа таких понівичених речей під сараєм, а Галина Олексіївна все відшукувала нові і нові. Близько 20 тис. предметів та їх уламків зібрано було нею за вересень-жовтень 1943 р. [88, с. 5]. У збереженні цієї неоціненної частини колекції головна заслуга належить саме Г. О. Сидоренко [101, с. 15, 16]. І сьогодні ще обпалені полум'ям війни музейні речі стають об'єктами повернення до «другого життя» для полтавських і харківських реставраторів.

25 вересня 1943 р. Галина Сидоренко знову була призначена лаборантом, згодом — молодшим науковим працівником відділу археології музею, до 1945 р. виконувала обов'язки завідуючої відділом. Складаючи план наукової роботи, молода дослідниця передбачила розвідки по Пселу, маючи за мету обстеження низки поселень доби неоліту-бронзи в цьому районі. В свою чергу Інститут археології АН УРСР, в особі вченого секретаря, колишнього директора Полтавського музею Михайла Рудинського, радив звернутися до більш детального обстеження Поворскля [95, с. 26]. З'явилися і перші науково-популярні статті молодої дослідниці в обласній газеті [58].

Доля знову звела Галину Сидоренко з Іваном Ляпушкіним, який після війни, повернувшись з евакуації, продовжив дослідження на Полтавщині [4]. 1945–1946 рр. Галина Олексіївна взяла безпосередню участь у розвідках Лісостепової Лівобережної експедиції Ленінградського відділення Інституту історії матеріальної культури АН СРСР, виступаючи начальником окремого загону; провела детальну розвідку по р. Коломак, а потім завершила огляд лівобережного Поворскля нижче Полтави [55; 56, арк. 50–52; 57; 59]. Восени 1945 та влітку 1946 рр. вона разом із І. І. Ляпушкіним проводила археологічні дослідження на Соборному майдані у Полтаві [78, с. 26–27; 99, с. 21–22], де були виявлені культурні нашарування роменської і давньоруської Лтави IX–XIV ст., сліди поселення ранньоскіфського часу, досліджені три житла пізньороменської доби, ряд господарських ям і льохів [14; 27]. Дослідники доклали максимум зусиль щодо збереження пам'ятки, і з їх ініціативи на Червоній площі Іванової гори був розбитий сквер, що врятував від

забудови частину майданчика городища і селища [8, с. 127]. Іван Ляпушкін високо цінував знання та музейний хист Галини Сидоренко, радив їй швидше завершити освіту й обрати свій шлях у науці [95, с. 26].

Випадок (поїздка до Києва за повернутими з Німеччини полтавськими колекціями) звів Галину Сидоренко зі ще одним ученим – молодим фахівцем у галузі археології доби раннього середньовіччя Євгенією Володимирівною Махно (1913–1992) [36, с. 143], людиною подібної долі, дружні стосунки з якою Галина Олексіївна підтримувала все життя. Польові сезони 1948 та наступних років вона провела саме в експедиціях Є. В. Махно у Кантемирівці, Писарівці, Максимівці [34, с. 160; 35, с. 198]. 1949 р. працювала на розкопках поселення скіфського часу Пожарна Балка II, на південь від Полтави, які здійснював І. І. Ляпушкін [60].

1947 р. Галина Сидоренко успішно склала іспити на заочне відділення історичного факультету Полтавського педагогічного інституту, яке закінчила 1952 р. Навчання вимагало часу, тому довелося залишити посаду науковця, стати фотографом музею. У травні 1950 р. Сидоренко призначили тимчасово виконуючою обов'язки завідувача відділу історії дореволюційного періоду (відділ археології тоді вже не існував), а в липні того ж року – перевели головним хранителем фондів, з жовтня – затвердили на посаду завідуючої відділом історії дореволюційного періоду, який вона очолювала аж до 1981 р. [95, с. 26].

Навчання в інституті, побудова тимчасової експозиції у приміщенні сучасної художньої школи на подвір'ї музею, опрацювання безлічі повернутих з Німеччини та зібраних у повоєнний час експонатів надовго викреслили із життя наукові задуми краєзнавця. Лише 1952 р. повернулася Г. О. Сидоренко до самостійних пошуків пам'яток у Поворсклі разом із членами музейного учнівського археологічного гуртка. Ці огляди дюн, мисів берегів річок дали велику кількість інформації про пам'ятки Поворскля, межиріччя Ворскли і Псла, дозволили розпочати складання мапи археологічних пам'яток Полтавщини [95, с. 25, 26].

1954 р. Галина Сидоренко обстежує залишки зруйнованого господарськими роботами сарматського поховання у с. Павлів-

ка на Кобеляччині, привозить до музею бронзові казан і миску-таз зі складу супутнього інвентаря останнього [22, с. 243–245; 24, рис. 17: 1; 62; 96, с. 56–67], оглядає кургани і залишки Української лінії поблизу с. Бурти на Новосанжарщині. На рік-два раніше виїздить до Клімівки Карлівського району, де проводилися розкопки музеєм у 1926 р. [61], оглядає місцезнаходження поховань черняхівської культури могильника у с. Писарівка біля Малої Перещепини [63]. Влітку 1956 р. переправляє до Полтави великий човен-однодеревку, вимитий Ворсклою в околицях Котельви [89; 111, с. 104–105; 40, с. 90–92, рис.], як досі вважали XVII ст. (можливо, він є пам'яткою більш ранніх часів).

Та на заваді заняттям археологією стають копіткі справи відділу, збирання експонатів, створення нової етнографічної збірки, сім'я. Г. О. Сидоренко обрала не аспірантуру, а практичну музейну діяльність.

У кінці 1950-х рр. розпочалася підготовка до створення нової музейної експозиції. Відділ історії дореволюційного періоду повинен був зайняти 10 величезних залів відродженого будинку музею і потребував чимало зусиль з підготовки тематико-експозиційних планів, тематичних структур, численних формальних паперів, наукового опрацювання сили-силенної експонатів, реставрації колекцій, суто механічної роботи [102, с. 14].

Створення експозицій вимагало неординарних художніх та суто музейних рішень, пошуку експонатів, в тому числі великих і незвичних, таких, як чумацька валка з двома опудалами волів. Вони стали експозиційною домінантою у залі, присвяченому розвитку краю в XIX ст. Не можна не згадати й про появу у музеї широко відомого дзвону Полтавського Успенського кафедрального Собору «Кезикермен» [7, с. 747–748; 46]. Цей дзвін з'явився на подвір'ї музейного закладу ще в 1930 р. [43, с. 18; 44, с. 124]. Був відправлений в евакуацію 1941 р. разом із майном Полтавського паровозоремонтного заводу, а після війни залишився у Красноярську, на подвір'ї колишнього місцевого депо. 1963 р. дзвін доставили до Полтави. Щоб його вмістити до експозиції, необхідно було розібрати цеглу у нижній частині дверних проходів. А втягували його до 11 зали від-

ділу ... 3 чоловіки і півтора десятка жінок – співробітниць музею, на чолі з Галиною Сидоренко [3; 38, с. 19]. До речі, вона присвятила цьому унікальному експонату окрему газетну статтю [66].

Не дивлячись на музейні клопоти, Галина Сидоренко не полишала археологічної діяльності. У кінці 1950–1960-х рр. вона обстежила місця знахідок поховання кіммерійської доби поблизу с. Бутенки Кобеляцького району [19; 80, с. 11], їздила за гальштатським мечем, випадково знайденим на Більському городищі [20, с. 41, 43–45; 21, с. 248–249; 29]. 1960 р. обстежувала зруйнований аматорами курган скіфського часу в с. Крячківка Пирятинського району і доставила до музею знахідки з цієї поудайської поховальної пам'ятки [50, с. 21: фото; 65], а 1962 р. підготувала до друку публікацію комплексу речей з кургану [68], що став однією з еталонних пам'яток Середнього Посулля скіфської доби для другої половини ХХ ст. [17, с. 54].

Під час підготовки експозиції відділу історії дожовтневого періоду музею вона готувала довідки, газетні статті [67] та опублікувала невелику роботу про килимарство Полтавщини ХІХ – початку ХХ ст. у столичному тільки-но відкритому журналі «Народна творчість та етнографія» [64].

Упродовж 1960-х рр. Г. О. Сидоренко вела значну популяризаторську роботу, що включала проведення екскурсій в експозиції музею, читання лекцій населенню області на найрізноманітнішу тематику, готувала статті до періодики, виступи на радіомовленні. За час свого керівництва відділом, за підрахунками її наступниці Ганни Величко-Березової, Галина Олексіївна тільки за останнє десятиліччя життя провела більше 3800 екскурсій, прочитала близько 2000 лекцій, опублікувала понад 50 статей у республіканській, обласній, міській та районній пресі. Її зусиллями фонди музею поповнилися більше ніж 40 тис. експонатів [95, с. 27–28]. А це – відповідна кількість записів в інвентарні книги та науково-інвентарних карток. Її документальні записи і сьогодні вражають лаконічністю та змістовністю, засвідчуючи енциклопедичність знань, величезну працездатність і відповідальність музейниці.

1967 р., разом із групою науковців музею, Галина Сидоренко побудувала нову етнографічну експозицію третього поверху

музею [11, с. 53], на протязі 1964–1980 рр. – консультувала і надавала безпосередню допомогу у створенні експозицій більшої частини державних музеїв області – Кременчуцького, Диканського і Чорнухинського історико-краєзнавчих, Миргородського літературно-меморіального Давида Гурамішвілі та інших, майже 40 громадських музеїв в області [79, с. 136]. Відвідуючи громадські музеї, не забувала збирати відомості про археологічні знахідки. А разом із тим, – оглядати археологічні пам'ятки, поповнювати інформацію про старожитності.

Разом із практичною музейною діяльністю Галина Сидоренко не полишала збираючи матеріали до археологічної карти області. Частина з них увійшла до видрукуваного у Києві «Короткого списку археологічних пам'яток Української РСР» [5; 69], енциклопедичної краєзнавчої праці «Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область» [18, про різнобічну участь у підготовці видання – довідкових матеріалів, уточнень, ілюстрацій, укладання доповнень Г. О. Сидоренко *див.*: с. 1023–1024]. Популяризаторський хист Г. О. Сидоренко проявився у підготовлених нею текстах до «Путівника» по музею, що витримав три видання [48], ряду туристських видань про Полтавщину [49; 50; 52], газетних статтях *див.*: 77]. Так, історичний розділ короткого довідника-путівника «Полтавщина» був доповнений Галиною Олексіївною довідками про найвідоміші пам'ятки археології – Гінцівську палеолітичну стоянку, неолітичну стоянку на Білій Горі, Кабаківський скарб, Більське і Книшівське городища, Кантемирівське поселення та могильник на Чутівщині, Полтавське городище і поселення, літописний Воїнь і Мало-перещепинський «скарб» [50, с. 121–127]. До довідок про визначних діячів науки, мистецтва і культури Полтавщини у це видання нею та співробітниками відділу підготовлені статті про Василя Капніста, Миколу Гнєдича, Івана Муравйова-Апостола, Василя Докучаєва, Івана Павловського [50, с. 184, 188, 191–192, 209, 215].

У кінці 1970-х рр. Галина Олексіївна підготувала попередню редакцію одного з перших «Довідників з археології України» по Полтавській області [73; 74], остаточне ж доопрацювання видання розтяглося на кілька років через організаційні незгодження, секретність на той час топографічних карт та відсут-

ність дріб'язкових коштів від області. Книга вийшла в академічному видавництві «Наукова думка» 1982 р. у співавторстві з Євгенією Махно і професором Дмитром Телегіним [76], була схвально оцінена фахівцями, громадськістю [напр.: 85; 86 та ін.] як одна з перших коротких обласних археологічних мап України.

Варто відзначити й плідну громадську діяльність Галини Сидоренко у царині археологічного пам'яткоохоронництва, організації й керівництва з 1970 до 1981 рр. секцією пам'яток археології правління Полтавської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури [16, с. 13], участь в організації і проведенні секцією молодіжних (юнацьких) конференцій [84, с. 59]. Саме Галина Олексіївна була ініціатором створення при секції та музеї учнівського археологічного гуртка, що згодом значно розширив археологічну громадську діяльність у місті й області, а також сприяв становленню молодих дослідників [13, с. 119; 102, с. 28], зокрема, таких як майбутні кандидат історичних наук Ігор Гавриленко, кандидат філософських наук Андрій Богачов, археологи та історики Дмитро Левченко, Світлана Капко (Яковенко) та багатьох інших.

За керівництва секцією археології Г. О. Сидоренко підготувала текст лекції «Археологічні пам'ятки Полтавщини, їх значення та охорона», що надійшов у всі міські і районні організації УТОПІК області [71], затвердила проект і добилася виготовлення чавунних охоронних дошок на пам'ятки археології. Були укладені списки пам'яток, на які необхідно встановити знаки, завершена організація паспортизації 50 пам'яток найдавнішого минулого [31, арк. 98–129]. Галина Олексіївна проводила також і обстеження археологічних об'єктів, що руйнувалися, зокрема, курганів, ставила їх на облік та під охорону держави, припиняла руйнування окремих насипів. Пам'ятаю спільний виїзд до околиць м. Комсомольська в кінці 1970-х рр., коли до нашого приїзду шляховиками був добудований насип частково зруйнованого кургану [25]. Ряд ініціатив голови бюро секції так і залишилося не втіленими у життя за відсутності коштів, не виділених правлінням обласної організації Товариства. Не побачили світ підготовлений спільно з професором Борисом

Шрамком буклет про Більське городище [31, арк. 93–95], укладений Галиною Олексіївно плакат «Свідки сивої давнини на Полтавщині» [72].

Не дивлячись на хворобу і поважний вік, Галина Олексіївна регулярно працювала в експедиціях. 1970 р. вона була одним із перших слухачів Курсів підвищення кваліфікації археологічних кадрів України, організованих за ініціативою Д. Я. Телегіна на базі експедиції «Дніпро – Донбас» Інститутом археології АН УРСР, Міністерством культури УРСР та УТОПІК [107, с. 117]. Влітку 1975 р. вона брала участь у роботі Славяно-Руської Лівобережної експедиції ІА АН УРСР на чолі з О. В. Сухобоковим з дослідження городища роменської культури в Опішні (зокрема, уклала польовий опис розкопок) [102, с. 29; *див.* також статтю С. П. Юренко в цьому виданні], в 1977 р. – Градиської експедиції Археологічного музею АН УРСР під керівництвом Л. М. Рутковської, яка досліджувала могильник і поселення в ур. пляж у Градиську [53]. Свої останні польові роботи вона здійснила разом із автором у пошуках Буртівської стели доби раннього бронзового віку в пониззі Коломаку навесні 1981 р. [75, арк. 19–20; 94, с. 40, 41–42; 105, с. 45–46, рис. 10–11].

Восени 1982 р. побачила світ кілька років очікувана книга [76, 108 с.]. Пройшов час, але короткий довідник краєзнавця й археолога залишається необхідним і довго ще буде обов'язковим провідником для кожного дослідника старожитностей Полтавщини.

Галина Олексіївна померла 13 листопада 1984 р., залишивши цей світ у надії бути корисною всім, хто прийде після неї на важкий, іноді невдячний, але цікавий і тернистий шлях музейного працівника та провінційного археолога [102, с. 28].

Сьогодні у музеї багато що нагадує про її незриму присутність. Інвентарні книги і картки, довідки й інформації архіву, етикетаж окремих предметів, де значиться, що це надходження, зібрані полтавським музейником, книги у бібліотеці, на яких чимало дарчих насипів Галини Олексіївни [95, с. 27]. І розділ експозиції з історії музею, де представлені фотознімки, праці і знахідки Г. О. Сидоренко – музейного хранителя, збирача, дослідника найдавнішої історико-культурної спадщини Полтавщини.

Джерела та література

1. Акт про знищення і розграбування фашистськими загарбниками Полтавського державного краєзнавчого музею // Зоря Полтавщини. – м. Полтава. – 1944. – 25 листопада. – С. 1–2.
2. **Андрієць В.** Культурне життя Полтавщини під опікою «визволителів...»: інформація крайового проводу організації українських націоналістів / В. Андрієць, Г. Журавель, В. Мокляк // Подвигу народному жити у віках: мат-ли наук.-практ. конф., 19 квітня 2000 р. / ПКМ. – Полтава, 2000. – С. 54–58.
3. **Аптекарь Р.** Повернення «Кизи-кермена» / Р. Аптекарь // Україна. – К., 1974. – № 26. – С. 16.
4. **Артамонов М. И.** Иван Иванович Ляпушкин / М. И. Артамонов, Г. Ф. Корзухина, Д. А. Мачинский // КСИА АН СССР. – М., 1971. – Вып. 125. – С. 3–4.
5. Археологічні пам'ятки Української РСР: (короткий список) / Кучера М. П., Телегін Д. Я., Шовкопляс І. Г. та ін. – К.: Наукова думка, 1966. – 464 с.
6. **Брайчевський М. Ю.** Римська монета на Україні / М. Ю. Брайчевський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 244 с.
7. **Бучневич В.** Колокол «Кизикермен» / В. Бучневич // КС. – К., 1886. – Т. XVI. – Док., изв. и заметки. – С. 747–748.
8. **Вайнгорт Л. С.** Без знания прошлого невозможно настоящее и будущее / Вайнгорт Л. С. // АЗ ПКМ: зб. наук. пр. / ПКМ; [редкол.: Кулатова І. М., Супрун Т. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. – Полтава, 1992. – Вип. 1. – С. 127–128.
9. **Величко-Березовая А. М.** Н. А. Стан – сотрудник Полтавского краеведческого музея, археолог, художник // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй обл. науч.-практ. семинар: тез. докл. и сообщ. – Полтава: Изд-во «Полтава», 1989. – С. 122–123.
10. **Гавриленко М. І.** До історії археологічного відділу Полтавського республіканського історико-краєзнавчого музею // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1993. – Число перше. – С. 9–16.
11. **Галян Г. І.** З історії народознавчих виставок і експозицій / Галян Г. І. // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції: зб. наук. пр. До 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею / ПОУК; ПКМ; [редкол.: Білоус Г. П. (відп. ред.), Нестуля О. О., Супруненко О. Б. та ін.]. – Полтава: РВВ Облстатуправління, 1991. – С. 49–56.
12. **Глушенко В. П.** Клад римских денариев из с.Лукищина // Нумизматика и эпиграфика: сб. науч. тр. – М.: Наука, 1989. – Т. XV. – С. 19–52.
13. **Гольник Л. В.** Діяльність секції пам'яток археології при правлінні Полтавської облорганізації УТОПІК (1972–1990 рр.) / Гольник Л. В. // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: мат-ли ювіл. наук. конф. – Ч. 2: Археологія Полтавщини / ПКМ; [ред. кол.: Кулатова І. М., Супрун Т. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. – Полтава: вид. ПКМ, 1991. – С. 119–120.

14. **Григор'єв О. В.** Нові матеріали археологічних досліджень давньоруської Лтави (за розкопками 1990 р.) / Григор'єв О. В., Кулатова І. М. // ПАЗ – 1999: зб. наук. пр. до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень / НАНУ, Ін-т археол.; УК ПОДА; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава: Археологія, 1999. – С. 44–48.
15. Документи з історії Центрального пролетарського музею Полтавщини: зб. документів / УК ПОДА; ПКМ; [упорядн. Супруненко О. Б.]. – Полтава: РВВ Облстатуправління, 1993. – На обкл.: 1992. – 138 с.
16. **Журавель Г. Г.** Участие областной организации Общества в изучении и сохранении памятников археологии / Журавель Г. Г. // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. [Первый] Обл. науч.-практ. семинар (22–23 января 1988 г.): тез. докл. и сообщ. / ПОУК; ПКМ; ПОО УООПИК; [ред. кол.: Кулатова И. Н., Онипко М. Д. (отв. ред.), Супруненко А. Б. и др.]. – Полтава, 1988. – С. 13–14.
17. **Ильинская В. А.** Скифы Днепровского лесостепного Левобережья: (Курганы Посулья) / В. А. Ильинская; АН УССР, Ин-т археол. – К.: Наукова думка, 1968. – 203, LXII, 2 с.
18. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – К.: УРЕ, 1967. – 1028 с.
19. **Ковпаненко Г. Т.** Погребение VIII – VII вв. до н. э. в бассейне р. Ворсклы / Г. Т. Ковпаненко // КСИА АН УССР. – К., 1962. – Вып. 12. – С. 66–72.
20. **Ковпаненко Г. Т.** Племена скіфського часу на Ворсклі / Г. Т. Ковпаненко; АН УССР, Ін-т археол. – К.: Наукова думка, 1967. – 188 с.
21. **Ковпаненко Г. Т.** Бронзовый меч с Бельского городища / Г. Т. Ковпаненко // СА. – М., 1973. – № 4. – С. 248–249.
22. **Корпусова В. Н.** Новые памятники с сарматскими знаками / В. Н. Корпусова // Мат-лы по археологии Северного Причерноморья. – Одесса: Маяк, 1971. – Вып. 7. – С. 239–245.
23. **Кропоткин В. В.** Клады римских монет на территории СССР / В. В. Кропоткин // САИ. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – Вып. Г 4-4. – 136 с., 14 табл.: 36 рис.
24. **Кулатова И. Н.** К вопросу о сарматских памятниках Полтавщины / Кулатова И. Н. // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обл. наук.-практ. семінар (Квітень, 1990 р.): тез. доп. / ПКМ; ПОО УТОПІК. Луб. КМ; [ред. кол.: Білоус Г. П. (відп. ред.), Кулатова І. М., Супруненко О. Б. та ін.]. – Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. – С. 144–148. – Рис. 17.
25. Курган I «Стогніївська могила» (IV–II тис. до н. е., епоха енеоліту – бронзовий вік), ур. Шведівка, на схід від м. Горішні Плавні Полтавської обл. (охор. № 4672–Пл): паспорт / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк; ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ, 2012 р. // Архів МКУ; Робочий архів ЦОДПА. – Паспорт: 14 арк., 8 кол. іл.
26. **Куріло О. Ю.** Нариси розвитку археології у музеях України: історія, дослідники, меценати / О. Ю. Куріло; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К.: Стілос, 2002. – 264 с.

27. **Ляпушкін І. І.** Старослов'янське поселення VIII – XIII ст. на території міста Полтави / І. І. Ляпушкін // АП УРСР. – К., 1949. – Т. 1. – С. 58–75.
28. **Ляпушкин И. И.** Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – № 104. – 382 с.
29. **Малеєв Ю. М.** Гальштатський меч з басейну Ворскли / Малеєв Ю. М. // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: мат-ли ювіл. наук. конф. – Частина друга: Археологія Полтавщини / ПОУК; ПКМ; ПОО УТОПІК; [ред. кол.: Кулатова І. М., Супрун Т. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. – Полтава, 1991. – С. 59–60.
30. **Малоперещепинське диво / Зарецький І. А.** Скарб, знайдений при селі Мала Перещепина Костянтиноградського повіту Полтавської губернії; Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Археологічна дослідницька діяльність І. А. Зарецького; Приймак В. В., Супруненко О. Б. Малоперещепинський «скарб» / ЦОДПА; [упорядн. і наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2013. – 104 с.
31. **Матеріали про роботу секції пам'яток археології правління Полтавської обласної організації УТОПІК: діловодство секції, 1970–1990 рр.** // НА ЦОДПА. – Ф. 4. – Спр. 2. – 156 арк.
32. **Махно Е. В.** О некоторых фактах из истории исследования прошлого Полтавщины / Махно Е. В. // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. [Первый] Обл. науч.-практ. семинар: тез. докл. и сообщ. – Полтава, 1988. – С. 44–45.
33. **Махно Є. В.** Поховання на Замковій горі в Лубнах: (розкопки Ф. І. Камінського) / Є. В. Махно // Археологія. – К., 1965. – Т. XVIII. – С. 185–189.
34. **Махно Е. В.** Раскопки на Компаниевском могильнике / Е. В. Махно // АИУ 1965–1966 гг. – К.: Наукова думка, 1967. – Вып. 1. – С. 160–163.
35. **Махно Е. В.** Разведки Левобережного отряда / Е. В. Махно // АИУ 1967 г. – К.: Наукова думка, 1968. – Вып. 2. – С. 198–204.
36. **Мезенцева Г.** Дослідники археології України: енциклопедичний словник-довідник / Галина Мезенцева. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. – 205 с.
37. **Мокляк В. О.** З історії археологічних досліджень у Полтаві / Мокляк В. О. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1993. – Число перше. – С. 25.
38. **Мокляк В.** Дзвін «Казикермен» (з історії одного експонату) / Володимир Мокляк // ПЄВ. – Полтава, 1998-1999. – Ч. 5. – С. 19–22.
39. **Мощенко Костянтин (1876–1963)** // Енциклопедія українознавства: словникова частина. – Перевид. в Україні. – Львів: НТШ, 1996. – Т. 5. – Місто-«Перемышлянинь». – С. 1656.
40. **Мурзін В.** Більське городище / Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О.; НАНУ, Ін-т археол.; Нім. наук.-дослід. т-во; Гамбург. ун-т; ЦОДПА; [відп. ред. Крижицький С. Д.]. – Київ; Гамбург; Полтава: Археологія, 1999. – 104 с.

41. **Нестуля О. О.** Маловідомі сторінки біографії пам'яткоохоронця К. В. Мошенка / Нестуля О. О. // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції: зб. наук. пр. До 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею / ПОУК; ПКМ; [редкол.: Білоус Г. П. (відп. ред.), Нестуля О. О., Супруненко О. Б. та ін.]. – Полтава: РВВ Облстатуправління, 1991. – С. 57–70.
42. **Нестуля О. О.** Служив натхненно і широко (К. В. Мошенко) / О. О. Нестуля // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки): зб. наук. ст. – К.: Рідний край, 1991. – С. 71–78.
43. **Нестуля О.** Хрипкий віддзвін «великого перелому» / Олексій Нестуля // Краєзнавство. – К., 1993. – № 1. – С. 15–21.
44. **Нестуля О. О.** Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. / О. О. Нестуля. – К., 1995. – Ч. 2: Кінець 20-х – 1941 рр. – 380 с.
45. **Нестуля С. І.** Співпраця корифеїв музейництва М. Біляшівського та К. Мошенка по влаштуванню музею Полтавського губернського земства / Нестуля С. І. // АЛЛУ. – Полтава, 2000. – № 1–2 (7–8). – С. 96–100.
46. **П. І. Д.** Колокол «Кизикерман»: На колокольне Полтавського кафедрального собора / П. І. Д. // ПЕВ: часть неофици. – Полтава, 1865. – № 22. – С. 528–531.
47. **Пам'яті Г. О. Сидоренко (1918–1984)** // ПА3. – Полтава: Полтав. літератор, 1993. – Число перше. – С. 3–4.
48. **Полтавський краєзнавчий музей: путівник** / Сидоренко Г. О. та ін. – Харків: Прапор, 1967. – 137 с., Вид. 2-е. – 1971. – 151 с.; Вид. 3-е. – 1978. – 119 с.
49. **Полтавщина: книга для туристів і краєзнавців** / Сидоренко Г. О. та ін. – Харків: Прапор, 1974. – 151 с.
50. **Полтавщина: короткий довідник-путівник** / Сидоренко Г. О. та ін. – Харків: Прапор, 1969. – 257 с.
51. **Полтавщина: історичний нарис** / Полтав. обл. рада; [ред. кол.: Б. В. Год, Г. П. Грибан, В. О. Пашенко та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2005. – 592 с., 48 с. вкл.
52. **Полтавщина туристська: путівник** / Сидоренко Г. О. та ін. – Харків: Прапор, 1982. – 136 с.
53. **Рутковская Л. М.** Археологические памятники IV – VI вв. в районе Кременчугского моря (Украина) / Л. М. Рутковская // Slovenská archeológia. – Bratislava, 1979. – XXXVII-2. – S. 317–364.
54. **Сидоренко Г. О.** Перебування Т. Г. Шевченка на Полтавщині в експозиції музею / Г. О. Сидоренко // Зоря Полтавщини. – м. Полтава. – 1941. – 11 березня. – № 58. – С. 4.
55. **Сидоренко Г. О.** Звіт відділу археології Полтавського історико-краєзнавчого музею про роботу археологічно-розвідочної експедиції, проведеної під керівництвом ПМК АН СРСР, в період від 13.IX.–30. IX.1945 р. та 30.IX. –10.X.1945 р. в м. Полтава та басейні р. Коломак / Сидоренко Г. О. // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 03-145. – 6 арк.; Спр. 03-19. – Арк. 58–63.

56. **Сидоренко Г. О.** Звіт відділу археології... про роботу археологічно-розвідочної експедиції, проведеної... в період від 13.IX.–30.IX.45 р. та 30.IX.–10.X.45 р. в басейні р. Коломак та м. Полтаві / Сидоренко Г. О. // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 03-19. – Арк. 50–52.
57. **Сидоренко Г. А.** Полевая опись археологических материалов, собранных по маршрутах г. Полтава – с. Коломак – с. Высокополье (правый берег р. Коломак) – Перекоп – Высокополье – с. Коломак (левый берег р. Коломак) – Среднеднепровской Археологической экспедиции ИИМК АН СССР, Полтава, 13.IX.–30.IX.45 г. / Сидоренко Г. О. // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 03-145. – 26 арк.
58. **Сидоренко Г. О.** Слово'янські пам'ятники на Полтавщині / Г. О. Сидоренко // Комсомолец Полтавщини. – м. Полтава. – 1945. – 11 вересня. – № 79. – С. 4.
59. **Сидоренко Г. О.** Щоденник роботи учасника Дніпровської (слово'янської) розвідочної археологічної експедиції ПМК АН СРСР з участю Полтавського історико-краєзнавчого музею. Маршрут: м. Полтава – с. Переволоча (лівий берег р. Ворскли). 14.VIII.46. – 1.X.46 р. / Сидоренко Г. О. // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 03-145. – 18 арк.
60. **Сидоренко Г. О.** Короткий звіт про археологічні розкопки, проведені ПМК АН СРСР за участю Полтавського історико-краєзнавчого музею біля с. Буланове, Полтавського району, Полтавської обл., липень – вересень 1949 р. / Сидоренко Г. О. // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 03-9. – 3 арк.
61. **Сидоренко Г. О.** Наукова довідка про експонати археологічної групи Полтавського... музею, які знайдено шляхом археологічних розкопок в с. Климівці, Карлівського району, Полтавської округи (над р. Орчик), що проводились ученим секретарем ВУАК М. Я. Рудинським, за участі співробітника Полтавського Державного музею О. К. Тахтая 27.IX. – 4.X.1926 р. 1951 р. / Сидоренко Г. О. // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-30. – 9 арк.
62. **Сидоренко Г. О.** Звіт про відрядження в с. Павлівку Кобеляцького р-ну Полтавської обл., 3–4 серпня 1954 р. / Сидоренко Г. О. // НА ЦОДПА. – Ф. 6. – Спр. 2. – 3 арк.
63. **Сидоренко Г. О.** Про експонати Полтавського Державного краєзнавчого музею за інв. №№ А. 240 та 240а, знайдені в с. Писарівка, Ново-Санжарського району, Полтавської області / Сидоренко Г. О. // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-35. – 7 арк.
64. **Сидоренко Г. О.** Килимарство Полтавщини / Г. О. Сидоренко // Народна творчість та етнографія. – К., 1959. – № 1. – С.105–109.
65. **Сидоренко Г. О.** Скіфський курган біля с. Крячківки: (повідомлення), 1960 р. / Сидоренко Г. О. // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 03-13. – 3 арк.
66. **Сидоренко Г. О.** Двін Казикермен / Г. О. Сидоренко // Зоря Полтавщини. – м. Полтава. – 1961. – 13 травня. – С. 4.
67. **Сидоренко Г.** Різьбярство на Полтавщині / Г. Сидоренко // Зоря Полтавщини. – м. Полтава. – 1962. – 4 березня. – № 45. – С. 4.

68. **Сидоренко Г. О.** Скіфський курган на р. Удай / Г. О. Сидоренко // Археологія. – К., 1964. – Т. XVI. – С. 191–194.
69. **Сидоренко Г. О.** Археологічні пам'ятки Полтавської області, 1966 р. / Сидоренко Г. О. // НА ЦОДПА. – Ф. 6. – Спр. 6. – 33 арк.
70. **Сидоренко Г. О.** Матеріали до складання карти стародавніх стоянок, городищ та випадкових археологічних знахідок на Полтавщині за архівними, експозиційними і фондovими даними відділу археології Полтавського Держмузею / Сидоренко Г. О. // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 03-145. – 56 арк.
71. **Сидоренко Г. О.** Археологічні пам'ятки Полтавщини, їх значення та охорона: текст лекції лектора УТОПІК, 1970 р. / Сидоренко Г. О. // НА ЦОДПА. – Ф. 6. – Спр. 2. – 25 арк.
72. **Сидоренко Г. О.** Свідки сивої давнини на Полтавщині: (на допомогу членам археологічних секцій, краєзнавцям): текст плаката, 1970 р. / Сидоренко Г. О. // НА ЦОДПА. – Ф. 6. – Спр. 5. – 15 арк.
73. **Сидоренко Г. О.** Археологічні пам'ятки Полтавської області: довідник (вступ), 1977 р. / Сидоренко Г. О. // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-139. – 33 арк.
74. **Сидоренко Г. О.** Матеріали по опрацюванню «Довідника з археології України. Полтавська область», 1977 р. / Сидоренко Г. О. // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-138. – 164 арк.
75. **Сидоренко Г. О.** Про кам'яну стелу поблизу с. Бурти, Черкасівської сільради Полтавського району, 1981 р. / Сидоренко Г. О. // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-137. – Арк. 19–20.
76. **Сидоренко Г. О.** Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін; ІА НАНУ; УТОПІК. – К.: Наукова думка, 1982. – 108 с., 2 карти.
77. **Сидоренко Г. О.** (1918–1984): до бібліографії робіт / Підг. Мокляк В. О. // АЗ ПКМ: зб. наук. пр.; [редкол.: Кулатова І. М., Супрун Т. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. – Полтава, 1992. – Вип. 1. – С. 133–134.
78. **Сидоренко Г. О.** Розкопки в м. Полтаві на Червоній площі // ПАЗ зб. наук. пр. Пам'яті Г. О. Сидоренко (1918–1984) / УК ПОДА; ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1993. – Число перше. – С. 26–28.
79. **Сидоренко М. П.** Полтавський краєзнавчий музей як методичний центр в роботі громадських музеїв / Сидоренко М. П. // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції: зб. наук. пр. До 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею / ПОУК; ПКМ; [редкол.: Білоус Г. П. (відп. ред.), Нестуля О. О., Супруненко О. Б. та ін.]. – Полтава: РВВ Облстатуправління, 1991. – С. 136–141.
80. **Скорый С. А.** Киммерийцы в украинской лесостепи / С. А. Скорый; ІА НАНУ; ЦОИПА; [отв. ред. А. Б. Супруненко]. – Киев; Полтава: Археологія, 1999. – 136, VIII с.
81. Словник-довідник з археології / Ред., уклад. та кер. авт. кол. Гаврилюк Н. А. – К.: Наукова думка, 1996. – 431 с.
82. **Стадник С. М.** Музей у роки Великої Вітчизняної війни / С. М. Стадник // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції: зб.

- наук. пр. До 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею / ПОУК; ПКМ; [редкол.: Білоус Г. П. (відп. ред.), Нестуля О. О., Супруненко О. Б. та ін.]. – Полтава: РВВ Облстатуправління, 1991. – С. 115–118.
83. **Стан М.** Цінне надбання / Микита Стан // Більшовик Полтавщини. – м. Полтава. – 1940. – 4 липня. – № 152. – С. 4.
84. **Супруненко О.** [Юнацька археологічна конференція у Полтаві] / Олександр Супруненко // ПУ. – К., 1982. – № 4. – С. 59.
85. **Супруненко О.** Археологія Полтавщини / Олександр Супруненко // ПУ. – К., 1983. – № 4. – С. 47–48.
86. **Супруненко О.** Довідник з археології: рец. / Олександр Супруненко // Друг читача. – м. Київ. – 1983. – 31 березня. – № 12. – С. 4.
87. **Супруненко О.** Скарб повертається у Полтавський музей / О. Супруненко // Ленін. шляхом. – м. Полтава. – 1983. – 26 березня. – С. 3.
88. **Супруненко О.** Колекція опалена війною / Олександр Супруненко // Соц. культура. – К., 1984. – № 5. – С. 15.
89. **Супруненко О.** Знахідка з Деревок / Олександр Супруненко // Комсомолець Полтавщини. – м. Полтава. – 1986. – 6 березня. – С. 4.
90. **Супруненко А. Б.** 75 лет археологических исследований Полтавского краеведческого музея / Супруненко А. Б. // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. [Первый] Обл. науч.-практ. семинар (22–23 января 1988 г.): тез. докл. и сообщ. / ПОУК; ПКМ; ПОО УООПИК; [ред. кол.: Кулатова И. Н., Оникпо М. Д. (отв. ред.), Супруненко А. Б. и др.]. – Полтава, 1988. – С. 39–41.
91. **Супруненко А. Б.** Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания) / А. Б. Супруненко // Археологические исследования на Полтавщине: сб. науч. ст. / ПКМ; [ред. кол.: Кулатова И. Н., Луговая Л. Н., Супруненко А. Б. (отв. ред.)]. – Полтава, 1990. – С. 5–42.
92. **Супруненко О. Б.** Забута колекція / О. Б. Супруненко // Наука і суспільство. – К., 1991. – № 6. – С. 38–39.
93. **Супруненко О. Б.** Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворскля / Супруненко О. Б. // Пам'ятки археології Полтавщини: зб. наук. ст. / ПОУК; ПКМ; [редкол.: Кулатова І. М., Мокляк В. О., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. – Полтава, 1991. – С. 23–43.
94. **Супруненко О. Б.** Археологічні пам'ятки пониззя р. Коломак / О. Б. Супруненко // АЗ ПКМ: зб. наук. пр.; [редкол.: Кулатова І. М., Супрун Т. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. – Полтава, 1992. – Вип. 1. – С. 40–55.
95. **Супруненко О. Б.** Штрихи до біографії Г. О. Сидоренко / Супруненко О. Б. 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: мат-ли ювіл. наукової конференції. – Ч. 3: Історія музею. Колекції. Питання експозиційної роботи / УК ПОДА; ПКМ; [ред. кол.: Білоус Г. П., Лобурець В. Є., Супруненко О. Б. та ін.]. – Полтава: РВВ Облстатуправління, 1992. – С. 24–30.
96. **Супруненко А. Б.** Курганы Нижнего Поворскля / А. Б. Супруненко; Фонд содейств. развит. науки; УК ПОДА; ЦОИПА. – Москва; Полтава: Крыница, 1994. – 104 с.

97. **Супруненко О. Б.** Передмова / О. Б. Супруненко // Курінний Петро. Історія археологічного знання про Україну / ЦОДПА; Укр. Вільн. Ун-т у Мюнхені. – Вид. репр. – Полтава: РВВ Облстатуправління, 1994. – Препринт, вип. 1. – С. III–IV.
98. **Супруненко О. Б.** На землі Полтавській. Пам'ятки археології Полтави та околиць / Супруненко О. Б.; НАНУ, Ін-т археол.; ЦОДПА; [відп. ред. Толочко П. П.]. – Полтава: Археологія, 1998. – 157 с.
99. **Супруненко О. Б.** Про давньоруські центри Нижнього Поворскля / Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава, 1999. – № 1 (5). – С. 20–30.
100. **Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України: Лубенський музей К. М. Скаржинської / О. Б. Супруненко; НАНУ, Ін-т археол.; Полтав. обл. рада; ЦОДПА; [відп. ред. П. П. Толочко]. – Київ; Полтава: Археологія, 2000. – 398, II с.
101. **Супруненко О. Б.** Доля колекції музею К. М. Скаржинської / Супруненко О. Б. // Музеї. Меценати. Колекції: зб. наук. пр. / Нац. ун-т ім. Т. Шевченка; УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [ред. кол.: Гладких М. І., Моця О. П., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава: Археологія, 2000. – С. 9–18.
102. **Супруненко О. Б.** Галина Сидоренко та археологічна діяльність Полтавського краєзнавчого музею у середині ХХ ст. / Олександр Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. ст. 2001–2003 рр. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / УК ПОДА; ПКМ; [редкол.: Волошин Ю. В., Лобурець В. Є., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2004. – [Вип. I]. – С. 10–33.
103. **Супруненко О.** Микита Стан: доля і війна (1906–1943) / Олександр Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. ст. 2004 р. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / УК ПОДА; ПКМ; [редкол.: Волошин Ю. В., Лобурець В. Є., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2005. – [Вип. II]. – С. 673–693.
104. **Супруненко О. Б.** З історії археологічних досліджень на Полтавщині: короткий нарис / Супруненко О. Б.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2007. – 124 с., XII кол. вкл.
105. **Супруненко А. Б.** Фёдоровский идол и курган / Супруненко А. Б.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – Киев; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2011. – 84 с., 4 цв. вкл.
106. **Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О.** Дослідження літописної Лтави: Іванова гора / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – Частина перша. – 180 с., XII кол. вкл.
107. **Телегін Д. Я.** Курси підвищення кваліфікації археологічних кадрів / Д. Я. Телегін // Археологія. – К., 1971. – № 1. – С. 117–118.
108. **Толочко П. П.** Від Русі до України: вибрані науково-популярні, критичні та публіцистичні праці / П. П. Толочко. – К.: Абрис, 1997. – 400 с.
109. **Толочко П. П.** До 90-ліття видатного українського археолога та історика В. Й. Довженка / П. П. Толочко // Археологія. – К., 1999. – № 2. – С. 3–10.

110. **Ханко В.** Мистецтвознавча думка на Полтавщині / Віталій Ханко. – Полтава, 2007. – 136 с.
111. **Шаповалов Г. І.** Човен-довбанка з р. Ворскли / Шаповалов Г. І. // Пам'ятки археології Полтавщини: зб. наук. ст. / ПОУК; ПКМ; [редкол.: Кулатова І. М., Мокляк В. О., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. – Полтава, 1991. – С. 104–106.

О. Б. Супруненко

Галина Олексіївна Сидоренко (1918–1984)

Стаття, підготовлена до 100-річчя від дня народження відомого полтавського музейника Г. О. Сидоренко, присвячена її життєвому шляху, науковій і музейній діяльності. Охарактеризована постаць одного з найвідоміших археологів-краєзнавців Полтавщини другої половини ХХ ст. За архівними документами, науковою та музейною звітністю, із залученням матеріалів публікацій, розглядається роль Г. О. Сидоренко у проведенні археологічних досліджень третьої чверті ХХ ст., відбудові та розвитку Полтавського краєзнавчого музею у повоєнні роки.

Ключові слова: Г. О. Сидоренко, Полтавський краєзнавчий музей, археологія, етнографія, музеєзнавство.

А. Б. Супруненко

Галина Алексеевна Сидоренко (1918–1984)

Статья, подготовленная к 100-летию со дня рождения известного полтавского музейного сотрудника Г. А. Сидоренко, посвящена описанию её жизненного пути, научной и музейной деятельности. Охарактеризована личность одного из известнейших археологов-краеведов Полтавщины второй половины ХХ в. На основании архивных документов, научной и музейной отчетности, с использованием материалов публикаций рассматривается роль Г. А. Сидоренко в проведении археологических исследований третьей четверти ХХ ст., возрождении и развитии Полтавского краеведческого музея в послевоенные годы.

Ключевые слова: Г. А. Сидоренко, Полтавский краеведческий музей, археология, этнография, музееведение.

О. В. Suprunenko

Halyna Oleksiivna Sydorenko (1918 – 1984)

Story of life, scientific and museum activity of H. O. Sydorenko is given in the article, written to the 100th anniversary of famous Poltava museum worker. One of the most famous archaeologist's personality in Poltava Region of the second half of the 20th century is characterized. H. O. Sydorenko's role in providing archaeological research in the third quarter of the 20th century, revival and development of the Poltava Local Lore Museum in post-war period on the basis of archive documents, scientific and museum reports, using publications materials, is given.

Keywords: H. O. Sydorenko, the Poltava Local Lore Museum, archaeology, ethnography, museology.

ДОБРОЗИЧЛИВА ПОСМІШКА ТА ЛЮБОВ ДО АРХЕОЛОГІЇ ГАЛИНИ СИДОРЕНКО

Про Г. О. Сидоренко як музейника та її роль у відновленні і проведеному археологічних досліджень Полтавського краєзнавчого музею у 1973–1975 рр.

Плине час, минає життя, люди відходять в інший світ. Але залишається головне – нетлінне, світле і вічне – пам'ять про тих, хто залишив свій слід у наших серцях та долях.

Коли мені запропонували поділитися спогадами про Галину Олексіївну Сидоренко (а часу на це було обмаль), переді мною постало питання: як і про що саме написати. Розповісти про Галину Олексіївну як про завідувачку відділу, де я працювала у 1971–1974 рр.? Як про колегу-археолога, пам'яткоохоронця? Про її людські якості?

Здається, я добре знала цю людину, хоча доля звела нас на нетривалий період, всього кілька років. Нас розділяла істотна вікова дистанція, велика різниця у життєвому досвіді – у 1950 р. вона вже завідувала відділом Полтавського музею, а я робила лише перші кроки в житті. Попри це, за час нашого спілкування як у музеї, так і в польових експедиційних умовах, де характер та особисті якості проявляються швидко і чітко, ніяких непорозумінь між нами не виникало. Та й взагалі я не пригадую жодної конфліктної ситуації у музейному колективі за участі Галини Олексіївни. Хоча при цьому їй завжди вдавалося відстоювати позиції очолюваного відділу з допомогою виваженості, принциповості та ґрунтовної професійної аргументації. Однією з її прикметних і характерних рис було те, що вона не дозволяла вдаватися до сумнівних висловлювань на адресу колег, а тим більше – до інтриг чи публічних або прихованих виявів неповаги до співробітників. Це органічно поєднувалося з її особистими якостями – щирістю, толерантністю, доброзичливістю, вмінням пробачати.

Моє знайомство з Галиною Олексіївною відбулося влітку 1970 р., коли я як студентка останнього курсу історичного факультету Полтавського педінституту за настановою свого наукового керівника, професора А. С. Череваня, проходила так зване випробувальне стажування в музеї у відділі історії дореволюційного періоду, яким вона завідувала. А вже за рік, у 1971 р., всього за кілька днів після закінчення вишу, в моїй трудовій книжці з'явився перший запис про прийом на роботу до Полтавського краєзнавчого музею на посаду наукового працівника. Відтоді Г. О. Сидоренко як завідувачка відділу вже офіційно пильно і дбайливо опікувалася мною, завжди допомагаючи у роботі, тактовно підказуючи вирішення складних питань. Водночас вона із повагою ставилася до своїх підлеглих, даючи їм свободу дій, з її боку не було надмірної опіки, жорсткого контролю тощо.

Важко збагнути, як їй вдавалося у ті застійні часи фактично запровадити принципи сучасної системи наукової роботи — якщо людина хоче працювати — дайте їй творчу свободу і вона продемонструє гарні результати. Звісно, такий підхід вимагає досвіду та часу, адже становлення науковця — тривалий процес і спрогнозувати майбутні досягнення початківця досить складно. Під керівництвом Галини Олексіївни на той час (1971—1974 рр.) було всього троє працівників: Є. Я. Мовчан (який сумлінно виконував свою роботу згідно статусу пенсіонера), Г. М. Величко (Березова) — творча особистість із визначеним колом наукових інтересів, яка плідно працювала в царині етнографії, та я. І саме мені, як початківцю, належало визначитися з предметом своїх наукових студій з давньої історії Полтавщини.

Галина Олексіївна не квапила мене, сприяла ґрунтовному ознайомленню з музейною справою. Так, вже восени 1971 р. я була відряджена на республіканські місячні курси музейних працівників до Львова, а навесні 1972 р. — до Києва, на курси підвищення кваліфікації громадських археологічних кадрів. Їх засновниками були Інститут археології АН УРСР і Міністерство культури УРСР, а ініціатива відкриття курсів належала Українському Товариству охорони пам'яток історії і культури, з яким також була пов'язана діяльність Г. О. Сидоренко — вона була засновником Секції пам'яток археології Полтавської

обласної організації УТОПІК та десять років поспіль (1971–1981) очолювала її. Тепер, з ретроспективного погляду мені видається, що моя завідувачка, залюблена в археологію, плакала надію схилити й мене до цієї науки. Певною мірою їй це вдалося.

Після вивчення теорії на курсах я здобувала досвід польової роботи в славнозвісній експедиції «Дніпро – Донбас» ІА АН УРСР під керівництвом добре знаного в Україні й світі доктора історичних наук, професора Д. Я. Телегіна. Експедицією в зоні траси майбутнього каналу у 1970 – 1974 рр. було виявлено й обстежено сотні археологічних пам'яток широкого хронологічного діапазону від доби кам'яного віку до пізнього середньовіччя. Лише в басейні р. Орель тоді було відкрито близько 20 ранньослов'янських поселень. У дослідженні одного з них – в урочищі Пляж біля с. Йосипівки Магдалинівського району Дніпропетровської області влітку 1972 р. брала участь і я. Тоді ж Д. Я. Телегін запропонував організувати на базі Полтавського краєзнавчого музею Полтавський загін в складі експедиції і в подальшому активно сприяв реалізації цього задуму.

Захопилася цією ідеєю і Галина Олексіївна, адже це могло стати початком реалізації її давньої мрії відновити археологічну діяльність музею, перервану Другою світовою війною. У повоєнні роки музей не проводив самостійних археологічних досліджень, хоча на території області та і у самій Полтаві, працювали експедиції ІМК АН СРСР (згодом – ІА СРСР), ІА АН УРСР, Харківського університету. В роботі багатьох із них брала участь і Г. О. Сидоренко, зокрема, у розкопках поселення скіфського часу, роменської культури і давньоруської доби на Соборному майдані Полтави під керівництвом І. І. Ляпушкіна. Саме ці роботи справили на неї незабутні враження, якими вона неодноразово ділилася. У 1950–1970 рр. Г. О. Сидоренко обстежувала околиці Полтави з метою виявлення археологічних пам'яток, виїздила на місця знахідок старожитностей, які потрапляли до музею, збирала дані для археологічної карти Полтавщини. Ці напрямки діяльності дослідниці певною мірою відображені у фаховій літературі, на часі – ґрунтовніші комплексні дослідження її внеску в розвиток археології та музейної справи Полтавщини.

Повернемося до подій 1972–1973 рр. Ініційована Д. Я. Телегіним пропозиція Інституту археології організувати Полтавський археологічний загін на базі музею, за активної підтримки Г. О. Сидоренко, отримала згоду директора музею М. Д. Оніпка і це питання було успішно вирішене. Слід віддати належне Максиму Даниловичу, який попри несприйняття деким з працівників музею цього задуму, підтримав нас у цій справі і надалі проявляв доброзичливість до експедиційної діяльності та її результатів. Отже, впевнено можемо констатувати, що саме у 1973 р. була поновлена археологічна діяльність Полтавського краєзнавчого музею і в цій знаковій для закладу події вагома роль належала Г. О. Сидоренко. Відзначу, що після нашого першого археологічного сезону стереотип нерозуміння в колективі був остаточно подоланий, натомість з'явилося усвідомлення, що започатковано новий важливий напрямок науково-дослідницької роботи музею.

У складі експедиції «Дніпро – Донбас» Полтавський археологічний загін під моїм керівництвом працював два роки, здійснивши дослідження ранньослов'янських поселень поблизу сіл Багате (1973 р.) та Чернещина (1974 р.) на Дніпропетровщині. У 1975 р. спільно з Лівобережною слов'яно-руською експедицією ІА АН УРСР на чолі із О. В. Сухобоковим ми проводили дослідження Опішнянського городища. Г. О. Сидоренко брала участь у роботі Полтавського археологічного загону у 1973 та 1975 рр., а в 1974 р. до нас долучилася Л. М. Корнілко (Лугова), яка незадовго до цього почала працювати в музеї і вже через кілька років, у 1977 р. сама очолила його археологічну експедицію.

Наш перший польовий сезон 1973 р. видався нелегким. Зараз, маючи багаторічний експедиційний досвід, я дивуюся, як ми тоді впоралися зі всіма труднощами, досягли гарного результату досліджень – ранньослов'янське поселення біля с. Багате є однією з опорних пам'яток вивчення пеньківської культури в Пооріллі, передали до музею велику колекцію знахідок і, головне – наступного року знову виїхали музейним автобусом «Кубань» на розкопки в с. Чернещину, що є темою окремої розповіді. Тут згадаю лише два моменти – матеріальної бази для проведення експедиції в музеї у 1973 р. не було (крім лопат), і

Рис. 1. Г. О. Сидоренко в польовому таборі експедиції. Липень 1973 р. с. Багате Новомосковського району Дніпропетровської обл. *Світлина з архіву автора.*

створити її без коштів за кілька місяців перед виїздом у поле було нелегко. До того ж, бракувало фахівців – фотографа, кресляра, художника (добре, що згодом нам на допомогу прибув науковий консультант з Києва, к. і. н. О. В. Сухобоків, якому й довелося виконувати ці обов'язки). На забезпечення студентів-практикантів історичного факультету Полтавського педінституту були виділені так звані польові, а Галина Олексіївна взагалі перебувала в експедиції у період своєї відпустки – такий подарунок зробила вона собі на своє 55-річчя 8 липня 1973 р. (а від експедиції ми подарували їй букет степових квітів кермеку). Всі матеріальні труднощі долалися непереборним ентузіазмом, нелегкою працею, молодістю і завзяттям. А Галина Олексіївна настільки комфортно почувалася в польових умовах, так органічно вписалася в експедиційний – переважно – молодіжний – колектив, що ніхто навіть не згадував про її вік. Водночас в нагоді став її досвід польових досліджень – вона допомагала закласти розкоп, займалася камеральною обробкою знахідок, пильнувала табір коли ми були на розкопі, щодня і сама навідувалася туди, даючи цінні й доречні поради.

Значно кращі умови були в нашого загону під час польового сезону в 1975 р. на рідній Полтавщині, на березі чарівної Ворскли в мальовничих околицях Опішнього під час дослідження одноіменного городища роменської культури. Там ми працюва-

Рис. 2. Учасники Полтавського археологічного загону експедиції «Дніпро – Донбас». 1973 р. Друга ліворуч – Г. О. Сидоренко, в центрі третього ряду – С. П. Юренко. *Світлина з архіву автора.*

ли у складі Лівобережної слов'яно-руської експедиції ІА АН УРСР (керівник О. В. Сухобоков). На той час я вже працювала у Полтавському педагогічному інституті ім. В. Г. Короленка на кафедрі історії СРСР і УРСР, читала курс лекцій з археології та організувала проведення археологічної практики студентів історичного факультету. Пишаюся тим, що за роки моєї викладацької діяльності, сотні студентів здобули не лише ґрунтовні знання з давньої історії України, а й набули практичного досвіду проведення археологічних досліджень, який успішно використовують у своїй роботі. Немало з них стали згодом музейними працівниками, зокрема і в Полтавському краєзнавчому музеї. Принагідно зазначу, що і добре знаний нині в Україні археолог, музейник, пам'яткоохоронець (перелік напрямків роботи цього фахівця довгий) Олександр Супруненко також був моїм студентом і брав участь у розкопках Опішнянського городища 1975 р. Прикметно, що в 1976 р. він став лауреатом ХХІІ Всесоюзної вузівської археологічної конференції, виступивши з доповіддю «Нові дослідження ранньослов'янського поселення поблизу Опішні». Ще школярем Олександр частенько бував у

Рис. 3.
Дослідження валу
Опішнянського
городища. 1975 р.
*Світлина з архіву
автора.*

музеї, цікавився старожитностями, брав книги з музейної бібліотеки. Усі музейники добре знали його, звісно, і Г. О. Сидоренко, яка залюбки давала відповіді на питання допитливого юнака і підтримувала його інтерес до археології.

Мабуть, не випадково доля звела нас усіх тоді в Опішному і недарма саме ця експедиція стала одним з найяскравіших спогадів для більшості її учасників. В ній органічно поєдналися і результативна робота, і цікаве насичене дозвілля. Так, в ході нашої роботи були досліджені оборонні споруди поселення, 11 жител, 15 господарських споруд, здобуто велику колекцію знахідок, передану до Полтавського краєзнавчого музею. Студенти набували знань не лише на розкопі, а й побували на Більському городищі, на якому проводив розкопки професор Б. А. Шрамко, а також в Опішні на заводі «Художній керамік», в гоголівській Диканьці.

Для Галини Олексіївни Опішнянське городище було добре знайомим, адже вона до цього двічі брала участь в його дослідженнях у складі експедиції ПМК АН СРСР під керівництвом І. І. Ляпушкіна у 1940 р. та 1957 р. Спогадами про ці розкопки вона охоче ділилася з учасниками нашої експедиції 1975 р. Відчувалася їй велика симпатія до Івана Івановича Ляпушкіна, з яким вона працювала і в Полтаві на Соборному майдані у 1945–1946 рр., брала участь у його розвідках 1945 р. по р. Коломак за маршрутом Полтава – с. Перекоп Харківської області.

Рис. 4.
Г. О. Сидоренко
описує знахідки
в польовому таборі
Лівобережної
слов'яно-руської
експедиції ІА АН
УРСР.
Опішне, 1975 р.
*Світлина з архіву
автора.*

Доброзичливі стосунки склалися у неї із Олегом Васильовичем Сухобоковим. Виявилось багато знайомих археологів, передусім В. Й. Довженок – на той час завідувач відділом слов'яно-руської археології ІА АН УРСР. За часів нацистської окупації Полтави він працював у Полтавському краєзнавчому музеї і спільно з Г. О. Сидоренко докладав всіх зусиль, аби перешкодити вивезенню до Німеччини археологічних колекцій музею. А колоритна і невтомна Є. В. Махно, яка знала «усіх-усіх» і «все-все», неодноразово передавала привіти «любій Галині Олексіївній». І не лише вона, а й багато київських археологів, які співпрацювали із нею (С. С. Березанська, Г. Т. Ковпаненко, М. П. Кучера, Р. О. Юра, подружжя І. Г. та Г. М. Шовкоплясів) – неможливо перелічити усіх, хто поважав і цінував її як фахівця.

Відбираючи світлини для ілюстрації своїх спогадів про Галину Олексіївну, я помітила, що на більшості з них вона усміхнена, а її посмішка – щира та відкрита. Так усміхаються щасливі реалізовані люди. Я впевнена, що тоді, в Опішному, вона насправді була щасливою. Поряд з нею була близька людина, улюблена робота, здійснилася її мрія – знову побувати на розкопках Опішнянського городища. Саме такою й запам'яталася мені (і, думаю, багатьом, хто її знав) Галина Олексіївна – доброзичливою, закоханою в археологію та життя.

С. П. Юренко

Доброзичлива посмішка та любов до археології Галини Сидоренко

Публікація присвячена спогадам про Г. О. Сидоренко як завідувачку відділу історії дореволюційного періоду Полтавського краєзнавчого музею та висвітленню її ролі у відновленні і проведенні археологічних досліджень музею у 1973–1975 рр.

Ключові слова: Галина Сидоренко, Полтавський краєзнавчий музей, Полтавський археологічний загін, експедиція «Дніпро–Донбас», Опішнянське городище.

С. П. Юренко

Доброжелательная улыбка и любовь к археологии Галины Сидоренко

Публикация посвящена воспоминаниям о Г. О. Сидоренко как заведующей отдела истории дореволюционного периода Полтавского краеведческого музея и отображению ее роли в возобновлении и проведении археологических исследований музея в 1973–1975 гг.

Ключевые слова: Галина Сидоренко, Полтавский краеведческий музей, Полтавский археологический отряд, экспедиция «Днепр–Донбасс», Опшнрянское городище.

S. P. Yurenko

Friendly Smile and Passion to Archaeology of Halyna Sydorenko

Publication is dedicated to H. O. Sydorenko's memoirs as a head of pre-revolution department and her role in renewal and realization of archaeological excavations in the Poltava Local Lore Museum in 1973–1975.

Keywords: Halyna Sydorenko, the Poltava Local Lore Museum, the Poltava Archaeological Detachment, expedition “Dnipro–Donbas”, Opishnia place of ancient settlement.

СПОМИН ПРО ГАЛИНУ СИДОРЕНКО (з нагоди 100-ліття від дня народження)

Про останнє десятиліття музейної діяльності Г. О. Сидоренко.

Краєзнавець, археолог, музейник Г. О. Сидоренко 43 роки життя присвятила Полтавському краєзнавчому і пройшла шлях від лаборанта, археолога, зберігача фондів, наукового працівника історичного відділу до завідувача найбільшим підрозділом – історії дожовтневого періоду (від давнього палеоліту до революційного заколоту в Росії 1917 року), що займав перший і другий поверхи будинку Василя Кричевського.

Як відомо, ще у 1930-х роках почалися репресивні дії у напрямку вчених-етнографів, музейних працівників, нищилися народознавчі відділи, звільнялися науковці, деякі з них, зокрема художник і етнограф Никанор Онацький, 1937-го року був розстріляний у Полтаві.

Свою трудову діяльність Галина Сидоренко розпочала в сумному 1938 році, потім війна... І після війни ще довгий час загальнодержавне відношення до етнографії не змінювалося: до збирання і дослідження пам'яток матеріальної та духовної культури про походження і генезу розвитку корінного етносу науковці не заохочувалися. Та Галина Олексіївна всупереч кон'юнктурі збирала етнографічний пласт з різних мікрорегіонів Полтавщини: рушники, сорочки, пояси, плахти, вироби з дерева, глини, металу, рогозу, музичні інструменти і багато-багато іншого.

Археологічні колекції, привезені й опрацьовані нашою визначною колегою разом з відомими археологами Іваном Ляпушкіним, Євгенією Махно, детально описані науковцями Олександром Супруненьком, Ганною Величко, Володимиром Мокляком та іншими, сьогодні становлять квінтесенцію музейної експозиції історичного відділу та двох залів унікальних експонатів.

Післявоєнна експозиція дореволюційного відділу, яка займала найбільші музейні площі у 1960–1970-х роках була

визнана однією з кращих серед краєзнавчих музеїв колишнього Союзу і керувала її організацією саме Галина Сидоренко. Їй належить ідея створення інтер'єру селянської хати та її художньо-архітектурне втілення. Для попередньої експозиції, крім волів сірої української породи, то була музейна візитівка.

Згадана експозиція, відкрита у 1964 році, мала багато фрагментів та інтер'єрів, зміст яких естетично, традиційно та вдало доповнював історичну канву і надавав музею характерного полтавського герцу.

Горішній поверх, якому загрожував «напад» з боку керівників (бути відданим під кабінети співробітникам раднаргоспів) миттєво забудували етнографічною експозицією (1967 рік) — «Народна творчість та етнографія», за головним авторством Галини Сидоренко.

На початку 1970-х музеї світу переживали «музейний бум» і Полтавський краєзнавчий відчув свій зоряний час: всесоюзна конференція музейників колишньої імперії, відвідання закладу видатними особистостями з різних країн, гості і туристичні групи (Німеччина, Польща, Чехословаччина, Італія, діаспоряни США, Канади, Австралії тощо). Їх приваблювала унікальна музейна будівля, історична експозиція та насиченість найкращими мистецькими роботами (дерево, глина, метал, текстиль, розпис, вишукана полтавська вишивка тощо). Пригадую, як під час відповідальних екскурсій для представників українства зі США, Канади, біля залу № 16 (жовтневий заколот) мене, як екскурсовода, різко обривали зі словами: «А ці червоні бредні ми слухати не бажаємо».

За часи махрового брежнєвізму його холуї активно боролися з українським націоналізмом і, за висловом історика Ореста Субтельного, «сторожовим псом ідеології», був призначений секретар компартії з ідеології Володимир Маланчук-Мільман, який, власне, і прибув до Полтавського краєзнавчого музею пізньої осені в сльотаву пору 1972 року. Фахівець з національних питань, оглянув музей і після ознайомлення з експозицією мансардного поверху «Народний побут та етнографія» нас всіх і Галину Сидоренко в першу голову приголомшив вироком: «Досить милуватися старовиною, негайно зняти...». Пам'ятаю відчуття недоброго, коли дивилася на його неприємне обличчя з

Рис. 1. Монтаж етнографічної виставки (мансарда). 1967.
Галина Сидоренко (праворуч), Енгеліна Литвиненко (ліворуч).

кругленькими скельцями окулярів, як у Лаврентія Павловича. У всіх співробітників був розпач, та після візиту «сірого кардинала» експозиція була знята і поступово замінена на гіпертрофовану історію 1970–1980-х років з деталізацією й ідеологізацією сьогодення, особливо святкових дат: 50-річчя утворення СРСР, жовтневого заколоту, з'їздів КПРС, комсомолу, історії п'ятирічок, культу генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва і тому подібного. Деякі дотепники, як директор художнього музею Кім Скалацький, називав ці експозиції для сліпих: збільшені портрети передовиків праці та тексти з постановами компартії й уряду. Той час, здавалося, ніколи не закінчиться...

Історична правда вимагає згадати, що 1970-ті роки для ветерана Галини Сидоренко не були безхмарними не лише в

загальному розумінні, а й конкретно для неї, бо факт знаходження на окупованій території в часи Другої світової війни був тавром, і про це час від часу нагадувало керівництво своїм недоброзичливим відношенням, яке підтримували і поділяли окремі співробітники. Перед виходом на пенсію, до якого її примусили, ми говорили з нею в хвилини душевної довіри і вона ділилася своїми роздумами про забудову купольного залу та експозиційною матеріалізацією теми «Походження життя на Землі», яка на той час була актуальна і розгорнута на невеликій площі двох залів першого поверху.

Остання зустріч відбулася поруч із пам'ятником Тарасу Шевченку (1981 рік). Пані Галина, стримана від природи, була схвильована, бо знала, що йде з музею назавжди: вона плакала, говорила, що хотіла ще багато зробити і, не думаючи про елегантність, витирала обличчя своє сірою смушковою шапкою. Як могла я втішала її, але вона пішла з важким серцем... Через три роки холодного листопадового дня ми її поховали.

Того ж року, як поетично висловився почесний президент Могилянки В'ячеслав Брюховецький, В. Маланчук-Мільман у випах «Бахуса» спочив під парканом. Цю особистість навіть з огидою мало хто згадує.

Відійшла у вічність частина післявоєнної музейної історії, коли з руїн піднімався храм муз, поверталися експонати зі сходу і заходу, проводилися експедиції, збирались, оброблялись нові надходження, а у флігелі тим часом працював музей з експозицією, виставками, лекціями, екскурсіями і разом з цим будувалася престижна на той час експозиція кращими музейними художниками-дизайнерами колишньої великої країни.

За останні сорок років світ став спільним, неподільним і етнологія розглядається з порівняльно-культурологічним аналізом при вивченні споріднених предметів і явищ. Міська календарно-побутова звичаєвість, що розвинута в багатьох країнах світу, в традиційному вимірі межує з модерним та сучасним поглядом на онтологію. Нам здається, сьогодні замало вивчати вікову тяглість, а слід через мультикультуралізм та індивідуальне світосприйняття надавати традиції високого професійного звучання, тим більше, що на основі детермінізму сучасник потребує екстра модернових підходів, бо він цілком

змінився, в порівнянні з представником титульного етносу минулого тисячоліття. Великих перетворень зазнало довкілля, значно посилюється інколи досить агресивний вплив деяких етнічних груп, а межі існування на планеті українців розширилися з новими хвилями діаспорних взаємопроникнень та, не дивлячись на це, ми – сучасники озираяємось назад и переосмислюємо творчі надбання своїх попередників, які робили набагато краще і більше за нас. І серед таких науковців саме й є Галина Олексіївна Сидоренко.

Г. І. Галян
Спомин про Галину Сидоренко
(з нагоди 100-ліття від дня народження)

Спогади про останнє десятиліття діяльності відомого полтавського музейника Г. О. Сидоренко (1918–1983).

Ключові слова: Галина Сидоренко, Полтавський краєзнавчий музей, експозиція, побудова, дореволюційний відділ, етнографія.

Г. И. Галян
Воспоминания о Галине Сидоренко
(к 100-летию со дня рождения)

Воспоминания о последнем десятилетии деятельности известного полтавского музейного работника Г. А. Сидоренко (1918–1983).

Ключевые слова: экспозиция, построение, Галина Сидоренко, дореволюционный отдел, этнография.

Н. I. Halian
Remembrance about Halyna Sydorenko
(to the 100th Anniversary)

Memoirs concerning the last decade of museum activity of Poltava museum worker H. O. Sydorenko.

Keywords: Halyna Sydorenko, the Poltava Local Lore Museum, exposition, building, pre-revolutionary department, ethnography.

МАТЕРІАЛИ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ Г. О. СИДОРЕНКО У НАУКОВОМУ АРХІВІ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

*Опис документального фонду Наукового архіву музею щодо
характеристики наукової та музейної діяльності Галини
Олексіївни Сидоренко (1918–1983).*

Галина Олексіївна Сидоренко – відомий полтавський музейник, краєзнавець, науковець, все життя якого було віддане Полтавському краєзнавчому музею, де вона пропрацювала 43 роки, пройшовши шлях від лаборанта археологічного відділу до завідувача відділом історії дореволюційного періоду. Вона залишила по собі значний спадок наукових робіт, більшість з яких у вигляді рукописів зберігається у 3 та 4 фондах Наукового архіву Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського («Археологія та історія Полтавщини до початку ХХ ст.»). Тут знаходяться 73 справи, пов'язані з науковою і професійною діяльністю Г. О. Сидоренко.

Найбільш ранні з них – це роботи Г. О. Сидоренко з археології 1945–1946 рр., коли вона працювала під керівництвом І. І. Ляпушкіна у складі Дніпровської археологічної експедиції Інституту матеріальної культури АН СРСР:

Спр. 03–12. «Археологічні матеріали з розкопок Рудинського в 1946 р. біля с. Судіївки в ур. Таранів Яр та І. І. Ляпушкіна в Полтаві на Червоній площі», крім згаданих у назві, містить 2 документи, написані рукою Г. О. Сидоренко. Це «Відчит про роботу відділу археології Полтавського Історико-Краєзнавчого Музею в Дніпровській (Слов'янській) розвідочній археологічній експедиції, проведеної під керівництвом ІМК АН СРСР 14/VI – 1/X – 46» і «Розвідочні розшуки археологічної Дніпровської експедиції за маршрутами м. Полтава – с. Переволочна по правому і лівому берегах р. Ворскли в 1946». Обсяг рукописів – 2 арк., на останньому є підпис «Г. Сидоренко» і дата «8.X.46».

У **спр. 03–03** «Матеріали археологічних розкопок на Червоній площі м. Полтави 1945 р. під керівництвом І. І. Ляпушкіна та 1946 р. під керівництвом Сидоренко Г. О.» знаходиться виконане від руки на міліметровому папері креслення «Схематичний план розкопів слов'янського поселення в м. Полтаві на Червоній (Соборній) площі, 1946». У правому нижньому кутку аркуша міститься підпис автора і дата «5/Х.46».

Кілька польових щоденників, замальовок, реєстри речових матеріалів з розкопок Полтавського історико-краєзнавчого музею 1945–1946 років, виконані рукою Галини Олексіївни, зберігаються у **спр. 03–145** «Матеріали археологічних експедицій Полтавського історико-краєзнавчого музею 1945–1946 рр.». Інтерес дослідників має викликати також **спр. 04–02**: «Довідка. Культура полів поховань на Полтавщині за даними археологічних досліджень 1945 – 1946 рр. в басейні р. Ворскли. Сидоренко Г. О. 1946».

Спр. 04–06 – «Лекція: Заселення Полтавської області первісними племенами. Сидоренко Г. О. 1947». – 8 рукоп. арк. У кінці підпис: «Науковий робітник відділу археології Г. Сидоренко» і дата «3/IV–47 р.». У лекції простежується процес залюднення та міграцій на території Полтавщини стародавніх людей від епохи палеоліту до заселення її слов'янами та прийняття ними християнства. Багато уваги приділено археологічним дослідженням, зокрема експедиціям Полтавського історико-краєзнавчого музею. Також археологічним дослідженням присвячені наступні праці пізніших років:

Спр. 04–333. «Матеріали обстежень гончарного горна XVII–XVIII ст. в м. Полтава, Першотравневий проспект, 27 та на розі вул. Паризької Комуні і Гоголя (гончарна піч). Сидоренко Г. О., 1964». – 4 рукоп. арк.

Спр. 04–108. Текст лекції: «Археологічні пам'ятники Полтавщини, їх значення і охорона. Сидоренко Г. О. 1971».

Спр. 04–138. «Матеріали по опрацюванню «Довідника з археології України. Полтавська область». Сидоренко Г. О., Махно Є. В., Телегін Д. Я. 1972–1979» – рукоп. і машиноп. аркуші, чернетки.

Спр. 04–139. Вступ до «Довідника з археології України. Полтавська область» (Один з варіантів). Автор Сидоренко Г. О. 1977.

Спр. 04–146. Текст статті: «З далекого минулого. Стародавній могильник в Пирятинському районі біля с. Березова Рудка». Стаття до пирятинської районної газети. 1979.

Спр. 04–152. Довідка «Про археологічний пам'ятник коло с. Березова Рудка Пирятинського р-ну Полтавської обл.». 1979. – 2 машиноп. арк.

Спр. 04–137. Довідки та інформації: «Розвідки археологічних пам'ятників на Полтавщині». Авт. Горенко І. І., Сидоренко Г. О., 1975–1981. – 20 рукоп. арк.

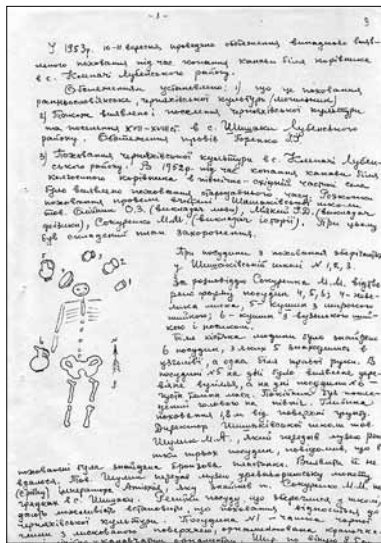
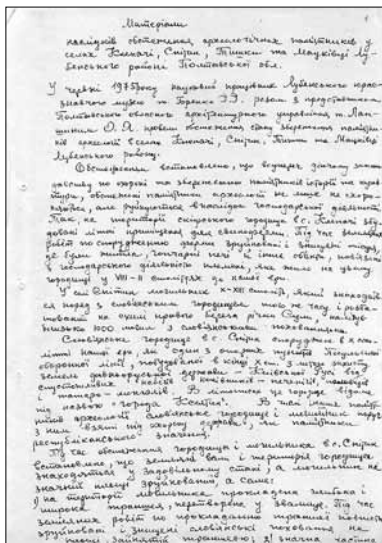

Рис. 1, 2. Горенко І. І., Сидоренко Г. О. Розвідки археологічних пам'яток на Полтавщині: довідки та інформації. 1953 р. (НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04–137. – Арк. 1, 3).

Спр. 03–235. Довідник з археології України. Полтавська область. Авт. Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін. – К.: Наукова думка, 1982. – Друковане видання, 108 с., 2 карти.

Коло наукових інтересів Г. О. Сидоренко не обмежувалося археологією, а було досить широким. У фондах архіву зберігається ряд її робіт, присвячених різним питанням стародавньої, середньовічної і нової історії Полтавщини в цілому, її окремих населених пунктів, життєвому шляху наших відомих земляків:

Спр. 04–54. «Минуле і сучасне нашого краю. Полтавщина». 1956 р.

Спр. 04–122; 04–122а. Лекція «Пам'ятники історії та культури Полтавщини». Авт. Сидоренко Г. О., Решетник Г. В., Величко Г. М., Назаренко З. О.», 1975 р. – 28 машиноп. арк. (у 2-х прим.).

Спр. 04–24. Доповідь «Історія Полтави», 1950 р. – 24 машиноп. арк.

Спр. 04–77. Наукові довідки про м. Полтава. Авт. Єрісов О., Малоченко Н. П., Сидоренко Г. О., Гузій Р. Ф., Мовчан Є. Я., 1963–1966 рр. – 105 машиноп. арк.

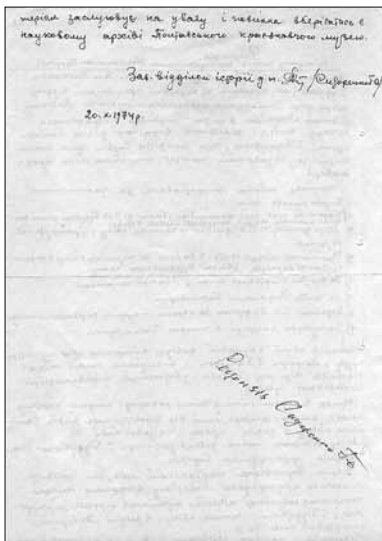
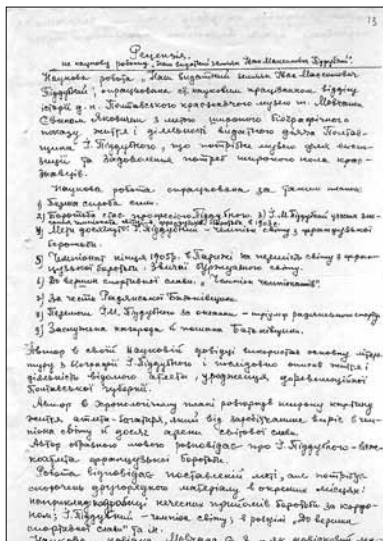

Рис. 3, 4. Сидоренко Г. О. Рецензія на наукову роботу Є. Я. Мовчана «Наш видатний земляк Іван Максимович Піддубний» (НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04–136. – Арк. 13, 13 зв.).

Спр. 04–186. Лекція «Історія м. Полтави». 1973 р. – 25 машиноп. арк.

Спр. 04–215. Лекція «Полтаві – 800». 1973 р. – 24 машиноп. арк.

Спр. 03–157. Довідка про с. Сокілку Кобеляцького району Полтавської обл. Без дати. – 2 машиноп. арк.

Спр. 04–27. Довідка за містечко Карлівку та Константиноградський повіт в дореволюційний період. 1950 р. – 11 машиноп. арк.

Спр. 04–37. Короткі історичні довідки про м. Пириятин. 1953–1960 рр. – 14 машиноп. арк.

Спр. 04–76. Наукова стаття до «Історії міст і сіл України. Полтавська область» «Хомутець Миргородського району». Авт. Сидоренко Г. О., Хміль Г. І., 1963 р. – 43 машиноп. арк. з рукописними виправленнями і доповненнями.

Спр. 03–174. Довідка «Про перебування монголо-татар на Полтавщині і про битву Вітовта з татарами у 1399 р.». 1952 р. – 3 машиноп. арк.

Спр. 04–135. Довідки: «Видатні діячі та пам'ятні місця, зв'язані з історією запорізького козацтва». 1965 р. – 6 машиноп. арк.

Спр. 04–129. Наукова довідка: «Визвольна місія Росії у звільненні балканських країн від турецької неволі в XIX ст.». Авт.

Комітет по справах культурних установ УРСР

Місце кримінального злочину: Чернівці, вул. 19/1х, 1952

ИНВЕНТАРНА КАРТКА

Інвентарний № 12501 Картка № 12501

Назва речі	Сторін інвентарного №	Вид речовини
Остання речі: Полтавський район, с. Глинське. Малу (8) археологічних знахідок з поселення скіфського часу. Кількість: 30.		Малу металеві або порцелянові
1) археологічні знахідки - 8;		
2) археологічні знахідки - 14;		
3) археологічні знахідки - 5;		
4) археологічні знахідки - 8;		
5) металеві знахідки - 1;		
6) металеві знахідки - 1;		
7) металеві знахідки - 1;		
8) металеві знахідки - 1;		
9) металеві знахідки - 1;		
10) металеві знахідки - 1;		
11) металеві знахідки - 1;		
12) металеві знахідки - 1;		
13) металеві знахідки - 1;		
14) металеві знахідки - 1;		
15) металеві знахідки - 1;		
16) металеві знахідки - 1;		
17) металеві знахідки - 1;		
18) металеві знахідки - 1;		
19) металеві знахідки - 1;		
20) металеві знахідки - 1;		
21) металеві знахідки - 1;		
22) металеві знахідки - 1;		
23) металеві знахідки - 1;		
24) металеві знахідки - 1;		
25) металеві знахідки - 1;		
26) металеві знахідки - 1;		
27) металеві знахідки - 1;		
28) металеві знахідки - 1;		
29) металеві знахідки - 1;		
30) металеві знахідки - 1;		

До цього інвентарю приєднано: 1. Інвентарний № 12501, сторінка № 12501. 2. Інвентарний № 12501, сторінка № 12501. 3. Інвентарний № 12501, сторінка № 12501. 4. Інвентарний № 12501, сторінка № 12501.

1. Тип знахідки: р/х - 1952р.

2. Різдво: 21.2.53 год 1810см.

3. Державна: Інвентарний № 12501.

4. Матеріал: Бронза, Латунь, Сталь, Мідь, Срібло, Золото.

5. Знак: 10хх5.

Довідка: [підпис]

Відомо місце знахідки: Селіщино

№ 107-10/86

Рис. 5, 6. Сидоренко Г. О. Інвентарна картка колекції археологічних знахідок з поселення скіфського часу в ур. Гуренівщина біля с. Глинське Зіньківського р-ну, 1952 р. (Фонди ПКМ імені Василя Кричевського. – ПКМ КВ 12501, А. 1290).

Сидоренко Г. О., 1978 р. Рецензія Величко Г. М., 1978 р. – 40 машиноп. арк.

Спр. 03–30. Довідка «Машинобудівні і металообробні підприємства Полтавської губернії в 19 – на поч. 20 ст.». 1970 р. – 11 машиноп. арк.

Спр. 04–25. Реферат «Ковалівське повстання на Полтавщині». 1950 р. – 26 машиноп. арк.

Спр. 04–46. Текст монографії «Революційна боротьба пролетаріату і селянства та діяльність соціал-демократичних організацій на Полтавщині в 1905–1907 рр.». Авт. Сидоренко Г. О., 1954; Довідки: «Сорочинське повстання. Ковалівське повстання. Повстання Єлецького і Севського полків. Список полтавців – учасників повстання на панцирнику «Потьомкін». 1968 р. – 131 машиноп. арк.

Спр. 04–125. Довідка «Про повстання в Полтавському гарнізоні 33 Єлецького і 34 Севського полків літом 1906 р.». 1976 р. – 3 машиноп. арк.

Спр. 04–47. Лекція «Полтавщина в роки першої російської революції 1905–1907 рр.» Лекція написана у двох варіантах – російською (1954) і українською (1968) мовами. – 71 машиноп. арк.

Спр. 04–48. Матеріали для доповідачів і лекторів про події 1905 р. на Полтавщині. 1955 р. – 11 машиноп. арк.

Спр. 04–71. Довідка «Становище селян Полтавщини в дореволюційний період». 1960 р. – 26 машиноп. арк.

Спр. 04–75. Наукова довідка «Становище пролетаріату на Полтавщині в дореволюційний період». 1962 р. – 31 рукоп. арк.

Спр. 03–176. Довідка «Про полтавську іскрівську групу». Б/д. – 3 машиноп. арк.

Спр. 04–94. Наукова довідка «Соціал-демократична преса на Полтавщині». 1969 р. – 35 машиноп. арк.

Спр. 04–95. Лекція «Ленінська газета «Искра» про Полтавщину». 1969 р. – 29 машиноп. арк.

Спр. 04–128. Наукова довідка «Полтавські іскрівці (Полтавська група сприяння газеті «Искра»)». 1977 р. – 30 машиноп. арк.

Спр. 04–145. Наукова довідка «Надія Костянтинівна Крупська в Полтаві». 1979 р. – 4 машиноп. арк.

Спр. 04–148. Довідка «Соратники В. І. Леніна в Полтаві: матеріали Полтавської обласної наукової бібліотеки». 1979 р. – 10 машиноп. арк.

Спр. 04–23. Довідка «Меморіальні місця, зв'язані з життям і діяльністю [І. П.] Котляревського. Авт. Шевченко В., Берлін Є., Сидоренко Г. та ін. 1950 р. – 4 машиноп. арк.

Спр. 04–72. Довідки «Шевченко на Полтавщині». 1960 р. – 68 машиноп. арк.

Спр. 03–454. Газета «Більшовик Полтавщини» № 58 (4049) від 11 березня 1941 р. Номер, присвячений ювілею Т. Г. Шевченка. На 4-й с. стаття про перебування Т. Шевченка на Полтавщині – перша друкована робота Г. О. Сидоренко.

Спр. 04–45. Доповідь «Соціально-економічний стан України напередодні Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.». 1954 р. – 36 машиноп. арк.

Спр. 04–56. Наукова робота «Полтавщина в період Визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр.». Авт. Сидоренко Г. О. 1957 р. Рецензент Данішев С. – 94 машиноп. арк.

Спр. 04–162. Довідка «Перша Полтавська чоловіча гімназія». 1978 р. – 1 машиноп. арк.

Спр. 04–161. Довідка «Гоголь на Полтавщині». 1980 р. – 9 машиноп. арк.

Звичайно, в умовах радянського часу, багато які з цих робіт були виконані на ідеологічне замовлення чи за завданням керівництва, відповідали соціалістичній історичній концепції. Але навіть у них простежується серйозний науковий підхід, використана багата літературна і джерельна база.

Працюючи в музеї, Галина Олексіївна пріоритетною вважала фондову роботу, ретельно досліджуючи, публікуючи і вводячи до наукового обігу археологічні, етнографічні та інші колекції й окремі експонати:

Спр. 04–202. Конспект семінару «Археологічні колекції Полтавського історико-краєзнавчого музею та правила збереження археологічних матеріалів в фондах музею». 1949 р. – 19 машиноп. арк.

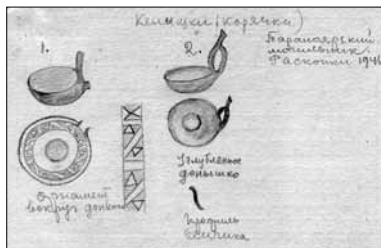
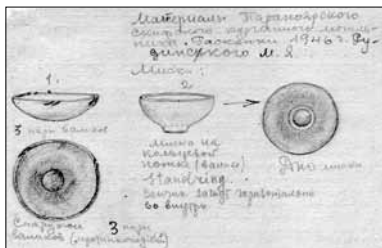

Рис. 7. Сидоренко Г. О. Картки до знахідок з Тараноярського могильника, 1946 р.
(НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 03–145/14).

Спр. 04–26. Наукова довідка про експонати [в музейній колекції], які були знайдені на місці Десятинної церкви в м. Києві. 1950 р. – 8 машиноп. арк.

Спр. 04–28. Наукова довідка «Експонати Полтавського державного краєзнавчого музею за інв. №№ А.1008, І.8770 – Полтавський скарб 1905 р.». 1951 р. – 10 машиноп. арк.

Спр. 04–29. Експонати археологічної групи 1950–1951 рр.: реєстр речових матеріалів з Тараноярського могильника. Укл. Сидоренко Г. О. 1956 р.

Спр. 04–30. Наукова довідка про експонати археологічної групи, які знайдено при розкопках в с. Климівці Карлівського р-ну Полтавської обл. археологом М. Я. Рудинським у 1926 р. 1951 р. – 9 машиноп. арк.

Спр. 04–31. Наукова довідка про експонати Полтавського краєзнавчого музею за інв. № А. 239 (колекція речей доби палеоліту – неоліту з с. Нові Санжари). 1951 р. – 9 машиноп. арк.

Спр. 04–34. Наукова довідка про експонати, виявлені в м. Полтаві на Червоній (Соборній) площі в 1945 р. археологічною експедицією Інституту історії матеріальної культури АН СРСР. 1952 р. – 31 рукоп. арк.

Спр. 04–35. Довідка «Експонати Полтавського державного краєзнавчого музею за інв. №№ А. 240 та 240а, знайдені в с. Писарівка Ново-Санжарівського району Полтавської області». 1952 р.

Спр. 04–36. Довідка «Про експонати Полтавського державного краєзнавчого музею за інв. №-І.9260, І.9261 (верстати 80–90-х рр. ХІХ ст.)». 1952 р.

Спр. 04–121. Каталог «Колекція епохи палеоліту в Полтавському краєзнавчому музеї». 1973–1974 рр.

Спр. 03–187. Стаття «Унікальні експонати (про речі В. М. Верховинця – композитора, диригента, хормейстера)». Б/д. – 2 машиноп. арк.

Спр. 04–203. Реферат «Килимарство на Полтавщині». 1947 р. – 27 машиноп. арк.

Спр. 04–44. Наукова довідка про колекцію килимів Полтавського краєзнавчого музею. 1954 р. – 21 машиноп. арк.

Спр. 04–55. Довідка «Верхній одяг українського населення (фонди музею)». 1957 р.

Спр. 04–61. Довідка «Українська народна вишивка Полтавщини». 1958 р. – 3 машиноп. арк.

Спр. 04–102. Довідка «Українська народна вишивка Полтавщини». 1970 р.

Спр. 04–62. Наукова довідка «Ткацтво плахт на Полтавщині». 1958 р. – 6 машиноп. арк.

Спр. 04–67. Довідка «Український народний одяг XVII – поч. XX ст.». 1959 р. – 25 машиноп. арк.

Спр. 04–68. Наукові довідки про килимарство, вишивку, плахти та народний одяг. 1954–1959 рр. – 71 машинопис. арк.

Спр. 04–141. Наукова довідка «Відомості про човен – «дуб» XVII – XVIII ст.». 1978 р. – 2 машинопис. арк.

Як досвідчений і провідний науковець, Галина Олексіївна надавала методичну допомогу колегам-музейникам, рецензувала їхні наукові роботи.

Спр. 04–136. Довідка «Наш видатний земляк Піддубний Іван Максимович – «Чемпіон чемпіонів». Авт. Мовчан Є. Я. – Рецензія Сидоренко Г. О. 1974 р. – 1 рукоп. арк.

Спр. 04–140. Наукова довідка «Композитори – вихідці з Полтавщини (XIX – поч. XX ст.). Авт. Мирний В. С. 1977 р. – Рецензія Сидоренко Г. О. – 2 машиноп. арк.

Спр. 04–149. Лекція «Історія міста Полтави в його архітектурних пам'ятках. Авт. Шкуратенко Л. М. – Рецензія Сидоренко Г. О. 1979 р. – 1 машиноп. арк.

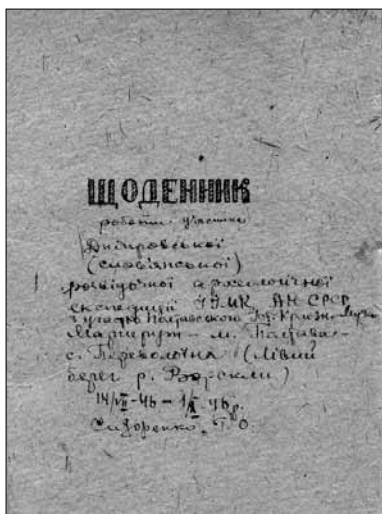

Рис. 8. Сидоренко Г. О.
Обкладинка «Щоденника роботи учасника Дніпровської (Слов'янської) розвідочної археологічної експедиції» (НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 03–145/14).

Працюючи завідуючою відділом історії дореволюційного періоду, Галина Олексіївна Сидоренко вела активне листування з установами і громадянами з різноманітних організаційних і наукових питань.

У **спр. 04–130** «Листування (короткі історичні довідки) з краєзнавцями з різних питань. Сидоренко Г.О. 1976, 1977, 1979 рр.» зібрані листи, частина з яких не має дати і підпису і потребує подальшого вивчення щодо встановлення можливого авторства Г. О. Сидоренко. У **спр. 04–160** зберігається лист-довідка 1980 р. про с. Переволочна на Полтавщині, що є відповіддю директора музею Оніпка М. Д. на надісланий до музею запит від краєзнавця. Виконавцем довідки зазначено Сидоренко Г.О. – 2 машиноп. арк.

Також у фонді 3 наукового архіву є кілька справ, що містять біографічні дослідження науковців музею про Г. О. Сидоренко. Зокрема:

Спр. 03–401. Довідка «Штрихи до біографії Г. О. Сидоренко». Авт. Супруненко О. Б. 1992 р. – 7 машиноп. арк.

Спр. 03–431. Публікація «3 історії археологічних досліджень у Полтаві (Звіт Г. О. Сидоренко за 1945 р.)». Авт. Мокляк В. О. 1993 р. – 4 машиноп. арк.

Матеріали, пов'язані з ім'ям Г. О. Сидоренко, знаходяться також в інших фондах Наукового архіву, зокрема у фонді 11 («Історія і діяльність музею»), і потребують вивчення та систематизації. На часі, на нашу думку, виокремлення їх, впорядкування і формування особового фонду Г. О. Сидоренко.

Велика кількість і різноманіття матеріалів з фондів архіву про наукову діяльність Галини Олексіївни Сидоренко можуть бути корисними науковцями для подальших і більш ґрунтовних біобібліографічних досліджень діяльності відомого музейника.

С. М. Капко, І. С. Мельникова

Матеріали про діяльність Г. О. Сидоренко у Науковому архіві Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Наводиться опис наукового і музейного спадку Галини Олексіївни Сидоренко (1918–1983) – відомого полтавського музейника, археолога та краєзнавця, що віддала понад 40 років життя Полтавському краєзнавчому музею.

Ключові слова: Г. О. Сидоренко, Полтавський краєзнавчий музей, наукові роботи, рукописи.

С. М. Капко, И. С. Мельникова

**Материалы о деятельности Г. А. Сидоренко в Научном архиве
Полтавского краеведческого музея имени Василия Кричевского**

Приводиться описание научного и музейного наследия Галины Алексеевны Сидоренко (1918–1983) – известного полтавского музейного сотрудника, археолога и краеведа, отдавшего более 40 лет жизни Полтавскому краеведческому музею.

Ключевые слова: Г. А. Сидоренко, Полтавский краеведческий музей, научные работы, рукописи.

S. M. Kapko, I. S. Melnykova

**Materials Concerning H. O. Sydorenko's Activity in the Scientific Archive
of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum**

Description of documental fund in the Scientific Archive of the museum concerning characteristics of scientific and museum activity of Halyna Oleksivna Sydorenko (1918–1983), famous museum worker, archaeologist and local historian, who gave more than 40 years of her life to the Poltava Local Lore Museum is given.

Keywords: H. O. Sydorenko, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum, scientific works, manuscript.

З КОГОРТИ СОРАТНИКІВ ГАЛИНИ СИДОРЕНКО: В. С. ВОЛОВИК

Про Віктора Степановича Воловика – колегу Г. О. Сидоренко у Полтавському краєзнавчому музеї, а також про його наступну викладацьку діяльність у Полтавському державному педагогічному інституті ім. В. Г. Короленка.

Полтава в усі часи вирізнялася яскравими неординарними особистостями, які завдяки творчій і науково-педагогічній діяльності ставали відомими далеко поза її межами. До таких належать чимало полтавських археологів і музейників, якими пишається Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського. Пошанування відомої дослідниці археологічної спадщини Полтавщини та музейника Галини Олексіївни Сидоренко (1918–1984) є визнанням не лише її внеску в науку, а й свідченням збереження сучасниками традицій, здобутків організації науково-дослідницької діяльності в стінах музейної установи.

Г. О. Сидоренко працювала в оточенні талановитих людей, залюблених у свою справу істориків, археологів, музейників. Одним із них був Віктор Степанович Воловик. Він народився 22 квітня 1938 року в сім'ї службовців Степана Григоровича та Катерини Данилівни. У 1955 році із золотою медаллю він закінчив Полтавську середню школу № 25 [1, с. 39; 2]. Зі шкільної лави випускник бачив себе істориком, причому до вибору вищого навчального закладу підходив дуже виважено і серйозно. Вибір зупинився на Ленінградському державному університеті ім. А. А. Жданова. Класичний університет вабив можливість у перспективі займатися науково-дослідницькою працею.

Під час навчання на історичному факультеті Ленінградського університету В. С. Воловик обрав фахову спеціалізацію з історії Стародавнього світу. Грунтовне становлення студента відбувалося на кафедрі історії Греції і Риму. За час навчання

В. С. Воловик оволодів старогрецькою й латинською мовами. Досить рано здібний студент визначився з пріоритетною для нього темою наукового дослідження. В анкеті, заповненій власноручно, він зазначив тему «Історія християнства та атеїзму». Читача старшого покоління не здивує таке сусідство дефініцій, адже методологія радянської науки визнавала закономірність вивчення історії релігії лише через призму атеїзму.

В. С. Воловик.

У 1960 році Віктор Степанович закінчив університет і повернувся в рідне місто дипломованим істориком. Першим місцем його роботи стала школа-інтернат № 1 м. Полтави, де він працював вихователем упродовж 1960–1961 років [2]. Але його науково-дослідницький потенціал вимагав глибшої реалізації. Молодий науковець перейшов на роботу в Полтавський краєзнавчий музей і був призначений на посаду наукового співробітника. Тут він і познайомився з Г. О. Сидоренко, працюючи у відділі давньої історії Полтавщини, що на той час називався відділом історії дожовтневого періоду.

В особовій справі Віктора Степановича зберігся цікавий документ – його характеристика, видана керівництвом музею у жовтні 1963 року. Знаючи особисто В. С. Воловика, в автора цієї роботи немає жодних сумнівів у її об'єктивності. Зазначалося, що на посаді наукового співробітника Полтавського краєзнавчого музею він продемонстрував високі фахові якості історика. Зокрема, ним було розроблено «науково обґрунтований тематично-експозиційний план [розділу] історії Полтавщини до початку ХХ століття», опанував методику й зміст експозиційних маршрутів експозиціями краєзнавчого музею. В. С. Воловик підготував розробку лекції для громадськості та методичні рекомендації до неї на тему «Походження християнства», підготував до друку наукову розвідку «Реформа 1861 року та її наслідки на Полтавщині» [2].

Особливо відзначалася в документі його громадська лекційна робота — тільки упродовж другої половини 1963 року Віктор Степанович прочитав 26 лекцій на підприємствах і в установах Полтави та Полтавської області.

Безумовно, на його становлення як фахівця, формування навичок дослідника позитивно впливала творча атмосфера, що панувала в колективі музейників. Він зі вдячністю добрим словом згадував роки праці в Полтавському краєзнавчому музеї.

Однак потяг до систематичної науково-педагогічної роботи, до якої В. С. Воловик цілеспрямовано готувався протягом 5 років навчання в університеті, привів його на історичний факультет Полтавського педагогічного інституту. Ще в грудні 1960 року Віктор Степанович звернувся із заявою до директора інституту М. В. Семиволоса з проханням дозволити йому прочитати курс лекцій «Основи наукового атеїзму» для студентів заочного відділення історичного факультету на погодинній основі. І тільки в листопаді 1963 року він, у зв'язку з обранням за конкурсом, «обійняв посаду асистента по історії стародавнього світу з окладом 105 карбованців на місяць», як зазначалося в наказі від 13 листопада. На цей час молодим викладачем також був розроблений навчальний курс «Основи археології» [2]. Безперечно, останнє стало можливим завдяки ґрунтовному оволодінню змістом відповідної експозиції музею, участі в практичних польових дослідженнях і обробці артефактів, організатором яких в музеї була Г. О. Сидоренко.

Робота у вищому навчальному закладі неодмінно спонукала творчого викладача до науково-дослідницької праці. Віктор Степанович також розпочав підготовку до написання дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. У 1963–1964 навчальному році він склав екзамен кандидатського мінімуму з філософії та іноземної мови у Ленінградському університеті й готувався до вступу в аспірантуру. У 1965 році він склав екзамен з наукового атеїзму. Була затверджена й тема дисертації: «Раннє християнство в радянській історіографії». Проте талановитому викладачеві в силу життєвих обставин не вдалося завершити дисертаційну роботу, він так і не отримав наукового ступеня кандидата історич-

них наук, що досить часто викликало докори й зауваження з боку адміністрації інституту.

Та все ж майстерність Віктора Степановича як педагога, лектора, методиста була неперевершеною. Ця стаття є скромною спробою віддати належну данину поваги до Людини, яка справила великий вплив на формування багатьох поколінь випускників історичного факультету [1]. Авторці цих рядків пощастило бути студенткою кураторської групи В. С. Воловика у 1975–1979 роках, тож власні спогади значною мірою доповнюють скупі рядки документів. Віктор Степанович викликав повагу вже одним своїм виглядом – інтелігентні манери, скромний, але елегантний стиль одягу (обов'язково костюм і краватка, незвично яскраві кольори сорочок), незмінна шкіряна тека під рукою. До аудиторії він заходив неспішно, і вже з порогу починалася лекція – іноді з іронічного зауваження, іноді з жарту, часом гострого, на чийсь адресу. Вишукана українська мова викладача з багатим арсеналом метафор і тонкого гумору вражала першокурсників та змушувала підтягувати свій рівень мовленнєвої культури, хоч у побуті він розмовляв переважно російською мовою. Віктор Степанович умів найскладніший матеріал пояснити доступно й легко, знайти вдалі аналогії й асоціації з сучасного життя і, наприклад, історії стародавнього Єгипту. Його ерудиція дозволяла легко переходити від теми класової боротьби в рабовласницькому суспільстві до французької літературної класики, джазової музики, останніх висновків медицини про шкodu тютюнопаління (хоч сам він так і не кинув шкідливої звички) тощо.

Т. П. Демиденко із захопленням відгукувалася про методичний рівень семінарських занять В. С. Воловика з історії стародавнього світу, передусім зі вдячністю за терплячу скрупульозність, із якою викладач учив першокурсників роботі з джерелами, не шкодував часу на детальний розбір кожного питання плану, досягаючи належної глибини усвідомлення предмету обговорення. Він умів указати на недопрацювання, але водночас і вишукано та нестандартно похвалити. Так за гарну відповідь на екзамені Тетяна Прокопівна отримала не тільки оцінку «відмінно», а й гвоздику з букета на столі викладача-екзамена-

тора. Як дорогий серцю подарунок, вона довго зберігала квітку в засушеному вигляді.

Закони часу вимагали від викладача-історика й активної громадської роботи. У громадській роботі Віктор Степанович брав участь як позаштатний інструктор Полтавського обкому ЛКСМУ, був лектором товариства «Знання». Ще з часів музейного періоду його знали як майстерного лектора і часто запрошували в організації та на підприємства. Крім цього, В. С. Воловик виїжджав у райони Полтавської області для ознайомлення зі станом викладання історії в школах, виступав на засіданнях районних методоб'єднань. Для вчителів обласного центру Віктор Степанович неодноразово читав лекції в шкільному університеті атеїзму, обирався членом профспілкового бюро історичного факультету [1, с. 39; 3].

З упровадженням у системі вищої освіти атестацій науково-педагогічних кадрів В. С. Воловик успішно пройшов атестаційні комісії в 1984 й 1987 роках із позитивними висновками й характеристиками, уже обіймаючи посаду старшого викладача.

Віктор Степанович як викладач був вимогливим і справедливим. Студенти не ображалися на нього за дотепні й дуже влучні жарти, любили неформальне спілкування із викладачем, поважали за компетентність, ерудованість. У педагогічному інституті він працював до 1999 року. У 2004 році завершився земний шлях Віктора Степановича Воловика, становлення якого як фахівця-історика бере початок з Полтавського краєзнавчого музею.

Джерела та література

1. Історичний факультет Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка: історія та сучасність. – Полтава: Полтавський літератор, 2009. – 92 с.
2. Особова справа Воловика Віктора Степановича // Архів Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.
3. Шведун О. І. (наук. кер. – проф. Бабенко Л. Л.). Воловик Віктор Степанович // Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка в особах: мат-ли наук.-практ. конф. (Полтава, 23 березня 2011 р.). – Полтава: ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2011. – С. 19–22.

Л. Л. Бабенко

З когорти соратників Галини Сидоренко: В. С. Воловик

Висвітлюються етапи життєвого шляху одного з найколеритніших педагогів, науковців та музейників Полтави – Віктора Степановича Воловика. Його робота в Полтавському краєзнавчому музеї тісно перепліталася з науковими пошуками й дослідженнями Галини Сидоренко. Вона була не лише колегою, а й наставником В. С. Воловика. Разом із тим, левову частку трудової діяльності В. С. Воловика становить період викладання на історичному факультеті Полтавського педагогічного інституту, про що й йдеться у статті.

Ключові слова: Віктор Степанович Воловик, Галина Олексіївна Сидоренко, Полтавський краєзнавчий музей, Полтавський державний педагогічний інститут ім. В. Г. Короленка, Полтава

Л. Л. Бабенко

Из когорты соратников Галины Сидоренко: В. С. Воловик

Освещаются этапы жизненного пути одного из наиболее колоритных педагогов, научных и музейных работников Полтавы – Виктора Степановича Воловика. Его работа в Полтавском краеведческом музее тесно переплелась с научными поисками и исследованиями Галины Алексеевны Сидоренко. Она была не только коллегой, но и наставником В. С. Воловика. Вместе с тем, большая часть трудовой деятельности В. С. Воловика приходится на период его преподавания на историческом факультете Полтавского педагогического института, о чем и повествует эта статья.

Ключевые слова: Виктор Степанович Воловик, Галина Алексеевна Сидоренко, Полтавский краеведческий музей, Полтавский государственный педагогический институт им. В. Г. Короленко, Полтава.

L. L. Babenko

Cohort of Halyna Sydorenko's Allies: V. S. Volovyk

Lifepages of one of the most talented pedagogues, scientists and museum workers – Viktor Stepanovych Volovyk are described. His work in the Poltava Local Lore Museum was closely connected to researches of Halyna Sydorenko. She was not just his colleague, but also mentor of V. S. Volovyk. At the same time his later teaching practice in the V. H. Korolenko Poltava State Pedagogical Institute was a great part of his work, which is told in the article.

Keywords: Viktor Stepanovych Volovyk, Halyna Olekssiivna Sydorenko, the Poltava Local Lore Museum, the V. H. Korolenko Poltava State Pedagogical Institute.

ПОХОВАННЯ ФІНАЛУ БРОНЗОВОГО ВІКУ З КОТЕЛЕВЩИНИ

Про богуславсько-білозерське дитяче поховання край поля невеликого кургану пізньоскіфського часу у складі групи курганів II біля Розритої Могили.

Пам'ятки фіналу пізнього бронзового віку завжди залишалися в полі зору одного з найповажніших археологічних краєзнавців Полтавщини – Галини Олексіївни Сидоренко (1918–1984) [34, с. 24–25, 29]. Це й не дивно, адже на третю чверть ХХ ст. про їх наявність на території краю існували тільки непевні здогадки. Винятком були, хіба що, на той час добре відомі старожитності бондарихинської культури [13, с. 13–33], а також позначені знахідками цілих форм ліпного посуду захоронення Компанійцівського кургану [19] на черняхівському ґрунтовому могильнику в гирлі Сухого Кобелячка [20]. Тому-то ще в середині ХХ ст. Г. О. Сидоренко звернула увагу на рештки ґрунтового некрополя доби пізнього бронзового віку біля с. Баранівки Шишацького району [21, с. 37, 38], здобуті розвідками під керівництвом М. Я. Рудинського та екскурсіями його учня В. А. Грінченка [31, с. 49, табл. VI]. Навіть планувала 1945 р. провести чергові обстеження лівобережного узбережжя Псла на місці знахідок, репрезентованих у музейній колекції, в надії отримати нові цікаві матеріали саме епохи пізнього бронзового віку [37, с. 14, 15]. Звісно, зробити це не судилося в силу різних причин.

Фактично, до кінця ХХ ст. кількість достеменно відомих післязрубних або постзрубних лісостепових (як поховальних, так і поселенських) комплексів рахувалася на одиниці. На Котелевщині стверджувати про наявність поховань цього часу стало можливим після відкриття А. О. Моруженко у 1982–1983 рр. решток ґрунтового могильника на північній ділянці Лихачівського поселення [5, с. 70–78, рис. 1–4; 24; 25, с. 323]. Справа ж із вивченням пласта старожитностей фіналу бронзового віку на Полтавщині, як і в цілому на Лівобережжі Дніпра,

зрушила з місця завдяки подвижницькій діяльності дніпропетровського вченого, доктора історичних наук В. А. Ромашка (1954–2015), який був особисто знайомий з Г. О. Сидоренко та користувався її консультаціями ще на початку 1980-х рр. Відтоді поступово почала окреслюватися джерельна база, перший огляд якої для території області був оприлюднений друком В. А. Ромашком у відомому монографічному дослідженні 2013 р. [30, с. 10–17], аналіз же найновіших знахідок з'явився у його статті разом із О. Б. Супруненьком вже після смерті Володимира Андрійовича навесні 2016 р. [29]. Увага до так званих постзрубних пам'яток стимулювала їх виявлення і дослідження колегами [38; 39, с. 179; 40; 41; 45, с. 153–154]. Прикладом може бути і представлений у цій публікації поховальний комплекс, вважаємо, цілком типовий для лівобережних передстепових теренів північного сходу Полтавщини.

Улітку позаминуло 2016 р. Більська археологічна експедиція ІА НАН України, очолювана кандидатом історичних наук Д. С. Гречком, провела дослідження курганів у складі групи ІІ могильника в ур. Розрита Могила [7, арк. 7–8].

Могильник з рештками величезного кургану-майдану Розритої Могили [4; 8, с. 5; 35, с. 22; 46, с. 19–22] був відомий ще за документами XVII ст. й описами В. В. Пасека та архієпископа Філарета [28, с. 19; 42, с. 63]. Розташований він на другій надзаплавній терасі лівого берега р. Ворскли, ближче до його вододілу з р. Мерла (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро), на північ від с. Мала Рублівка, на схід – північний схід від с. Лихачівка Малорублівської сільської ради Котелевського району. Курганний некрополь умовно розподілений на чотири частини перехрестям шосе й додаткових транспортних магістралей Н-12 мм. Олександрія – Полтава – Суми, а також Т-17-07 і Т-17-02 [16, с. 269–270].

У 1888–1889 рр. поблизу майдану Розрита Могила І. А. Зарецьким проводилися чи не перші в Поворсклі розвідкові роботи [17, с. 123, 125; 18, с. 169–173] та було розкопано 14 курганів, в т. ч. розташованих дещо далі на північний захід – Вітову Могили, Опішлянку та курган ближче до Котельви [1, с. 67, 69; 2, с. 7; 9; 10, с. 239–240, табл. І; 13, с. 58–59; 47]. Слід відзначити, що тоді, з-поміж виразних і багатих захоронень еліти скіфського часу [3, с. 173, 177; 11, с. 354; 32, с. 58], в одному з насипів виявлене

Рис. 1. Група II курганного некрополя в ур. Розрита Могила.
План (за О. В. Коротею та Є. М. Осадчим, 2015).

поховання, що відносилося до кола старожитностей пізнього бронзового віку [33, с. 44, 45], а ще в одному – впускне гунського часу першої половини V ст. н. е. [26, с. 46; 27, с. 83–84].

У 1983 р. А. О. Моруженко дослідила курган № 5 групи III некрополю з пограбованим ранньоскіфським захороненням другої половини VII ст. до н. е. [22; 23, с. 114 и сл.]. У 2000 і 2002 рр. О. Б. Супруненко та А. І. Охріменком, в ході археологічних розвідок у Котелевському районі з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури України» обстежена більшість курганів, що входили до складу могильника, виділені їх мікрогрупи, здійснені обміри та картографування [36, арк. 5–7]. У 2015 р. науковцями ІКЗ «Більськ» проведені додаткові розвідкові роботи і підготовка облікової документації, з уточненням розмірів курганів, місць їх розташування [43], укладено детальний план некрополя як пам'ятки археології місцевого значення [44].

Група II курганного могильника Розритої Могили складається з 7 насипів. Розташована за 2,0 км на північ – північний захід від північної окраїни с. Мала Рублівка, за 0,65 км на північний захід від перехрестя автодоріг в ур. Розрита Могила. Абсолютна висота найвищого кургану – 105,0 м. Насипи роз-

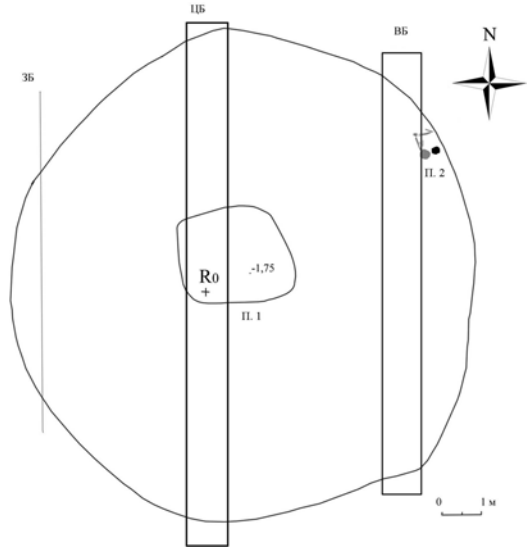

Рис. 2.
План кургану № 2
групи II некрополя
в ур. Розрита Могила
(за Д. С. Гречком, 2016).

мішені нерівномірним ланцюжком вздовж краю другої надзаплавної тераси лівого берега Ворскли, переважно по вісі північ – південь, розорюються [15; 16, с. 269–270]. Площа, зайнята курганами, – 0,7115 га, їх розміри (висота і діаметр, відповідно): № 1 – 1,0 та 54 м; № 2 – 0,8 і 42 м; № 3 – 1,3 та 72 м; № 4 – 0,8 і 54 м; № 5 – 1,0 та 52 м; № 6 – 1,0 і 60 м; № 7 – 0,5 та 13 м (рис. 1). Для розкопок 2016 р. обрано два з них – кургани №№ 2 та 7.

У фактично знівельованьованому оранкою насипу № 2, що мав висоту 0,5 м від рівня давнього горизонту і діаметр 13 м (рис. 2), досліджене пограбоване поховання 1 скіфського часу, здійснене в підпрямокутній у плані ямі розмірами 3,0 × 2,4 м та глибиною 1,85 м від 0. За вцілілими залишками інвентарю, захоронення датується другою половиною V ст. до н. е. [6, с. 28]. Розповзлий внаслідок розорювання насип поховальної споруди з північно-східного боку перекрив у міжкурганному просторі ґрунтове поховання 2 більш давнього часу (рис. 2; 3).

Воно знаходилося під північно-східною полою біля краю зруйнованого кургану. Це, як спочатку здавалося впускне поховання 2 [6, с. 24–28], було здійснене з рівня похованого ґрунту до

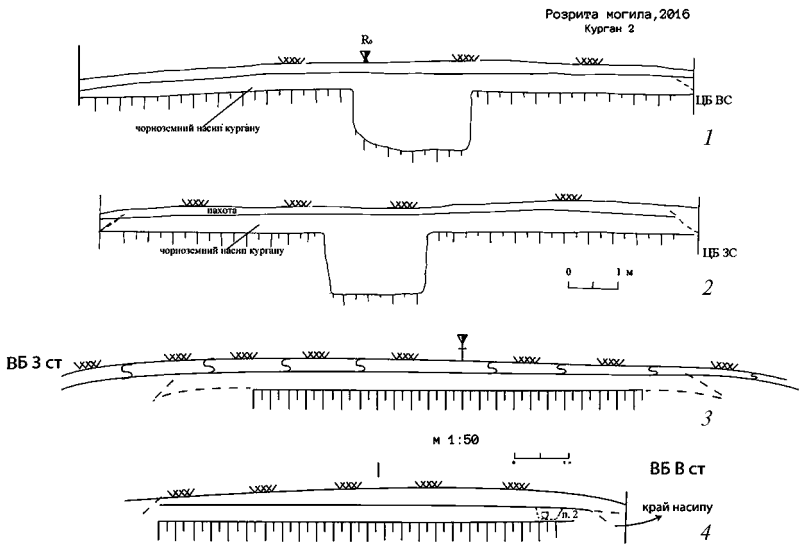

Рис. 3. Профілі бровок кургану № 2 групи II некрополя в ур. Розрита Могила (за Д. С. Гречком, 2016).

глибини 0,6 м від 0, а його дно влаштоване на межі поверхневого темного ґрунту-супіску і передматерика [6, с. 27, рис. 5: 1].

Захоронення належало дитині. Похований був викладений у зібганому положенні на правому боці (рис. 4: 1) з підгнутими в колінах ногами (під кутом близько 50°), зорієнтований головою на південь. Кістяк поганої збереженості. Контури ями не простежувались. Біля черепа виявлено ліпний горщик без орнаменту, що стояв вертикально у передденні могили (рис. 4: 2; 5).

За антропологічними визначеннями старшого наукового співробітника ІА НАН України, кандидата історичних наук О. Д. Козак, у похованні 2 знаходилися останки дитини у віці 6–7 років. Збереглися еродовані фрагменти черепа й окремі кістки посткраніального скелету, на ділянках внутрішньої поверхні яких були помітні широкі пальцеподібні вдавлення. В лівій орбіті черепа відзначена значна пористість, подібна до *Scribra orbitalia*, що є ознакою анемії. На скроневих кістках змін не виявлено. Наліпки та містки утворені на поверхні промонторіуму внаслідок загоєного запалення середнього вуха. На решт-

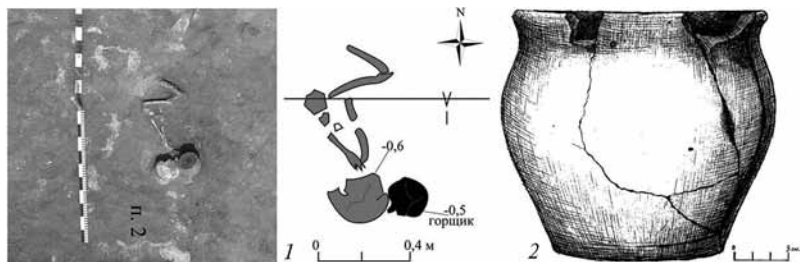

Рис. 4. Фотознімок і план поховання 2 кургану № 2 групи II некрополя в ур. Розрита Могила (1), ліпний горщик із захоронення (2) (за Д. С. Гречком, 2016).

ках альвеолярного краю відзначені сліди незначного запалення ясен. Поверхня довгих кісток повністю еродована [14, с. 102].

Єдина знахідка – ліпний горщик – вирізняється трискладовим профілем із різко відігнутим назовні коротким вінцем, виділеною низькою шийкою, що плавно переходить у випуклобокий тулуб, з максимальним розширенням на $2/3$ висоти. Край вінця закруглений, верхня частина акуратно сплюснена, утворюючи комірцеве потовщення з внутрішнього боку. Дно пласке без закраїни-утору. Поверхня добре заглажена, місцями до лискування. Верхня частина має давні втрати і сліди реставрації у вигляді круглого отвору під вінцем діаметром $0,35 \times 0,40$ см (рис. 4). Висота горщика – 14,0 см; діаметри: вінця – 14,3 см, шийки – 13,6 см, тулуба – 15,5 см, денця – 9,9 см (кол. вкл. II, рис. 5).

За В. А. Ромашком, горщик належить до відділу Г, підвідділу I-Г та типу I-Г2-3 богуславсько-білозерської культури лісостепового її варіанту й є характерним для всіх хронологічних етапів розвитку цих старожитностей у Дніпровському лісостеповому та степовому Лівобережжі [30, с. 88–89, 381, табл. 14].

Поховання цілком вписується у коло відомих богуславсько-білозерських захоронень як Сходу України, так і Орільсько-Самарського межиріччя [30, с. 158–159]. Для визначення більш детальної хронологічної позиції поховального комплексу дані відсутні, хоча варто звернути увагу на передування влаштування такого поховання на вододільному пасмі – майбутньому

місці спорудження курганів ранньоскіфського і пізньоскіфського часу. Цілком можливо, що над захороненням був зведений зовсім невеликий насип кургану, який знівелювали будівництвом поховальних споруд доби раннього залізного віку чи сільськогосподарськими роботами ХХ ст.

Тим не менше, відкриття поховання лісостепового варіанту богуславсько-білозерської культури на лівому березі Ворскли, в межах Котелевського району, підтверджує поширення на цю територію зони їх розселення, проживання і господарювання, найвірогідніше, наприкінці II тис. до н. е. — на етапі ББ1, за В. А. Ромашком [30, с. 221–225].

Джерела та література

1. **Андрієнко В. П.** Майдани і майдановидні споруди України / В. П. Андрієнко // Вісник Харківського університету. — Харків, 1971. — № 62. — Історія: вип. 5. — С. 65–76.
2. **Багалей Д. И.** Объяснительный текст к Археологической карте Харьковской губернии / Д. И. Багалей // Тр. XII Археологического съезда в Харькове 1902 г. — М., 1905. — Т. 1. — С. 1–92.
3. **Білоусько О. А.** Середньовічна історія Полтавщини (V – 1 пол. XVI століття): підручн. для 7 кл. загальноосв. школи / О. А. Білоусько, О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко. — Полтава: Оріяна, 2004. — 200, VIII с.
4. **Варвянська Т. В.** Розрита Могила / Варвянська Т. В., Супруненко О. Б.; ЦОДПА. — Полтава: Археологія, 1996. — 48 с.
5. **Горбов В. Н.** К вопросу о населении бассейна р. Ворсклы в конце бронзового века / В. Н. Горбов, Р. А. Литвиненко // Проблемы археологии Поднiпров'я: міжвуз. зб. наук. пр. — Дніпропетровськ: Вид-во Дн. ун-ту, 1998. — С. 69–79.
6. **Гречко Д. С.** Дослідження курганів Більського археологічного комплексу в 2016 році / Д. С. Гречко, Д. В. Каравайко // Археологічні дослідження Більського городища — 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: І. І. Корост (відп. ред.), С. А. Скорий, О. Б. Супруненко (наук. ред.) та ін.]. — Київ; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. — С. 24–33.
7. **Гречко Д. С.** Звіт про археологічні дослідження Більського археологічного комплексу у 2016 році / Гречко Д. С., Каравайко Д. В., Крютченко О. О.; ІА НАНУ // НА ІА НАНУ. — Ф. е. — 2016/ б. н. — 130 арк.
8. Додаток № 1 до рішення Полтавської обласної ради «Про створення Охоронюваної археологічної території «Більське городище» від 15 лютого 2001 року / Укл. І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко, Б. І. Золотницький // АЛЛУ — Полтава, 2001. — № 2 (10). — С. 5–7.
9. **Зарецкий И. А.** Альбом древностей из раскопок 1888–1889 гг. / Зарецкий И. А. // Науч. библиотека ГИМ РФ. — 58 арк.

10. **Зарецкий И. А.** Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачёвки / И. А. Зарецкий // Харьковский сборник. – Харьков, 1888. – Вып. 2. – С. 239–240.
11. **Ильинская В. А.** Скифия VII – IV вв. до н. э. / В. А. Ильинская, А. И. Тереножкин; АН УССР, Ин-т археол. – К.: Наукова думка, 1983. – 380 с.
12. Книга Большому Чертежу / [Подг. к печ. и ред. Сербиной К. Н.]. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 160 с.
13. **Ковпаненко Г. Т.** Племена скіфського часу на Ворсклі / Г. Т. Ковпаненко; АН УРСР, Ін-т археол. – К.: Наукова думка, 1967. – 188 с.
14. **Козак О. Д.** Антропологічні дослідження кісткових решток з Більського археологічного комплексу в 2016 році / О. Д. Козак // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАН України і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: І. І. Корост (відп. ред.), С. А. Скорий, О. Б. Супруненко (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 98–104.
15. **Корост І. І.** Результати розвідок на території Більського археологічного комплексу / І. І. Корост // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.; відп. і наук. ред. О. Б. Супруненко]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 125–127.
16. **Коротя О. В.** Розвідки в урочищі Розрита Могила / О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Феномен Більського городища – 2016. До 95-річчя визначного українського археолога професора Б. А. Шрамка (1921–2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища: зб. наук. пр. і мат-лів конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вадімов В. М., Івакін Г. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 268–271.
17. **Кулатова І. М.** Археологічні дослідження І. А. Зарецького на Полтавщині / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Археологія. – К., 2014. – № 2. – С. 121–129.
18. **Кулатова І. М.** Перша публікація І. А. Зарецького / І. М. Кулатова // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ» [ред. кол.: І. І. Корост (відп. ред.), С. А. Скорий, О. Б. Супруненко (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва: Майдан, 2015. – С. 168–174.
19. **Махно Є. В.** Могильник епохи пізньої бронзи поблизу хутора Компанійці на Дніпрі / Є. В. Махно, І. М. Шарафутдінова // Археологія. – К., 1972. – № 6. – С. 70–81.
20. **Махно Є. В.** Типи поховань та планування Компаніївського могильника / Є. В. Махно // Середні віки на Україні. – К.: Наукова думка, 1971. – Вип. 1. – С. 87–95.
21. **Мокляк В. О.** Шишацький район / В. О. Мокляк, О. Б. Супруненко // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Шишацький район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [упорядн., наук. ред.

- В. О. Мокляк, редак. археол. частини та передм. В. О. Мокляка, О. Б. Супруненко]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. – С. 5–84.
22. **Моруженко А. А.** Отчет лесостепной скифской экспедиции Донецкого гос. университета о работах в 1983 г. / Моруженко А. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1983/45. – 48 арк.
 23. **Моруженко А. А.** Скифские погребения в бассейне Ворсклы / А. А. Моруженко // Проблемы археологии Поднепровья: межвуз. сб. наук. ст. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1986. – С. 111–119.
 24. **Моруженко А. А.** Раскопки поселения у с. Лихачевка / А. А. Моруженко // АО 1982 г.: ежегодн. – М.: Наука, 1984. – С. 302–303.
 25. **Моруженко А. А.** Раскопки памятников у с. Лихачевка / А. А. Моруженко // АО 1983 г.: ежегодн. – М.: Наука, 1985. – С. 322–323.
 26. **Обломский А. М.** Днепровское лесостепное Левобережье в поздне-римское и гуннское время (середина 3 – вторая половина 5 в. н. э.): автореф. дис. ... докт. ист. наук / А. М. Обломский; ИА РАН. – М., 2001. – 58 с.
 27. **Обломский А. М.** Днепровское Лесостепное Левобережье в поздне-римское и гуннское время (середина III – вторая половина V в. н. э.) / А. М. Обломский; ИА РАН // Ранеславянский мир: Археология славян и их соседей. – М.: Наука, 2003. – Вып. 5. – 256 с.
 28. **Пассек В. В.** Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов / В. В. Пассек // Русский археологический сборник. – М., 1839. – Т. III. – Кн. 2. – С. 10–29.
 29. **Ромашко В. А.** До питання про культурні складові населення заключного етапу пізнього бронзового віку у басейні Псла / В. А. Ромашко, О. Б. Супруненко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 30–56.
 30. **Ромашко В. А.** Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры) / В. А. Ромашко; Дн.НУ; НАНУ, Ин-т археол. – К.: КНТ, 2013. – 592 с.
 31. **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею: зб. наук. пр. / Полтав. держ. музей ім. В. Г. Короленка; [під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка]. – Полтава: 1-ша раддрукарня «Полтава-Поліграф», 1928. – Т. I. – С. 29–62.
 32. **Сидоренко Г. О.** Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін; ІА АН УРСР; УТОПІК. – К.: Наукова думка, 1982. – 108 с., 2 карти.
 33. **Супруненко А. Б.** Материалы срубной культуры в исследованиях И. А. Зарецкого / Супруненко О. Б. // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: мат-ли ювіл. наук. конф. – Частина друга: Археологія Полтавщини / ПОУК; ПКМ; ПОО УТОПІК; [ред. кол.: Кулатова І. М., Супрун Т. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. – Полтава, 1991. – С. 43–45.

34. **Супруненко О. Б.** Штрихи до біографії Г. О. Сидоренко / Супруненко О. Б. 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: мат-ли ювіл. наукової конференції. – Ч. 3: Історія музею. Колекції. Питання експозиційної роботи / УК ПОДА; ПКМ; [ред. кол.: Білоус Г. П., Лобурець В. Є., Супруненко О. Б. та ін.]. – Полтава: РВВ Облстатуправління, 1992. – С. 24–30.
35. **Супруненко О. Б.** Більське городище скіфського часу: історична довідка / Супруненко О. Б., Шрамко Б. А., Кулатова І. М. // Наукова концепція державного заповідника «Більське городище скіфського часу» / Упрядн., наук. ред. Супруненко О. Б.; ЦОДПА. – Полтава: ВЦ «Археологія», 1996. – С. 3–21.
36. **Супруненко О. Б.** Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168. – 30 арк., 37 рис.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – 54 арк.
37. **Супруненко О.** Галина Сидоренко та археологічна діяльність Полтавського краєзнавчого музею у середині ХХ ст. / Олександр Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. ст. 2001–2003 рр. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / УК ПОДА; ПКМ; [редкол.: Волошин Ю. В., Лобурець В. Є., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2004. – [Вип. I]. – С. 10–33.
38. **Супруненко О.** Дослідження поселень доби пізнього бронзового віку та пізньоримського часу в пониззі Сухого Кобелячана Кременчуччині / Олександр Супруненко, В'ячеслав Шерстюк // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / УК ПОДА; ПКМ імені Василя Кричевського; [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2014. – Вип. ІХ. – С. 170–209.
39. **Супруненко О. Б.** Кургани поблизу Єристівки у басейні Сухого Кобелячка / О. Б. Супруненко // АДУ 2014: зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Болтрик Ю. В. (гол. ред.), Буйських А. В., Супруненко О. Б. та ін.]. – К.: Стародавній світ, 2015. – С. 178–179.
40. **Супруненко О.** Кургани поблизу с. Солонича на Полтавщині / Олександр Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ПКМ імені Василя Кричевського; [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Кондратенко Т. К. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2015. – Вип. Х. – С. 42–95.
41. **Супруненко О. Б.** Курган «Відьмина могила» поблизу с. Єристівка на Кременчуччині / Супруненко О. Б. // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму: зб. наук. пр. / Запорізьк. НУ; [ред. кол.: П. П. Толочко, С. І. Андрух, Г. М. Тошев (гол. ред.) та ін.]. – Запоріжжя: Видавець Олег Філюк, 2017. – Вип. ХХ. – С. 6–31.
42. **Филарет.** Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Филарет (Д. Г. Гумилевский). – М., 1857. – Отд. III. – 604 с.
43. **Шапорда О. М.** Звіт про археологічні розвідки в окрузі Більського городища (Більська та Малорублівська сільські ради Котелевського

району Полтавської області) у 2015 р. / Шапорда О. М., Корост І. І.; ІКЗ «Більськ» // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2015/б. н. – 75 арк.

44. **Шапорда О. М.** Розвідки у Більському мікрореєоні та його північно-західній окрузі / О. М. Шапорда // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАН України і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: І. І. Корост (відп. ред.), С. А. Скорий, О. Б. Супруненко (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 151–159.
45. **Шерстюк В. В.** Розвідки в Полтавській області / В. В. Шерстюк // АДУ 2015: зб. наук. ст. – щорічн. / НАНУ, Ін-т археол.; [ред. кол.: Болтрик Ю. В. (гол. ред.), Буйських А. В., Горбаненко С. А. та ін.]. – К.: Стародавній світ, 2016. – С. 152–154.
46. **Шрамко Б. А.** Майдан Разрытая Могила / Шрамко Б. А. // АЛЛУ. – Полтава, 2000. – № 1–2 (7–8). – С. 19–25.
47. **Zakharov A. A.** I. A. Zaretsky's excavations in the Government of Kharkov / A. A. Zakharov // Eurasia Septentrionalis Antiqua. – Helsinki, 1932. – № 7. – P. 59–81.

Д. С. Гречко, О. Б. Супруненко

Поховання фіналу бронзового віку з Котелевщини

До наукового обігу вводиться комплекс богуславсько-білозерського дитячого поховання 2 біля поли невеликого кургану № 2/2016 р. пізньоскіфського часу у складі групи II Розритої Могили поблизу с. Мала Рублівка Котелевського району Полтавської області.

Ключові слова: Розрита Могила, Котелевський район, Полтавщина, богуславсько-білозерська культура, поховання.

Д. С. Гречко, А. Б. Супруненко

Погребение финала бронзового века с Котелевщины

В научный оборот вводится комплекс богуславско-белозерского детского погребения 2 у поля небольшого кургана № 2/2016 г. поздне斯基фского времени в составе группы II Разрытой Могилы вблизи с. Малая Рублёвка Котелевского района Полтавской области.

Ключевые слова: Разрытая Могила, Котелевский район, Полтавщина, богуславско-белозерская культура, погребение.

D. S. Hrechko, O. B. Suprunenko

The Late Bronze Age Burial in Kotelva District

Complex of Bohuslav-Bilozeria child burial 2 at the border of small barrow 2/2016 dated to the late Scythian Time in barrow group II near Rozryta Mohyla is implemented into scientific circulation.

Keywords: Rozryta Mohyla, Kotelva District, Poltava Region, the Bohuslav-Bilozeria Culture, burial.

**В. В. Приймак, О. Б. Супруненко,
О. М. Ткаченко, В. В. Шерстюк**

(м. Суми, Полтава)

ПРО СТЕЛУ – МЕЖОВИЙ ЗНАК XVII ст. ТА ГРУПУ КУРГАНІВ МОГИЛИ ДІГТЯРНОЇ НА ПІВНІЧНОМУ СХОДІ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Про стелу, котра походить з округи групи курганів Могили Дігтярної біля с. Камінне Котелевського району на Полтавщині, використану як межовий знак у XVII ст.

Зазначена у назві публікації група курганів знаходиться за 1,8–2,2 км на південний захід від с. Камінне Котелевської селищної ради Котелевського району Полтавської області, за 0,4 км на південь від тракторної бригади ТОВ «Агрофірма «Маяк», посеред розораного масиву сільськогосподарських орних угідь, лівобіч і на захід від автодороги з асфальтовим покриттям місцевого значення С 171002, що веде до вказаного села від автотраси Н-12 мм. Полтава – Суми.

Більший курган зі складу групи був об'єктом топографічних обстежень з середини XIX ст. і вказаний на картографічних матеріалах як «Могила Дигтярева» [5]. З початку 1950-х рр. позначений на дрібномасштабних мапах другої половини XX ст. як курган із відносною висотою більше 2 м разом із найпівденнішим у групі насипом майдану [21; 22]. Інформація про великий курган міститься у зведенні старожитностей до археологічної карти Харківської губернії початку XX ст., укладеному професором Д. І. Багалієм: «Могила Дігтярна за 7 верст від Котельви» [2, с. 7, № 43]. Неподалік курганів, за описом і картою Д. І. Багалія, у XIX – на початку XX ст. знаходилася кам'яна статуя стовпоподібної форми, що використовувалася як межовий знак [2, с. 9, № 60]. Курганний могильник обстежувався О. Б. Супруненком 2003 р. й описаний у науковій звітності як «група курганів І» біля с. Камінне, на південний схід від ур. В'юнне [19, арк. 3–4, рис. 3: 1]. У 2007 р. В. В. Приймаком між

с. Лутище та ур. В'юнне в Охтирському районі Сумської обл. була відшукана й пісковикова плита-стела, що свого часу виявилася зміщеною з первісного місцезнаходження місцевими краєзнавцями [3; 14; 15]. Інформація про кургани долучена В. В. Шерстюком до пам'яткоохоронного переліку об'єктів культурної спадщини в ході підготовки документації до нового генерального плану смт Котельви (2015 р.) й опублікована [23, с. 243–244]. Уточнення щодо складу могильника здійснені О. Б. Супрунечком і О. М. Ткаченком унаслідок моніторингового огляду навесні 2018 р. [20, арк. 19].

Група курганів розташована на пануючому над околом підвищенні мисоподібного виступу-вододілу лівого берега безіменного струмка – правої притоки та самої р. Орешні, на краю третьої тераси лівого берега р. Ворскли (рр. Орешня – Котельва – Ворскла – Дніпро) [21].

Комплекс складається з 12 насипів висотою 0,25–3,00 м і діаметром 10–50 м. Кургани вишикувані широким ланцюжком в меридіональному напрямку вздовж західного схилу тераси, загальною протяжністю 0,75 км, здебільшого групуючись навколо великого насипу № 1 Могили Дігтярної, що добре помітний на схід від шосе Н-12 на його ділянці між смт Котельва – м. Охтирка. На вершині цього задернованого кургану розмірами 40 × 50 м, з абсолютною висотою 116,6 м над рівнем моря та відносною більше 3,00 м [22], збереглася основа знесеного триангуляційного знаку, а край піл та навколо насипу ростуть окремі кущі і старі дерева (рис. 1). З південно-західного боку насипу помітні рештки вибирання частини ґрунту селітровоарниками, вірогідно, на місці влаштування впускного захоронення доби раннього залізного віку, у вигляді овальної в плані ями розмірами 23 × 28 м з вузьким проходом зі східного боку. У третій чверті ХХ ст. в цій ямі був влаштований скотомогильник.

Зі всіх боків за 20–100 м від великого кургану розташовані вісім менших розораних насипів, їх територія входить до складу розпайованих сільськогосподарських ділянок. Висота більшості з цих курганів незначна – 0,25–0,45 м, діаметри – від 10 до 18 м. За 110 м на північний схід знаходиться дещо більший курган заввишки 0,9 м і діаметром 25 м. На поверхні пошко-

Рис. 1. Камінне, с. Курган № 1 Могила Дігтярна. З півдня.
Фото О. Б. Супруненка, 2018.

джених оранкою поховальних споруд трапляються дрібні уламки ліпного посуду доби бронзового віку, а також скіфського часу, зокрема, фрагменти рожевоглиняних амфор. На більшому із розораних курганів в центрі помітні рештки материкового суглинкового викиду.

З південного боку від кургану № 1, за 0,35 і 0,55 км, могильник обмежений насипами помітного розораного кургану висотою 0,8 м і діаметром 32 м та дуже розораного майдану такої ж висоти з діаметром понад 40 м [20, арк. 19–20]. Останній свого часу мав позначку абсолютної висоти на дрібномасштабних картах 111,5 м [21]. Археологічні дослідження складових комплексу ніколи не проводилися.

У контексті характеристики групи курганів варто нагадати про її неординарну особливість – свого часу наявну на одному з курганів (за краєзнавчою традицією) чи неподалік від них стели, про яку згадував Д. І. Багалій [2, с. 8] та Г. О. Сидоренко у 1966 і 1982 р. [1, с. 276; 17, с. 58]. Правда, у поважного укладача археологічної карти Харківської губернії місцезнаходження

цієї «баби» значиться за повідомленням інформаторів: «на північ від Котельви верстах в 12, на межі володінь Котелевських селян і власника с. Лутище Хухрянської волості... Має форму стовпа. Ознак голови немає. Висота – 21 верш. [92,4 см], ширина 12 верш. [52,8 см], товщина 7 верш. [30,8 см], стояча, кольору сірого» [2, с. 9].

Виявлена між Лутищами та ур. В'юнним стела – пласка неширока, в цілому стовпоподібна скульптура, з незначним (швидше, фалоподібним) розширенням і скругленими верхом та незначно виділеними бічними площинами, заввишки 1,35 м (враховуючи наразі приховану в ґрунті нижню частину – 1,58–1,63 м), шириною 0,32–0,54 м, товщиною 0,19–0,34 м, виготовлена з місцевого щільного пісковика сіро-коричневого забарвлення. Пласкі бічні грані мають сліди облущення місцями підшліфованої поверхні (кол. вкл. II, рис. 2). Зважаючи на похибки у вимірах тогочасних інформаторів Д. І. Багалія та глибину первісного вміщення в ґрунт скульптури, це – саме згадана в його публікації стела.

На бічній площині помітні продряпані зображення двох христів розмірами 15 × 10 та 8 × 7 см. Великий хрест має округлі закінчення та пряму основу – стилізоване зображення Голгофи. До країв поперечини хреста від основи спрямовані «страсті Христові». Другий менший прямий хрест, процарапаний вище, в цілому подібний, проте нанесений без додаткових елементів (кол. вкл. II, рис. 3). О. М. Кравченко та Є. М. Осадчий, які опублікували зображення (рис. 4), спробували розглядати їх як хрести-посвяти, нанесені в ознаменування якоїсь події, і датувати другою половиною XVII – XVIII ст., пов'язуючи з функціонуванням Преображенського Скульського чи Охтирського Благовіщенського (Свято-Троїцького) монастирів [8, с. 242, рис. 31]. До речі, рисунки христів на каменях наявні в околицях обох названих обителів [6; 7, с. 101]. Очевидне датування часу появи зображень, швидше за все, має вкластися у проміжок між другою й третьою чвертями XVII ст.

В описі процесу межування кордонів Речі Посполитої і Московської держави неодноразово згадується використання великих кам'яних брил і каменів, дерев, курганів, кісток та стовпів. На деревах, переважно дубах, наносилися зарубки у вигляді

одинарних хрестів з московського і подвійних – з литовсько-польського боків [9, с. 197; 14; 16]. Цілком припустиме і позначення на цій стелі меж володінь «іноків» Преображенського Скельського монастиря чи його скиту, що розміщувався за кілька кілометрів на захід від сучасного с. Камінного – на Котелевському городищі в ур. Зіньківщина [10, с. 28; 11, с. 7–12; 13; 15; 18].

Та в будь-якому разі, стела, що стояла на насипу кургана у складі групи Могили Дігтярної чи на певній вістані від курганів, мала безпосереднє відношення до кола витворів монументальної кам'яної поховальної пластики доби пізнього бронзового віку – ранньоскіфського часу, відповідаючи параметрам і морфологічним особливостям скульптур тієї епохи – стилізованої вертикальної постаті людини, з семантичним обмеженням у вигляді стовпоподібної або фаломорфної скульптури-стели, позбавленої зображень [12, с. 7]. Навіть на ранньому етапі скіфського монументального мистецтва були поширені такі форми кам'яних стел, як антропоморфні стовпи чи плити без зображень, котрі лише віддалено нагадували контури постаті чоловіка-воїна [12, с. 76]. Специфічною стовпоподібністю відзначалися й стели доби пізнього бронзового віку та пізньоскіфського часу у Запорізькому Подніпров'ї. Важко стверджувати напевне, чи наносилися на такі камені атрибути кочівника-воїна (грізна, пояс, сокира, меч тощо) з використанням легких прокреслених ліній або малювалися мінеральними чи органічними фарбами, котрі, звісно, не зберіг час. Зауважимо, що під час консультацій початку 80-х рр. ХХ ст. С. С. Березанська не радила включати одному з авторів інформацію про знахідку (за

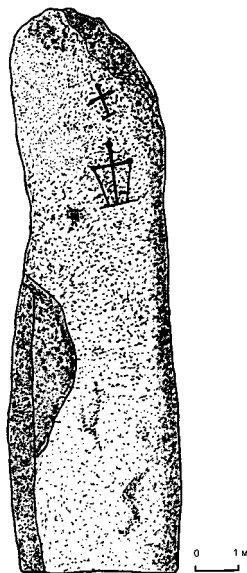

Рис. 4. Бічна грань стели із зображеннями козацької доби.
Рис. О. М. Кравченка
та Є. М. Осадчого, 2013.

повідомленням Д. І. Багалія) до переліку місцезнаходжень монументальних кам'яних скульптур бронзового віку, в той же час С. О. Плетньова зовсім не визнавала таку стелу за середньовічний витвір культової пластики половецьких кочівників [щодо приводу появи її точки зору див. публікацію інформації у списку: 1, с. 276].

Для мікрорегіону варто нагадати про знахідку дерев'яної стовпоподібної стели з кургану ранньоскіфського часу № 16 Куп'євахського курганного могильника, що мала форму отесаної з чотирьох боків колоди висотою 2,02 м і перетином 0,45 × 0,13 – 0,22 м, із пропилом лицевої грані по вверху, що відділяв умовно завужене оголів'я, а також загостреною донизу основою і плямою вохри на лицевій грані [4, с. 35, 121, рис. 34: 1]. Та все ж, атрибуція примітивної скульптури, виявленої між сс. Лутиша і Камінне, ще потребує додаткових досліджень.

Доволі цікавим видається й використання стародавньої стели для позначення меж монастирських володінь чи навіть кордону між державами, що робить цей витвір монументальної скульптурної пластики унікальним та надзвичайно історично інформативним. Сьогодні стела стала надбанням Музейного фонду України і зберігається в Історико-культурному заповіднику «Більськ» Полтавської обласної ради.

Джерела та література

1. Археологічні пам'ятки Української РСР (короткий список) / ІА АН УРСР. – К.: Наукова думка, 1966. – 464 с.
2. **Багалей Д. И.** Археологическая карта Харьковской губернии, с объяснительным текстом / Проф. Д. И. Багалей. – М. : Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1906. – 92 с., карта.
3. **Берест Ю. М.** Кам'яна стела поблизу с. Лутише / Ю. М. Берест, Є. М. Осадчий // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: матеріали Сьомої Міжнародн. студент. наук. конф. / [редкол.: В. О. Дятлов, В. П. Коваленко, О. Б. Коваленко та ін.]; ІА НАНУ; Черніг. НПУ ім. Т. Шевченка та ін. – Чернігів: Сіверянська думка, 2008. – С. 16–19.
4. **Бойко Ю. Н.** Погребения VII – IV вв. до н. э. курганного могильника у с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени) / Ю. Н. Бойко, С. И. Берестнев. – Харьков: Изд. группа «РА – Каравелла», 2001. – 144 с.
5. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 и 1878 г. / Гравир.

- Конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Чемерных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. — СПб.: Военно-Топограф. Депо, 1863 — 1878. — Ряд XXIII. — Лист 13.
6. **Коротя О. В.** Дослідження на посаді сотенного містечка Куземина у 2014 році / О. В. Коротя, О. М. Кравченко, Є. М. Осадчий, В. В. Приймак // Археологічні дослідження Більського городища — 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: І. І. Корост (відп. ред.), С. А. Скорий, О. Б. Супруненко (наук. ред.) та ін.]. — Київ; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. — С. 50–55.
 7. **Кравченко О. М.** Преображенський Скельський монастир як історико-археологічна пам'ятка / О. М. Кравченко, Є. М. Осадчий // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, С. А. Скорий та ін.; наук. і відп. ред. О. Б. Супруненко]. — К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. — С. 100–103.
 8. **Кравченко О. М.** Монастирі Північно-Західної Слобожанщини середини XVII–XVIII ст. / О. М. Кравченко, Є. М. Осадчий / ЦП НАНУ і УТОПІК та ін. — Суми, 2013. — 272 с.
 9. **Кулаковський П.** Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). — К.: Темпора, 2006. — 496 с.
 10. **Кулатова І. М.** Городище поблизу Котельви на Полтавщині / Кулатова І. М., Охріменко А. І., Супруненко О. Б. // АБУ 2000-2001 рр.: зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [під ред. Н. О. Гаврилюк]. — К.: ІА НАНУ, 2001. — С. 25–28.
 11. **Кулатова І. М.** Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини / Кулатова І. М., Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. — Київ; Полтава: Археологія, 2005. — 100, 2 с. обкл.
 12. **Ольховский В. С.** Скифские изваяния VII – III вв. до н. э. / В. С. Ольховский, Г. Л. Евдокимов; РАН, Ин-т археол.; НАНУ, Ин-т археол. — М.: Наука, 1994. — 188 с.
 13. **Охріменко А.** Майдани і кургани північно-східного сектора округи Більського городища (лівий берег Ворскли) / А. Охріменко, М. Овчаренко, В. Приймак, А. Штанько // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. / ЦП НАНУ і УТОПІК. — Київ: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. — Вип. 26. — С. 83–87.
 14. **Приймак В. В.** Дискусійні питання вивчення пам'яток козацької доби Більського городища і його округи / В. В. Приймак // Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.] — Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2013. — С. 42–50.
 15. **Приймак В. В.** Підсумки вивчення пам'яток козацької доби в окрузі Більського городища / В. В. Приймак // Археологічні дослідження Більського городища — 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». — Київ; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. — С. 100–110.

16. **Приймак В. В.** Дозорні (сторожові) пункти козацької доби / В. В. Приймак // Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV–XVIII ст.: зб. мат-лів міжрегіон. археол. читань (Охтирка, 19–20 жовтня 2015 р.) / Сум ДУ. – Суми, 2015. – С. 104–111.
17. **Сидоренко Г. О.** Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін; ІА АН УРСР; УТОПІК. – К.: Наукова думка, 1982. – 108 с., 2 карти.
18. **Супруненко О. Б.** Котелевське городище у Середньому Поворсклі / О. Б. Супруненко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету: зб. наук. пр. / ЗДУ; Ін-т укр. археогр. та джерелозн. ім. М. С. Грушевського, Запорізьк. відділ. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – Вип. XV. – С. 251–257.
19. **Супруненко О. Б.** Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавської області з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2003 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2003/139; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 382. – 18 арк.
20. **Супруненко О. Б.** Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – 24 арк.
21. Топографическая карта. – М-36-70-Г. М 1: 50 000 см. – М.: ГУГК, 1978.
22. Топографическая карта. – М-36-70. – Ахтырка. – М 1: 100 000. – Украина. Полтавская и Сумская обл. – Сост. местн. на 1984 г. – Ген. штаб. – М.: ГУГК, 1985.
23. **Шерстюк В. В.** Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 233–249.

В. В. Приймак, О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко, В. В. Шерстюк
**Про стелу – межовий знак XVII ст. та групу курганів Могили Дігтярної
 на північному сході Полтавської області**

Наводиться опис групи курганів Могили Дігтярної біля с. Камінне Котелевського району на Полтавщині та стели доби пізнього бронзового віку – ранньоскіфського часу, що на початку XX ст., за свідченнями Д. І. Багалія, стояла неподалік її насипів. Скульптура використовувалася як межовий знак у XVII ст. На одній із її граней нанесені зображення двох хрестів.

Ключові слова: Камінне, урочище В'юнне, Котелевський район, стела, межовий знак, зображення.

**В. В. Приймак, А. Б. Супруненко, А. М. Ткаченко, В. В. Шерстюк
О стеле – межевом знаке XVII в. и группе курганов Могилы Дигтярной
на северо-востоке Полтавской области**

Приводится описание группы курганов Могилы Дигтярной у с. Каминное Котелевского района на Полтавщине и стелы эпохи позднего бронзового века – раннескифского времени, которая в начале XX в., по свидетельству Д. И. Багалея, стояла неподалёку от её насыпей. Скульптура использовалась как межевой знак в XVII в. На одной из её граней нанесены изображения двух крестов.

Ключевые слова: Каминное, урочище Вьюнное, Котелевский район, стела, межевой знак, изображения.

**V. V. Pryimak, O. B. Suprunenko, O. M. Tkachenko, V. V. Sherstiuk
Concerning Stele as a Landmark of the 17th Century and Barrow Group
of Mohyla Dihtiarna at the North-East of Poltava Region**

The description of a barrow group of Mohyla Dihtiarna near Kaminne Village Kotelva District in Poltava Region and a stele dated to the late Bronze Age – early Scythian Time, which stood near its hills in the early 20th century according to D. I. Bahalii, is given. Sculpture was used as a landmark in the 17th century. There is an image of two crosses on one of its sides.

Keywords: Kaminne, Vyunne stow, Kotelva District, stele, landmark, image.

ПАВЛІВСЬКЕ ПОХОВАННЯ СЕРЕДНЬОСАРМАТСЬКОГО ЧАСУ

Про збережену Г. О. Сидоренко частину інвентаря комплексу сарматського поховання кінця I – першої половини II ст. н. е. з кургану в с. Павлівка Кобеляцького району Полтавської області, виявленого влітку 1954 р.

У польовій діяльності чи не кожного археолога бувають знахідки, котрі він вважає за найкращі. В музейній практиці Галини Олексіївни Сидоренко (1918–1984) такою знахідкою став комплекс сарматського поховання, що виявлене за випадкових обставин у межах с. Павлівка Бродщинської сільської ради Кобеляцького району Полтавської обл.

Відомості про знахідку стародавніх речей у кургані надійшли до музею влітку 1954 р., а на початку серпня Галина Олексіївна змогла добитися виїзду на Кобеляччину [18, арк. 1]. Завданням її відрядження стало встановлення умов, за яких були знайдені речі, і збір інформації про зруйноване поховання. Предмети із супутнього інвентаря поховального комплексу, за повідомленнями очевидців, на час її відрядження почали вже «розходитися по руках». Зауважимо, що на початку 1950-х рр. дослідники мали відомості лише про кілька сарматських поховань у межах території історичної Полтавщини, а музейниця зовсім не брала участі у дослідженнях подібних старожитностей.

Зібрана Г. О. Сидоренко інформація й вилучені у місцевій школі дві найбільші за розмірами посудини зі складу поховального інвентаря тривалий час залишалися поодинокими реперами в уявленнях про це захоронення. 1970 р. їх в музеї оглянула В. М. Корпусова [3, с. 243–245], яка за фотознімками та зі слів Г. О. Сидоренко опублікувала коротку наукову інформацію про комплекс. Найкоротші відомості про поховання потрапили на сторінки «Довідника з археології України. Полтавська область», підготовленого Г. О. Сидоренко [19, с. 54]. У 1986 р.

місце знахідки вдалося оглянути О. Б. Супруненко, який опитав місцевих жителів – свідків відкриття захоронення й обстежив місце знаходження свого часу зруйнованого кургану на території села [27, с. 57–58]. Дещо пізніше у фондах Полтавського краєзнавчого музею була виявлена третя знахідка зі складу комплексу, доведена місцевими краєзнавцями вже 1956 р. [8, с. 144–147, рис. 17: 1]. Результати всіх цих пошуків знайшли відображення в кількох попередніх публікаціях автора [8, с. 146–147; 9, с. 151], а 1994 р. – у дещо більшому обсязі інформація була акумульована в монографічній роботі О. Б. Супруненка за матеріалами науково-рятівних досліджень курганів Нижнього Поворскля [27, с. 56–67]. Відтоді відомості про Павлівський сарматський поховальний комплекс вряди-годи потрапляли до поля зору дослідників та популяризаторів місцевої історії [1, с. 147, 149; 13, с. 29; 14, с. 77], окремі ж речі аналізувалися фахівцями з сарматської археології, зокрема, О. В. Симоненком [20, с. 56, 58, 59, 60–61, 166.].

Напевне, вшановуючи пам'ять Г. О. Сидоренко до 100-річчя від дня її народження, варто ще раз звернутися до цієї цікавої пам'ятки, зважаючи на те, що саме цей комплекс вона вважала чи не найцікавішим за час її польової і музейної практики, а також на так і не здійснене за життя бажання опублікувати цю знахідку. Подана інформація доповнена кількома досі невідомими фактами, що й спонукало оприлюднити друком пропонувану читачеві роботу.

Отже, повернімося до наявних фактів. На початку літа 1954 р. біля місця будівництва клубу практично в центрі с. Павлівки, неподалік сільської школи, був зруйнований насип досить великого кургану висотою більше 1,5 м і діаметром близько 50 м [24, арк. 49–50]. Це був типовий факт руйнації напіврозораного кургану з метою вибирання ґрунту на підсіпку та «культурне облаштування» центру села. Курган входив до складу доволі великої групи переважно значних за висотою насипів, вишикуваних меридіонально зорієнтованим ланцюжком через все село вздовж краю першої тераси правого берега безіменного струмка на вододілі рр. Ворскли та Орелі. Група складалася з восьми курганів заввишки 0,3–5,6 м і діаметрами 16–72 м, пошкоджених сільською забудовою, різного роду зем-

ляними роботами тощо [24, арк. 50]. Найвищим серед них виявився останець великого кургану з північного боку групи – біля центру населеного пункту, край колишньої колгоспної контори і клубу, висотою 5,6 м і діаметром 45 м. Він мав сліди вибирання насипу в центрі селітроварниками XVII ст. у вигляді ями завглибшки 4,6 м, порівняно стрімкі схили, сліди двох досипок в оголеннях пошкодженого масиву останця. Поряд із ним, за 50 м на північний захід саме й знаходився знищений земляними роботами 1954 р. курган [27, с. 57, 58: фото]. Про нього нагадує й досі наявний останець основи висотою 0,2 м, добре помітний з прилеглих ділянок, під яким, очевидно, збереглися захоронення різних епох.

За свідченнями Г. О. Сидоренко, у верхній частині насипу зруйнованого кургану, на глибині близько 1 м, було виявлене впускне парне поховання [18, арк. 1–2], позначене рихлим ґрунтом вмісту досить великої заглибини ями чи основи підбою. Через більше 30 років колишні сільські хлопчачки, а на той час вже усивлені дядьки-механізатори, що пам'ятали факт виявлення захоронення, згадували розміри заглибини овальних обрисів близько 1,6 × 3,5 м, сліди крейди і дерева в її заповненні, а також, найімовірніше, близький до меридіонального напрямку розташування за довшою віссю. Поховання супроводжувалося перевернутим вверх дном литим казаном з відламанною ще в давнину ніжкою, поверх якого лежав бронзовий напівсферичний таз (миска). Поряд із ним у вертикальному положенні на дні стояв бронзовий ойнохоєподібний глек з масивною литою ручкою та відламанною покришкою. Під казаном знайдена розсип склопастових блакитних намистин із глухого непрозорого скла, що руйнувалися від дотику, дві з яких очевидці взяли до шкільного музею. Тут же містився розвал залізного ножа. Біля глека лежав повністю корозований залізний меч без перехрестя. У заповненні трапився також невеликий скляний флакончик, котрий роздавив на місці один із присутніх столичних студентів. Інших речей, як сповіщали учасники самочинно влаштованих розкопок, виявити не вдалося. Просто скупчення людей затоптало розвали кісток й інші ймовірні знахідки. За помітними у зрізі ґрунту кістками скелету похований був викладений у випростаному положенні на

спині й зорієнтований головою на північний захід. Інвентар знаходився зліва від кісток людини, зі східного боку в заповненні ями. Поряд були виявлені окремі кістки другого похованого [27, с. 58]. За даними опитування Г. О. Сидоренко, поряд із цими кістками ніяких знахідок не виявлено. Але через кілька десятків років колишні всюдисущі хлопчачки розповідали про кістки коня, прибрані до приїзду представниці з області, а також про знахідку якихось круглих, дещо випуклих назовні срібних чи з позолотою платівок (вірогідно, фаларів), окремих бляшок тощо, які місцеві колгоспні очільники передали певним представникам районного керівництва. Так це було, чи не так, але до приїзду музейниці насип знівельовали до основи, а на місці кургану вже влаштували щось на кшталт газону, аби справа не дійшла до розслідувань чи, не дай Боже, проведення розкопок. Надані Галині Олексіївні дані були вкрай обмежені офіційними інформаторами, й обласного «інспектора» швиденько вирядили додому, передавши найбільші посудини у великому мішку, які Г. О. Сидоренко справно привезла до Полтави [26, с. 27]. На прощання місцеві вчителі пообіцяли знайти пізніше, що можна, і, як виявилось, обіцянку виконали. Предмети ж з дорогоцінних металів зникли безслідно, засвідчуючи наявну і на той час торгівлю у післясталінському СРСР предметами археологічного антикваріату. До речі, в середині 50-х рр. ХХ ст. у Москві, за повідомленнями колег-музейників, кілька разів з'являлися подвійні пари багатодекорованих срібних сарматських фаларів, що пропонувалися для придбання музеям та окремим фахівцям. Хоча невдовзі їх сліди загубилися у вирі чергових знахідок з півдня...

Таким чином, маємо констатувати свідомо варварське знищення рідкісного поховального комплексу. Цікаво, що подальші надходження предметів зі складу інвентаря Павлівського поховання до музею, проходили повз Г. О. Сидоренко. Через півроку чи рік з Кобеляцького райкому передали директору музею бронзовий глек, трохи пізніше – окремо ручку до нього, а також розвал леза меча і намистини, ще якісь предмети. Їх відразу ж віддали музейному реставратору, який після очищення вцілілих речей чомусь повернув останні науковцям відділу за відпустки Галини Олексіївни. Отже, глек швиденько «запи-

сали» в інвентар як посудину XIX ст., ручку окремо – як деталь не менш пізньої посудини, залишки меча і розвали намистин фондова комісія брати до збірки музею не наважилася, отже, їх просто викинули. Г. О. Сидоренко розповідала, що з Павлівки привозили й інші предмети, хоча про них їй так і не сповіщали.

Залишається вкотре охарактеризувати вцілілі знахідки зі складу інвентаря Павлівського поховання, зважаючи на те, що наразі вони прикрашають експозицію відділу археології музею [25, с. 9] й є проявом данини пам'яті Г. О. Сидоренко.

Казан бронзовий литий з тулубом яйцеподібної форми, круглий у поперечному перетині (кол. вкл. I, рис. 1: 1). Найбільший діаметр тулуба розташований дещо вище середини його висоти. Верхній край має відігнутий назовні рантик зі скоше-ним зрізом. Дугоподібні гладенькі ручки, розташовані вертикально вздовж верхнього краю тулуба, відлиті разом із останнім. Пустотіла ніжка має своє дно, котре прилягає до дна казана і з'єднана з ним за допомогою двох заклепок, розташованих симетрично з обох боків від центру дна посудини. Заклепкам відповідають два округлих виступи на дні ніжки. Нижній край останньої відламаний і був деформований ще в давнину [27, с. 59, 60, рис. 21; 22].

Тулуб казана і ніжка виготовлені окремо, а потім з'єднані. Вони відлиті за допомогою випалювальної моделі, тому ливані шви на тулубі казана відсутні [11, с. 69].

На казані збереглися сліди ремонту. Одна з ручок, що тріснула посередині і була відірвана від основи, відремонтована за допомогою вторинного литва (рис. 2: 2). Коли між основою ручки в корпусі виникли тріщини, з обох боків від них були просвердлені невеликі отвори для скріплення дротом [3, с. 243–244, рис. 5: 2]. Та внаслідок ремонту пошкодження на рантику і в верхній частині повною мірою не були усунуті, а казан інтенсивно використовувався, після чого потрапив до складу поховального інвентаря [27, с. 59].

Висота тулуба казана – 36,2 см, висота ручок – 7,4 та 7,6 см, висота уламка збереженої ніжки – 2,0 см; діаметр устя (вінця) – 31,5 см; максимальний діаметр тулуба – 36,5 см; дно в основі має діаметр 7,0 см; рантик виступає назовні на 1,5 см. Товщина

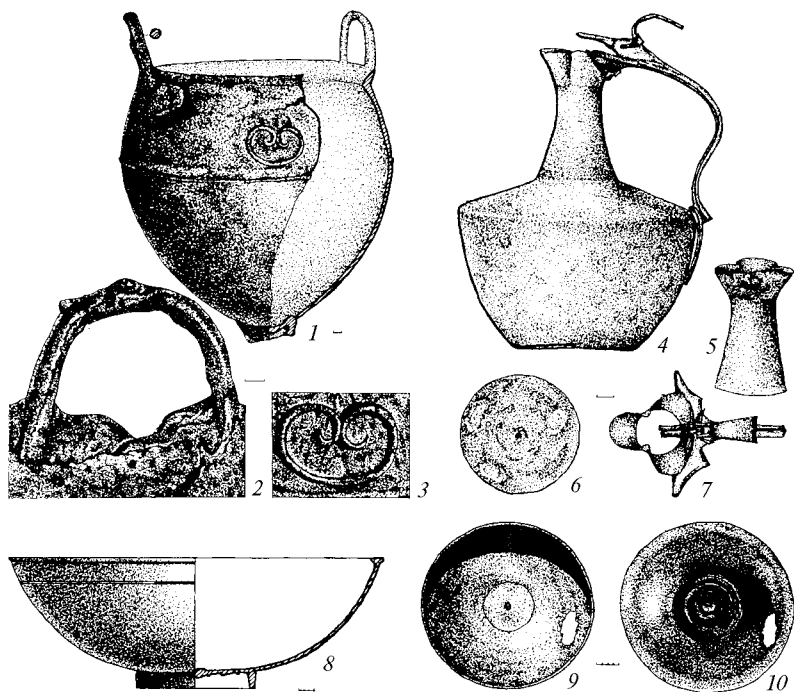

Рис. 2. Павлівка, с. Посуд із поховання середньосарматського часу. Казан (1), ручка зі слідами реставрації (2), тамгоподібний знак (3). Ойнохоєподібний глек (4), вінець та шийка (5), дно (6), верхня частина із кріпленням ручки та залишками покриття (7). Таз (8), вигляд зверху (9) і знизу (10). Бронза.

стінок посудини – 0,3–0,4 см (кол. вкл. I, рис. 1: 1). ПКМ імені Василя Кричевського, інв. № ПКМВК 13145, А. 1355.

Тулуб казана над тонкою рельєфною пружкою-стяжкою у вигляді валика прикрашає рельєфний сигмоподібний знак – тамга, з дуже загнутими у внутрішній бік кінцями (рис. 1: 3). Вона має чимало аналогій. В. М. Корпусова наводить кілька з них: знак на казані зі станиці Єланської на Дону [22, № 137], подібні знаки на мармурових левах з Ольвії, кам'яних плитах з Кривого Рогу й Ольвії [2, табл. VIII: 538, 539], в т. ч. на останній, що датується матеріалами II ст. н. е. [22, с. 123]. О. Б. Супрунен-

ко доповнив цей перелік виробами, виявленими біля Альт-Веймана та Октябрського [23, табл. 78: 31, 32], станиці Усть-Лабінської [11, с. 70, рис. 4: 1]. До кола аналогій варто долучити й так звані кабардинські тамги [2, табл. XXII: 57], що позначають більш давні місця побутування подібних знаків.

Наведені дані дозволяють пов'язувати час виготовлення та використання цього казана з другою половиною I – початком II ст. н. е. [27, с. 63].

Таз бронзовий кований (у вигляді миски), з дещо загнутим до середини і відігнутих назовні під прямим кутом вінцем, профільований назовні і з внутрішнього боку фрезерованими лініями. Тулуб напівсферичний, з кільцевим піддоном, профільованим з обох боків рельєфними концентричними лініями. Денце злегка ввігнуте до центру (кол. вкл. I, рис. 1: 3; рис. 2: 8, 10). Вірогідно, посудина мала ручки традиційної омегоподібної форми, слідів від яких не збереглося через некваліфіковану реставрацію 1950-х рр. На згині тулуба наявна давня втрата – пробитий отвір (рис. 2: 8–9) [3, с. 243–245, рис. 5: 1].

Висота – 10,7–10,8 см; діаметри: вінця – 30,1 см, денця – 10,0 см. Товщина стінок – 0,1–0,2 см (рис. 2: 7–9). ПКМ імені Василя Кричевського, інв. № ПКМВК 13146, А. 1356.

Подібні посудини, добре відомі серед знахідок в Болгарії, Угорщині, Німеччині, Данії, Словаччині, Польщі та інших країн Західної і Центральної Європи [16, с. 203; 30, s. 169; 32, s. 36, tabl. IV: 5; 33, p. 15, fig. 8: 3; 35, s. 127; 37, s. 626, Taf. 23: 3; 39: 3; 40: 4, №№ 17, 19], віднесені Х. Ю. Еггерсом до типу Eggers 100 [30, s. 167–169]. У Східній Європі тази, близькі павлівському, походять з курганів біля сіл Олонешти, Кирсанівського, селища Центрального, неподалік станиць Тбіліської та Ахтіал [7, № 764, рис. 59: 4; №№ 734, 809, рис. 61: 7; 10, с. 197, рис. 2: 2; 16, с. 202, рис. 2: 1]. Найближча аналогія виявлена у похованні біля с. Константиївка в Криму [12, с. 63–65, рис. 1: 1].

Тази типу Eggers 100, за Х. Ю. Еггерсом, побутовали у фазі В1 загальноєвропейської хронології [30, s. 169]. Аладар Радноті вважав, що ці тази виготовлялися південноіталійськими майстернями з I ст. н. е. і використовувалися впродовж всього II ст. н. е. [35, s. 127]. У сарматських похованнях України ці тази зустрічаються разом із глеками *Gegliederte Kanne* и *Blechkanne*,

тобто, хронологічними індикаторами I – першої половини II ст. н. е. [20, с. 58], для цього ж часу вони є досить звичними знахідками у сарматських могилах півдня Східної Європи, у меотських, античних і кавказських старожитностях [7, с. 88–93; 38, р. 27]. Б. А. Раєв та С. І. Науменко вважають, що деякі нові знахідки дозволяють певним чином звузити дату побутування таких виробів [17, с. 154–155]. Закриті комплекси з Вільної Германії та римських провінцій упевнюють у їх більш пізній даті. А на території Фракії тази Eggers 100 знайдені в похованнях не раніше останньої третини I ст., як і в більшості захоронень з такими тазами на півдні Східної Європи [20, с. 60–61].

Останньою збереженою знахідкою з поховання є бронзовий тонкостінний кований вузькогорлий *глек* типу ойнохойї або глек «галло-римського» типу, з потовщеним, ледве ввігнутих усередину широким пласким дном, високою конічною горловиною (рис. 2: 5) і вінцем із овальним зливом (кол. вкл. I, рис. 1: 2; рис. 2: 4).

Звужений донизу тулуб асиметрично-біконічних обрисів. Трипелюстковий злив-вінця та покати плічки посудини з'єднує петлеподібна висока вигнута лита ручка. У верхній частині вона має відігнутий назовні відросток. Над верхнім атташем ручки, що напівкрилами охоплює вінця, знаходиться напівкруглий виступ із шарніром, куди кріпилася покришка, котра рухалася у вертикальному напрямку. Її профільований підтрикутний у перетині кріпінний стрижень із отвором частково зберігся. Він закріплений на шарнірі розкованою з одного боку мідною дротиною. Вірогідно, кришечка мала якусь втрачену прикрасу, залишками кріплення якої і був отвір діаметром 2,5 мм (рис. 2: 7). Стрижень ручки підтрикутний у перетині, зі зрізаними напилком гранями. Нижній атташ ручки – видовжено-серцеподібний, трикутних обрисів, з обляманною стрілкою основи (рис. 2: 4). Поверхня цього литого виробу зберегла сліди обробки дрібним напилком і «підгонки» ручки під посудину. Кріплення ручки здійснювалося на вінці пайкою та з'єднанням заклепкою через збережений отвір діаметром близько 3 мм. На плічку нижній атташ кріпився також за допомогою пайки. Основа посудини зберегла сліди трьох свинцевих ніжок, знищених часом і реставрацією (рис. 2: 6).

Висота посудини – 19,8 см; розміри вінця – 4,9 × 5,4 см; діаметри: шийки – 3,1 см, горловини в основі – 5,1 см, тулуба – 15,2 × 16,7 см, денця – 8,5 см; висота ручки – 17,3 см (рис. 2: 4). ПКМ імені Василя Кричевського, інв. № ПКМ 21174, А. 2041.

Глек відноситься до групи виробів, виділених А. Радноті за матеріалами Паннонії [35, s. 121–125] із назвою *Blechkanne* або більш розповсюдженою на східноєвропейських теренах – ойнохоєподібних глеків «галло-римського» типу [28, с. 65]. Бронзові глеку типу *Blechkanne* знайдені в Чугуно-Крепінці, Константинівці, Котловині [20, кат. № 5.3; рис. 42: 1; цв. вкл., рис. 9; № 107.1; рис. 35: 2; 42: 2; № 145.2; рис. 43: 2]. Б. А. Раєв виділив дві групи цього типу глеків: Веринген (*Wehringen*) та Стралджа [36, s. 155–162]. Перші виготовлялися в Італії та Галлії, другі – за взірцем перших – у Паннонії, Фракії та Мезії. Глеку групи Стралджа в цілому є більш пізнім посудом. Вони з'являються у Фракії в третій чверті I ст. н. е. і побутують там упродовж наступних 200 років [38, р. 37]. У Паннонії посуд цієї групи відомий з середини III ст. [34, s. 109 ff.], а в Італії та західних провінціях Римської імперії глеку Стралджа зустрічаються до IV–VI ст. н. е. [38, р. 38].

Всі глеку *Blechkanne* з Сарматії відносяться до групи Стралджа. Такі посудини доволі часто трапляються у сарматських похованнях Подоння (Хохлач, Центральний, Крепінський, Мелиховська, Ростов-на-Дону), в античних містах (Пантікапей, Танаїс), могильниках Криму (Чорноріченський, Радгосп 10, Ай-Тодор, Усть-Альмінський). Сарматські комплекси Східної Європи з глекуми *Blechkanne* здебільшого датуються I–III ст. н. е. [36, s. 155–162]. Та, на думку О. В. Симоненка, вони належать часу не пізніше середини II ст. н. е. [20, с. 65].

Щодо втрачених предметів зі складу поховального інвентаря Павлівського захоронення (існування яких певним чином задокументоване), варто нагадати про залізний дволезовий меч з чітко виділеним ребром вздовж довгої вісі клинка, довжиною близько 50 см і шириною 4 см [27, с. 66]. Подібні мечі були характерними для речового комплексу середньосарматського часу і добре відомі на Лівобережжі Дніпра [напр.: 4, с. 100, рис. 12: 57; 5; 6, табл. 17, рис. 3: 10].

Відносно решток прикрас, згаданих в описі, то інформація про блакитні склопастові намистини тільки доповнює уявлення щодо парного характеру поховання, не дозволяючи встановити ні їх типу, ні форми. Теж саме мало б стосуватися і «флаккончика» — скляної посудинки із прозорого скла «з широким горлом і випуклим тулубом висотою 5–6 см» [27, с. 66]. Проте, ця коротка описова характеристика, на думку О. В. Симоненка, дозволяє вбачати у павлівській знахідці бальзамарій досить розповсюдженої форми [20, с. 92] — типу Айсінгс 6 сирійського чи палестинського виробництва, що виготовлялися в середині I ст. н. е. [31, р. 70, cat. 222].

Завершуючи опис й аналіз наявних в Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського, а також втрачених предметів поховального комплексу, можна констатувати руйнування у с. Павлівці 1954 р. багатого сарматського поховання. Наявність в його інвентарі бронзових посудин свідчить про високий майновий і соціальний статус похованого. Якщо поламана ніжка, ремонт ручки і тулуба на казані, відсутня покритка на глеку засвідчують тривалий час використання посуду в побуті, то пролом в корпусі тазу радше вказує на ритуальне пошкодження, притаманне сарматському поховальному обряду [15, с. 124–125; 21, с. 103, 249]. Наявність набору металевих посудин, враховуючи втрату інших предметів, є визначальним для віднесення павлівського комплексу до числа захоронень сарматської аристократії [12, с. 73]. А проведене «вузьке» датування, за М. Б. Шукінін [29, с. 28–32], вцілілих знахідок зі складу комплексу, дозволяє датувати його кінцем I — першою половиною II ст. н. е.

Поява у поховальному інвентарі павлівського комплексу частини із названих речей (бронзовий посуд і таз типу Еггерс 100, дутий скляний бальзамарій Айсінгс 6), на думку фахівців, вказує на другу римсько-боспорську і найчисленнішу хвилю імпорту до середовища сарматських племен у другій половині I — середині II ст. н. е., що синхронізується з другим ступенем В2 європейської хронології. Вона пов'язується для Північного Причорномор'я і дещо північніших перед степів з їх новими власниками — сарматами східної хвилі, котрі перекочували сюди з Подоння — Поволжя у другій половині I ст. н. е. До них

ці речі, швидше за все, потрапили з Танаїсу та Азійського Боспору [20, с. 159], дещо пізніше – внаслідок контактів з мешканцями римських провінцій. Наявність же казана, котрий тривалий час використовувався в кочівницькому побуті, з тамгою сигмоподібного вигляду, імовірно, вказує на аланську складову у походженні певної частини цього населення.

Таким чином, поховальний комплекс з с. Павлівки на Кобе-ляччині цілком правомірно може вважатися найбагатшим і досить виразним захороненням середньосарматського часу з досі відомих на Полтавщині, про що, напевне, й прагнула написати на схилі літ Г. О. Сидоренко, зберігши окремі атрактивні предмети його інвентаря та інформацію про знахідку для нащадків.

Джерела та література

1. Білоусько О. А. Давня історія Полтавщини (XX тисячоліття до н. е. – V ст. н. е.): підручн. для 6-го кл. загальноосв. школи / О. А. Білоусько, О. Б. Супруненко. – Полтава: Оріяна, 2004. – 168, IV с.
2. Драчук В. С. Системы знаков Северного Причерноморья: Тамгообразные знаки северопонтийской периферии античного мира первых веков нашей эры / В. С. Драчук; АН УССР, Ин-т археол. – К.: Наукова думка, 1975. – 176 с.
3. Корпусова В. Н. Новые памятники с сарматскими знаками / В. Н. Корпусова // Мат-лы по археологии Северного Причерноморья. – Одесса: Маяк, 1971. – Вып. 7. – С. 239–245.
4. Костенко В. И. Сарматские памятники Днепро-Донского междуречья III в. до н. э. – середины III в. н. э. / В. И. Костенко. – Днепропетровск, 1983. – 103 с., ил.
5. Костенко В. И. Среднесарматский период в Северном Причерноморье (историко-археологический очерк) / В. И. Костенко // Проблемы археологии Поднепровья: межвуз. сб. науч. тр. – Днепропетровск, 1984. – С. 157–166.
6. Костенко В. И. Сарматы Самарско-Орельского междуречья III в. до н. э. – IV в. н. э. / В. И. Костенко. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1986. – 75 с., ил.
7. Кропоткин В. В. Римские импортные изделия на территории Восточной Европы (II в. до н. э. – V в. н. э.) / В. В. Кропоткин // САИ. – М.: Наука, 1970. – Вып. Д 1–27. – 279 с.
8. Кулатова И. Н. К вопросу о сарматских памятниках Полтавщины / Кулатова И. Н. // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обл. наук.-практ. семінар (Квітень, 1990 р.): тез. доп. / ПКМ; ПОО УТОПІК. Луб. КМ; [ред. кол.: Білоус Г. П. (відп. ред.), Кулатова І. М., Супруненко О. Б. та ін.]. – Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. – С. 144–148. – Рис. 17.

9. **Кулатова І. М.** Поховання середньосарматського часу у Павлівці / І. М. Кулатова // Релігійна традиція в духовному відродженні України: мат-ли Всеукраїн. наук. конф. / ПДПІ ім. В. Г. Короленка; [відп. ред. Пашенко В. О.]. – Полтава: Вид-во «Полтава», 1992. – С. 151–152.
10. **Мелюкова А. И.** Сарматское погребение из кургана у с. Олонешты (Молдав. ССР) / А. И. Мелюкова // СА. – М., 1962. – № 1. – С. 195–208.
11. **Минасян Р. С.** Литье бронзовых котлов у народов степей Евразии / Р. С. Минасян // АСГЭ. – Л.: Искусство, 1986. – Вып. 27. – С. 63–72.
12. **Орлов К. К.** Комплекс з бронзовим посудом римського часу з поховання у Центральному Криму / К. К. Орлов, С. А. Скорий // Археологія. – К., 1989. – № 2. – С. 63–73.
13. **Полтавський краєзнавчий музей: путівник.** – Вид. 2-е, допрац. і доповн. / ПКМ; [авт. кол.: Г. П. Білоус (керівник), Г. М. Величко-Березова, О. Б. Супруненко та ін.]. – Харків: Прапор, 1989. – 144 с.
14. **Полтавщина: енциклопедичний довідник** / [ред. кол.: А. В. Кудрицький (відп. ред.), І. Л. Бутич, В. Н. Жук та ін.] – К.: «Українська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. – 1024 с.
15. **Раев Б. А.** К хронологии римского импорта в сарматских курганах Нижнего Дона / Б. А. Раев // СА. – М., 1976. – № 1. – С. 123–134.
16. **Раев Б. А.** Новое погребение с римским импортом в Нижнем Подонье / Б. А. Раев // СА. – М., 1979. – № 4. – С. 201–211.
17. **Раев Б. А.** Погребение с римскими импортами в Ростовской области / Б. А. Раев, С. А. Науменко // Скифия и Боспор: сб. науч. тр. – Новочеркасск, 1993. – С. 151–160.
18. **Сидоренко Г. О.** Звіт про відрядження в с. Павлівку Кобеляцького р-ну Полтавської обл., 3–4 серпня 1954 р. / Сидоренко Г. О. // НА ЦОДПА. – Ф. 6. – Спр. 2. – 3 арк.
19. **Сидоренко Г. О.** Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін; ІА НАНУ; УТОПІК. – К.: Наукова думка, 1982. – 108 с., 2 карти.
20. **Симоненко А. В.** Римский импорт у сарматов Северного Причерноморья / А. В. Симоненко. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ; Нестор-История, 2011. – 272 с., ил. – (Историческая библиотека).
21. **Смирнов К. Ф.** Савроматы. Ранняя история и культура сарматов / К. Ф. Смирнов. – М.: Изд-во АН СССР, 1964. – 379 с.
22. **Соломоник Э. И.** Сарматские знаки Северного Причерноморья / Э. И. Соломоник; АН УССР, Ин-т археол. – К.: Изд-во АН УССР, 1959. – 178 с.
23. **Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время** // Археология СССР; [отв. ред. А. И. Мелюкова]. – М.: Наука, 1989. – 464 с.
24. **Супруненко А. Б.** Отчет о разведках в Нижнем Поворсклье и Поорелье в 1986 г. (Полтавская область) / Супруненко А. Б., Гавриленко И. Н.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1986/84. – 72 арк., 131 рис., інв. опис–16 арк.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 49. – 72 арк.
25. **Супруненко А. Б.** Экспозиция по археологии Полтавщины: путеводитель / А. Б. Супруненко; ПКМ. – Полтава: Облполиграфиздат, 1988. – 16 с.

26. Супруненко О. Б. Штрихи до біографії Г. О. Сидоренко / Супруненко О. Б. 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: мат-ли ювіл. наукової конференції. – Ч. 3: Історія музею. Колекції. Питання експозиційної роботи / УК ПОДА; ПКМ; [ред. кол.: Білоус Г. П., Лобурець В. Є., Супруненко О. Б. та ін.]. – Полтава: РВВ Облстагуправління, 1992. – С. 24–30.
27. Супруненко А. Б. Кургани Нижнього Поворскля / А. Б. Супруненко; ЦОДПА. – Москва; Полтава: Крыныця, 1994. – 104 с.
28. Шелов Д. Б. Римские бронзовые кувшины и амфоры в Восточной Европе / Д. Б. Шелов // СА. – М., 1983. – № 4. – С. 57–69.
29. Шукин М. Б. Об «узких» и «широких» датировках / М. Б. Шукин // Проблемы археологии: сб. науч. тр. – Л., 1976. – Вып. II. – С. 28–32.
30. Eggers H. Ju. Der römische Import im freien Germanien / H. Ju. Eggers // Atlas der Urgeschichte. – Hamburg, 1951. – Bd. 1. – 212 s.
31. Hayes J. W. Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum: a catalogue / J. W. Hayes. – Toronto, 1975. – 229 p.
32. Jażdżewski K. Habent sua fata tumuli / K. Jażdżewski, G. Rusel // Z otchłani węków. – 1981. – XLVII. – 1-2. – S. 23–48.
33. Kraskovska L. Roman Bronze Vessels from Slovakia / L. Kraskovska // British Archaeological Reports Int. – Ser., Supl. 44. – Oxford, 1978. – 81 p.
34. Palagy S. Die Sarkophage von Paloznak und Tuskevar / S. Palagy // A Vesprem Megyei Muzeum Kozlemenyei. – Vesprem, 1972. – 11. – S. 109–119.
35. Radnoti A. Die römischen Bronzegefäße von Pannonien / A. Radnoti // Dissertationes Pannonicae. – Budapest; Leipzig, 1938. – Ser. 2, No. 6. – 147 s.
36. Raev B. Les Blechkannen de province et leurs prototypes italiques / B. Raev // Annales de l'Universit (Jeans Maclin Lettres. Actes du IVe Colloque International sur les bronzes antiques. – Lyon, 1976. – S. 155–162.
37. Raev B. Die Bronzegefäße der römischen Kaiserzeit in Thrakien und Mösien / B. Raev // Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. – Frankfurt-am-Main, 1977. – Bd. 58. – S. 605–642.
38. Raev B. A. Roman Imports in the Lower Don Basin / B. A. Raev // British Archaeological Reports Int. – Oxford, 1986. – 33 – Ser. 278. – 136 p.

І. М. Кулатова

Павлівське поховання середньосарматського часу

Охарактеризовані умови знахідки і комплекс збереженого Г. О. Сидоренко інвентаря поховання кінця I – першої половини II ст. н. е., виявленого в кургані у с. Павлівка Кобеляцького району Полтавської області 1954 р., що представлені в експозиції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. З-поміж них — бронзові казан зі слідами ремонту та рельєфним сигмоподібним знаком — тамгою, таз типу Eggers 100, кований вузькогорлий глек типу Vlechkanne зі складу групи посудин Стралджа. Додатково зібрані відомості щодо втрачених предметів неординарного поховального комплексу середньосарматського часу.

Ключові слова: середньосарматський час, Павлівка, Кобеляцький район, Полтавщина, глек, казан, таз, римсько-боспорські імпорти.

И. Н. Кулатова

Павловское погребение среднесарматского времени

Охарактеризованы условия находки и комплекс сохранившегося благодаря Г. А. Сидоренко инвентаря погребения конца I – первой половины II вв. н. э., обнаруженного в кургане в с. Павловка Кобеляцкого района Полтавской области в 1954 г., представленного в экспозиции Полтавского краеведческого музея имени Василия Кричевского. В его составе – бронзовые котёл со следами ремонта и рельефным сигмообразным знаком – тамгой, таз типа Eggers 100, кованый узкогорлый кувшин типа Blechkanne группы сосудов Стралджа. Дополнительно собраны данные об утраченных предметах этого неординарного погребального комплекса среднесарматского времени.

Ключевые слова: среднесарматское время, Павловка, Кобеляцкий район, Полтавщина, котёл, кувшин, таз, римско-боспорские импорты.

I. M. Kulatova

Pavlivka Burial in the Mid-Sarmatian Time

Finding conditions and complex of preserved by H. O. Sydorenko ammunition from burial dated to the late 1st – first half of the 2nd c. A. D., found in the barrow in Pavlivka Village Kobeliaky District Poltava Region in 1954 and presented in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum exposition are characterized. Bronze wok with repair traces and relief sigma-like mark “tamga”, bowl of Eggers 100 type, hammered narrow-necked jar of Blechkanne type from the group of Straldzh vessels are among them. Information concerning lost things from unusual burial complex of the mid-Sarmatian Time is gathered additionally.

Keywords: the mid-Sarmatian Time, Pavlivka, Kobeliaky District, Poltava Region, jar, wok, bowl, Roman-Bosporus imports.

ПІЗНЬОСАРМАТСЬКИЙ КУРГАН СТОРОЖІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

*Про результати розкопок кургану № 14 Сторожівського
могильника у Чутівському районі Полтавської обл. з чоловічим
похованням кінця IV ст., проведених у 2011 р.*

На посвяту Галині Сидоренко,
першовідкривачці південної групи
Сторожівського могильника

Майданний комплекс та групи курганів біля с. Сторожове Чутівського району Полтавської обл. розташовані за 0,3–0,5 км на північ від села, на високому правому березі р. Коломак, на мисоподібному виступі, обмеженому ярами (рис. 1). Ділянка плато берега домінує над навколишньою місцевістю, з обох боків обмежена розгалуженими ярами.

Сторожівський військовий пункт згадується у писемних джерелах як орієнтир броду, де повстанці Петрика (Петра Іваненка) разом із татарами звернули у степ після січневого рейду 1693 р. по землях Поворскля: «татарські загони вторгнулися з Заворскля від Старого Санжарова під саму Полтаву [...]. Потім, не вторгаючись далі, повернули вони від Полтави до Сторожової могили, а від Сторожової через Орчик, Берестову та Оріль назад до Криму, позабиравши людей Полтавського полку з їхніми статками, які кочували по тамтешніх хуторах» [1, с. 405]. Сторожова «січ» (тобто звільнена від лісу територія) згадується у полтавській купчій 1676 р [11]. «Сторожова могила» або «Сторожове» були добре відомі й козацькому літописцю Самійлу Величку [1, с. 405; 16, с. 13].

Перші археологічні обстеження пам'ятки проведені М. Я. Рудинським 1924 р. [12, с. 52; 13, с. 129–131]. Повторні розвідки здійснені співробітником Полтавського краєзнавчого музею Г. О. Сидоренко у 1946 р. Вона оглянула майданний комплекс, зафіксувавши тодішній стан північної групи великих курганів епохи бронзи, виявлених М. Я. Рудинським.

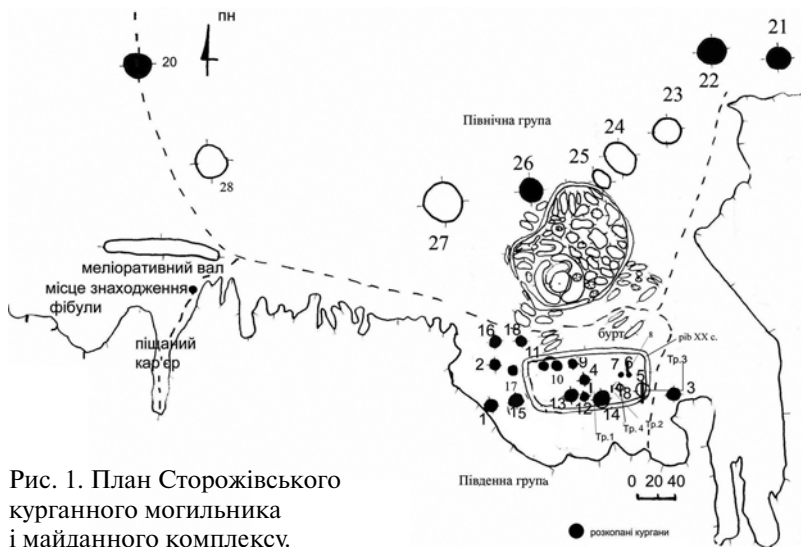

Рис. 1. План Сторожівського курганного могильника і майданного комплексу.

Зокрема, відзначила, що один із них (за сучасною нумерацією курган № 26) (рис. 1) зазнав значного антропогенного впливу, адже в ході військових дій у часи Другої світової війни тут було влаштовано опорний чи спостережний пункт. Також дослідниця, оглянувши його, відмітила у своєму щоденнику, що в стінці цього бліндажу, впущеного до кургану, наявне катакомбне поховання [15]. Галина Олексіївна відкрила південну групу могильника, невеликі за висотою насипи, відзначивши, що їх близько 30 і вони обведені навкруги ровом. Враховуючи ці роботи, у 2008 р., на базі експедиції Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, Полтавського краєзнавчого музею імені В. Г. Кричевського та Інституту керамології – відділення Інституту Народознавства НАН України було вирішено провести науково-практичні регіональні читання, до 90-річчя з дня народження Г. О. Сидоренко (рис. 2). В їх роботі взяли участь археологи та історики Полтави, Києва, Харкова, Опішного тощо.

Після робіт Г. О. Сидоренко, у подальшому, могильник епізодично обстежувався. У 1987 р. він був оглянутий І. М. Кулатовою та О. Б. Супруненком [8, арк. 21–22; 9, с. 63]. У 2002 р. май-

Рис. 2. Робоче засідання науково-практичних регіональних читань, до 90-річчя від дня народження Г. О. Сидоренко. Сторожове, 2008 р.
Фото Р. С. Лугового.

даний комплекс досліджувався С. В. Сапегіним [14]. За час комплексного археологічного вивчення Сторожівського курганного могильника впродовж 2007–2015 рр. вивчено шляхом розкопок 12 курганів, які споруджено над похованнями пізньосарматського часу. Вони належать до кінця IV ст. н. е. Ще в одному кургані епохи бронзи виявлений комплекс цього ж часу. Отож, південна група могильника є невеликим родовим некрополем представників одного з пізньосарматських племен. Більшість комплексів пізньосарматських поховань на сьогодні опубліковано [2-7; 10]. Ця ж публікація вводить до наукового обігу матеріали розкопок кургану № 14, дослідженого у 2011 р.

Курган розташовувався у третьому від поля та майданної групи ряді насипів (рис. 1). Висота 0,20–0,55 м, діаметр 11 м. Насип округлої форми, напівсферичний (рис. 3). Ровика навколо кургану не простежено. З південного боку насипу існував ухил, пов'язаний, як із загальним пониженням берега р. Коломак, так і розміщенням тут рову, спорудженого, вірогідно, у

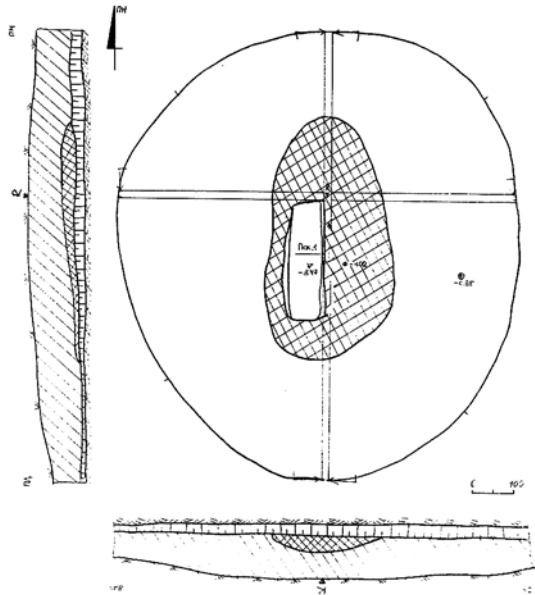

Рис. 3.
План кургану № 14.

першій половині ХХ ст. та, можливо, пов'язаного з розміщенням кількох вітряків.

Стратиграфія. Насип складений в один прийом із чорного чорноземного ґрунту, вірогідно, дернин, що простежувалися особливо чітко у центральній частині кургану. Дернини з рослинністю вказують на теплий сезон, як на час спорудження кургану. В цілому ж ґрунт насипу однорідний чорно-сіруватого кольору, із поодиноким включенням карбонатів, жовтого лесоподібного суглинку, перебитий кротовинами і корінням дерев, із плавним переходом до сучасного ґрунту. Давній горизонт — на рівні 0,7–0,8 м R. Похований чорнозем більш сірого кольору, ніж ґрунт насипу, із лесовими включеннями жовтого кольору. Передматерик яскраво не виражений, у профілі вирізняється кольорами від сіро-чорного до жовтого, його потужність 0,1 м, глибина залягання 1,05–1,32 м (рис. 3). Материк, жовтий лесовий суглинок з глибини 1,32 м.

У кургані досліджене одне поховання пізньосарматського часу (рис. 4). Викид з нього простежений у плані між 2 м на пів-

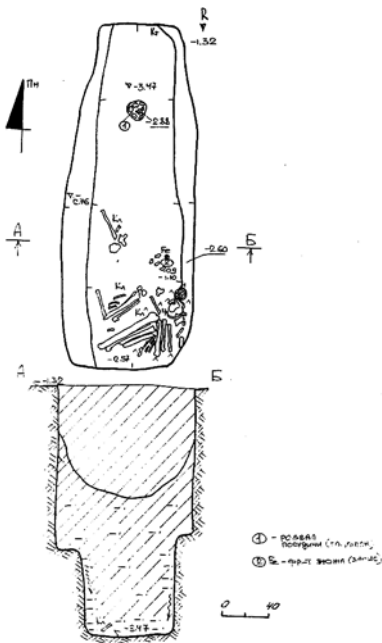

Рис. 4. План поховання 1.

коричневого до сірого. Вінця прями, ледь розхилені, високі.

На рівні материка зафіксована пляма **поховання 1**, розташована по центру кургану. Пляма захоронення близької до прямокутної форми, із округленими кутами (рис. 3). Розміри плями $1,7 \times 1,1$ м. У поверхневому вмісті виявлений фрагмент стінки глиняної ліпленої посудини, розмірами $2,2 \times 2,1$ см.

Форма ями прямокутна, зі звуженням у північній частині та округленими кутами. Орієнтована по лінії північ – південь. Розміри $2,95 \times 0,66$ (північ) – $1,0$ (південь) м. По центру відзначене розширення (до $1,2$ м) із західного боку. Стінки ями рівні прями. Заповнення складалося з двох прошарків:

1) $0-0,8$ м від рівня впуску – чорного однорідного ґрунту, із поодинокими жовтими включеннями;

2) $0,8-2,15$ м (до дна) від рівня впуску – жовто-чорного із більшим включенням лесового ґрунту, при дні – ґрунту із значним вмістом піску.

ніч, $1,2$ м на схід, 4 м на південь та $1,2$ м на захід, на стародавньому чорноземі й у бровках, з глибини $0,21$ м R. У плані він округлої форми, розташований зі всіх боків навколо ями.

У насапу виявлені:

1. У південно-східному секторі на глибині $0,95$ м – фрагмент стінки глиняної ліпленої посудини, розмірами $2,3 \times 1,6$ см.

2. У південно-східному секторі на глибині, $0,6$ м – неповний розвал глиняної ліпленої кубкоподібної посудини (26 фрагментів), розмірами від $3,4 \times 2,9$ до $10,5 \times 9,0$ см (рис. 5). Дно посудини пласке. Поверхня вкрита дрібними розчосами. Колір поверхні від світло-

У заповненні на глибині 0,2 м від р. в. виявлено фрагменти стінок глиняного ліпленого горщика. По всій глибині траплялися кістки людини, перенесені грабіжниками або землерями. На глибині 0,9–1,1 м від рівня впуску виявлено фрагмент стінки глиняного ліпленого горщика та уламок залізного корозованого ножа, форма якого чітко не встановлюється, хоча, можливо, він був із прямою спинкою. На глибині 2,88 м, за 0,7 м від північної стінки ями, виявлено неповний розвал глиняної ліпленої посудини – кубка (рис. 5).

Уздовж східної та західної стінок ями, були влаштовані заплічки. Вони збереглися погано, обвалилися. Глибина їхнього влаштування 2,76 м (біля західної стінки), 2,36–2,60 м (біля східної стінки, відповідно). Ширина до 0,25 м. Дно поховальної ями рівне, влаштоване на глибині 3,47 м. Принагідно зауважимо, що за формою ями поховання пізньосарматського часу зі Сторожового поділяються на ті, які здійснені:

- в ямі із заплічками – 6 (50%);
- в ямі із катакомбою – 4 (33,3%);
- в ямі із заплічками та підбоем – 2 (16,7%).

На дні поховальної ями знаходилися кістки дорослої людини, за визначенням Ю. В. Долженка, чоловіка, у віці 20–30 років. Первісне положення небіжчика не встановлюється. Кістки складені купою у південній частині ями. Череп зберігся лише у фрагментах. Довгі кістки ніг викладені діагонально до південно-західного кута ями. По центру ями, на дні знайдено кілька окремих хребців і ребер людини. Таке розташування кісток та знахідок у заповненні, попри відсутність ознак у насипу грабіжницької ями, вказує на здійснення пограбування цього поховання ще у давнину.

Біля східного заплічка на дні, під кістками та у південній частині ями, зафіксований біло-рожевий органічний тлін підстилки. Поряд, біля південної стінки, вертикально розташовані смуги біло-коричневого кольору, довжиною до 0,2 м. Можливо, це залишки жердин від перекриття, що впали із заплічків.

Опис знахідок.

1. Фрагмент залізного виробу (ножа-?). Залізо, ковка. IV ст. Розміри 3,2 × 2,0 см (рис. 5).

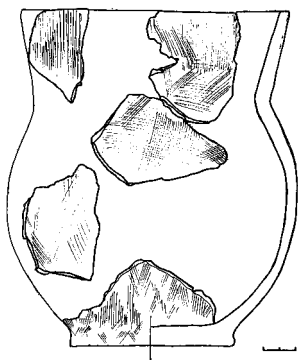

Рис. 5. Кубкоподібна посудина.
Глина, ліплення.

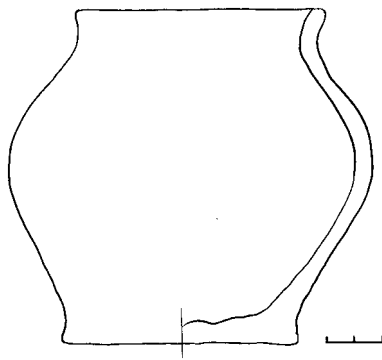

Рис. 6. Кубкоподібна посудина.
Глина, ліплення.

2. Кубок. Вінець короткі, відігнуті. Дно пласке, з утором. Поверхня чорно-коричневого кольору, заглажена. Неорнаментований. Глина, ліплення, лискування. IV ст. Розміри фрагментів від $2,0 \times 2,3$ до $7,2 \times 6,1$ см. Після реставрації та догіпсування встановлені розміри: діаметр дна – 8,5 см; діаметр тулуба – 12,4 см; діаметр вінець – 9,0 см; висота – 12,0 см (рис. 6; кол. вкл. II, рис. 7).

Наявність ліплених кубків є специфічною особливістю пізньосарматських поховань Сторожівського могильника. Їх виявлено 7, два у кургані, що публікується, один у кургані № 26 на початку рову, без поховання, решта – в основних підкурганних похованнях кінця IV ст. н. е. Загалом, кубки були виявлені у 5 похованнях (41,6%), проте лише у цьому кургані їх два. Крім того, слід відмітити, що всі вони траплялися у чоловічих захороненнях. Так, у кургані № 10, у жіночому похованні [10], що супроводжувалося багатим набором посуду, який зберігся *in situ*, – амфорою, мискою, мініатюрною посудинкою тощо, кубок відсутній.

Таким чином, курган № 14 споруджений над пізньосарматським (аланським) чоловічим похованням кінця IV ст. н. е. На відміну від решти поховань, воно не містило імпортованих речей, як то причорноморських амфор чи черняхівських гончарських посудин та ін. До складу інвентаря входили лише дві сарматські ліплені кубкоподібні посудини й залізний ніж.

Література

1. **Величко С.** Літопис / Самійло Величко / Перекл. В. Шевчук. – К.: Дніпро, 1991. – Т. II. – 642 с.
2. **Коваленко О.** Археологічні дослідження Сторожівського могильника у 2009 році / О. Коваленко, Р. Луговий // Інтеграція археологічних та палеогеографічних досліджень: матеріали науково-практичного семінару, 10-12 серпня 2010 р. – Полтава: ПНПУ, 2011. – С. 105–111.
3. **Коваленко О. В.** Сторожівський курганний могильник / О. В. Коваленко, Р. С. Луговий // АДУ 2011. – Луцьк: Волинські старожитності, 2012. – С. 367–368.
4. **Коваленко О. В.** Кочівницьке поховання XIII ст. поблизу с. Сторожове Полтавської області / О. В. Коваленко, Р. С. Луговий // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2011: зб. наук. пр. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2011. – С. 160–174.
5. **Коваленко О. В.** Пізньосарматські поховання Сторожівського курганного могильника / О. В. Коваленко, Р. С. Луговий // АЛЛУ. – Полтава, 2008. – № 1–2 (23–24). – С. 34–44.
6. **Коваленко О. В.** Пізньосарматські поховання Сторожівського могильника (за матеріалами 2012 р.) / О. В. Коваленко, Р. С. Луговий // Старожитності лівобережного Подніпров'я – 2016: зб. наук. пр. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 132–139.
7. **Коваленко О. В.** Сторожівський курганний могильник / О. В. Коваленко, Р. С. Луговий // Ostrogothica. Археология Центральной и Восточной Европы познеримского времени и Эпохи Великого переселения народов: сб. науч. тр. к 10-летию Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. – Харьков: Тимченко, 2009. – С. 174–179.
8. **Кулатова И. Н.** Отчет о разведках и охранных раскопках в Поворсклье и Поорелье в 1987 г. (Полтавская область) / И. Н. Кулатова, А. Б. Супруненко // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1987/124. – 58 арк., 114 рис.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 18. – 58 арк.
9. **Кулатова І.** Майдани на Коломаку / Ірина Кулатова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: Сіяч, 1999. – Вип. 8. – С. 60–65.
10. **Луговий Р. С.** Аланське поховання IV ст. на річці Коломак / Р. С. Луговий, О. В. Коваленко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2013: зб. наук. пр. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2013. – С. 111–120, С. 4 обкл.
11. Полтавська міська книга (1668–1740) / [упорядн. В. Ринсевич; ред. кол.: Г. Папакін (голова), Г. Боряк, В. Брехуненко, Д. Бурім, Л. Дубровіна, О. Маврін, Ю. Мицик, В. Смолій]. – К.: Видавець Олег Філюк, 2015. – 664 с.
12. **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. – Полтава, 1928. – Т. 1. – С. 29–62.
13. **Рудинський М.** Кантамирівські могили римської доби / Михайло Рудинський // Записки ВУАК. – К., 1930. – Т. 1. – С. 129–131.

14. Сапегін С. Майдани і майданоподібні споруди Полтавщини / Сергій Сапегін // Нові дослідження пам'яток доби козацтва в Україні: зб. наук. ст. – К.: Сіяч, 2003. – Вип. 8. – С. 10–16.
15. Сидоренко Г. О. Щоденник описів Середнь-Дніпровської розвідочно-археологічної експедиції ІМК АН СРСР 13.09-10.1945 р. / Г. О. Сидоренко // Матеріали археологічних експедицій Полтавського історико-краєзнавчого музею 1945 р. // НА ПКМ імені В. Г. Кричевського. – Ф. 03. – Спр. 145.
16. Супруненко О. Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині / О. Б. Супруненко. – Київ; Полтава: Гротеск, Археологія, 2007. – 124 с., 12 кол. вкл.

Р. С. Луговий, О. В. Коваленко

Пізньосарматський курган Сторожівського могильника

У публікації вводяться до наукового обігу матеріали розкопок одного з курганів Сторожівського могильника у Чутівському районі Полтавської області, проведених у 2011 р. Поховання атрибутоване як чоловіче пізньосарматського часу кінця IV ст., що супроводжувалося двома кубкоподібними посудинами.

Ключові слова: Сторожове, курган, поховання, пізньосарматський час, кубок.

Р. С. Луговой, О. В. Коваленко

Позднесарматский курган Сторожевского могильника

В публикации вводятся в научное обращение материалы раскопок одного из курганов Сторожевского могильника в Чутовском районе Полтавской области, произведенных в 2011 г. Погребение атрибутировано как мужское позднесарматского времени конца IV в., сопровождавшееся двумя кубковидными сосудами.

Ключевые слова: Сторожевое, курган, погребение, позднесарматское время, кубок.

R. S. Luhovyi, O. V. Kovalenko

The Late Sarmatian Barrow of Storozhove Burial Ground

The excavation results of Storozhove burial ground barrow in Chutovo District Poltava Region provided in 2011 are implemented into scientific circulation in the publication. Burial was attributed as man-type one dated to the late Sarmatian Time of the late 4th century; it included two goblet-like vessels.

Keywords: Storozhove, barrow, burial, the Late Sarmatian Time, goblet.

Р. М. Рейда, А. В. Гейко, С. В. Сапегін
(м. Київ, смт Опішня, с. Ковалівка Полтавського р-ну)

ПОХОВАННЯ 100 ШИШАЦЬКОГО МОГИЛЬНИКА

*До наукового обігу вводиться інформація про поховання IV ст.
Шишацького могильника черняхівської культури (смт Шишаки,
Шишацький район, Полтавська область).*

Шанобливо згадуючи з приводу 100-ліття від дня народження відому полтавську музейницю та археолога Г. О. Сидоренко (1918–1983), варто зазначити, що археологічним знахідкам і решткам поселенських та поховальних старожитностей околиць Шишак на Полтавщині вона приділяла пильну увагу, склавши їх короткий опис у «Довіднику з археології України. Полтавська область». З-поміж останніх фігурує й велике черняхівське селище в ур. Дернова Долина [6, с. 91], ґрунтовий могильник якого саме й є предметом наших досліджень.

Археологічне вивчення Шишацького могильника черняхівської культури було розпочате 2009 року і триває дотепер. Унаслідок цілеспрямованих науково-рятивних розкопок на сьогодні досліджено більше 150 поховань пізньоримського часу. Окремі захоронення, що досліджені, були пошкоджені внаслідок людської діяльності, як то: прокладання траншеї для труб до очисних споруд через територію пам'ятки, функціонування кар'єру з видобутку суглинку для випалювання цегли і т. ін. Переважна більшість поховань (близько 80%) є безінвентарними інгумаціями, орієнтованими з незначними відхиленнями по вісі схід – захід. Невелика частка зорієнтованих у західному напрямку захоронень містила супровідні речі, кількість і номенклатура яких в одному випадку (поховання 115) [3; 4] цілком відповідала інвентарю поховань, орієнтованих головою у північному напрямку. Останні, за винятком зруйнованих і пограбованих, містили в собі, зазвичай, кілька посудин, особисті речі та деталі костюма (див., наприклад, поховання 60 Шишацького могильника) [2].

Серед зорієнтованих у північному напрямку комплексів Шишацького могильника, вивчених у 2014 році [5], вирізняється поховання 100. Воно виявлене в траншеї Б3, кв. 17/2, 18/2, 19/2 та траншеї Б4, кв. 18/1, 19/1 у північно-східній частині розкопу, на східному краю некрополя.

Горизонтальна зачистка поверхні тут чітких контурів чи обрисів поховань або інших об'єктів не зафіксувала. Відповідно, поховання було виявлене внаслідок фізичного контакту розкопочно-го інструменту з кістками краніального скелету похованого.

Стінки могильної ями, як і її обриси, практично не читалися. Різниця між непорушеною материковою поверхнею дна поховання та материковою поверхнею поза межами захоронення складала 0,23 м.

Поховання, вірогідно, здійснене у видовженій ямі із заокругленими короткими сторонами та можливим максимальним розширенням у західній її частині. Параметри заглибини могли складати: максимальна довжина – 1,80 м, максимальна ширина – 0,6 м.

Залишки скелету дитини чи підлітка виявлені на глибині 1,37 м від 0 (репера). Небіжчик був зорієнтований головою у північному напрямку, з помітним відхиленням до сходу. Він покладений на спину у випростаному стані. Виявлені залишки скелету збереглися погано: частина нижніх кінцівок і фрагменти лівої половини кісток тазу. Гомілкові кістки ніг розташовані паралельно між собою. Крім зазначених вище, інші кісткові залишки в могилі на момент проведення розкопок були відсутніми (рис. 1).

На місці черепа виявлено підвіску у формі бронзового кільця з намистиною синього скла. Біля ймовірного місця розташування черепної коробки знайдено групу з п'яти глиняних посудин.

Супровідний інвентар.

1. Підвіска, виконана з дротяного кільця мідного сплаву та скляної намистини округлої, еліпсоїдної усіченої двічі форми, з циліндричним каналом, виготовленої з синьо-фіолетового прозорого скла (рис. 2: б). Знахідка має широкі хронологічні межі побутування – від кінця III – до IV ст. (тип П/15 за О. В. Гопкало) [1, с. 19–20]. Діаметр кільця 2,2–2,1 см; намистина – 1,1 × 0,7 см, з діаметром каналу 0,4–0,5 см.

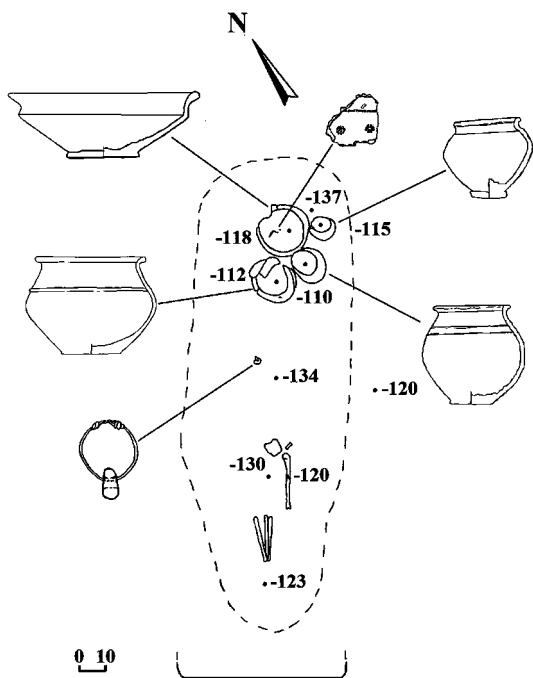

Рис. 1.
Шишацький
могильник.
Поховання 100.
План.

2. Посудина горщикоподібна коричнево-сірого кольору з відхиленими округлими вінцями (рис. 2: 9). Поверхня ззовні лискована, всередині — заглажена. Має ледь помітну закраїну. На плічках — широкий валик. Складається з 4-х фрагментів. Висота — 12,3 см; діаметри: вінець — 14,3 см, тулуба — 16,4 см, денця — 7,4 см.

3. Горщик мініатюрний сірого кольору з шерехатою поверхнею (рис. 2: 7). На плічках має ритовану концентричну лінію. На дні — глибоке підквадратне вдавнення, виділений піддон. Зовні і всередині — сліди сажі. Висота — 8,0 см; діаметри: вінець — 7,1 см, дна — 4,0 см, тулуба — 9,1 см.

4. Горщик сіро-коричневого кольору із загостреними вінцями та двома концентричними лініями на плічках (рис. 2: 8). На тулубі має браковані ділянки із вдавненнями. Нижня частина зі слідами правки шляхом зрізування. На денці — сліди заглибини. Висота — 12,2 см; діаметри: вінець — 10,0 см, тулуба — 12,5 см, денця — 5,2 см.

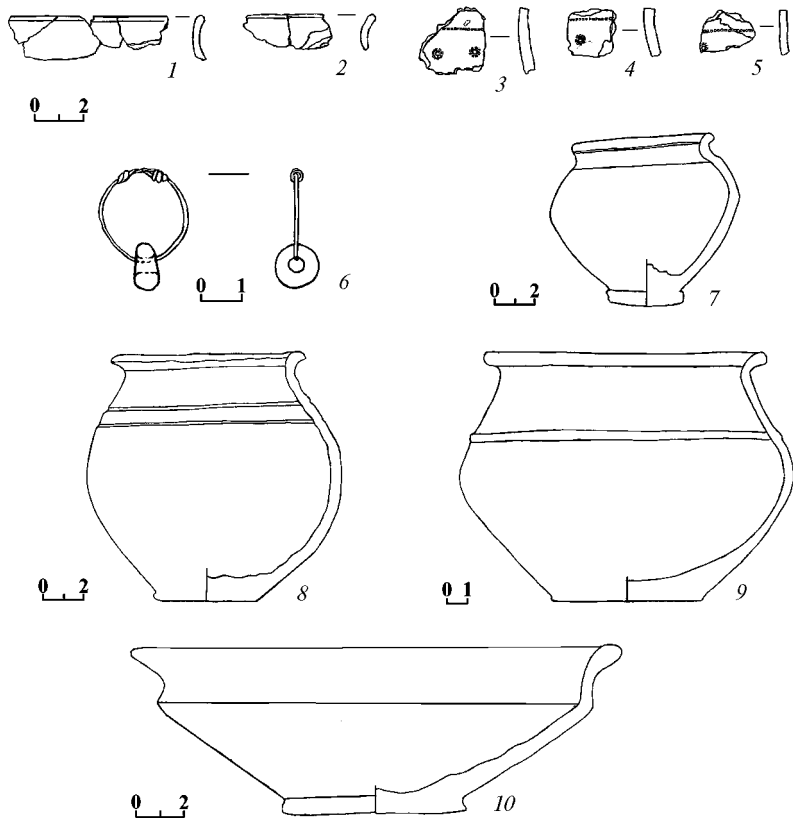

Рис. 2. Шишацький могильник. Супровід поховання 100:
 1–5 – фрагменти кубка; 6 – підвіска; 7 – мініатюрний горщик;
 8 – горщик; 9 – мископодібна посудина; 10 – миска.
 1–5, 7–10 – кераміка; 6 – бронза, скло.

5. Миска відкритого типу сіро-коричневого кольору з округлими вінцями (рис. 2: 10). Складається трьох фрагментів. Має виділене ребро на тулубі, плитчасте дно, всередині на денці – виступ. Поверхня ззовні і всередині заглажена. Висота – 6,7 см; діаметри: вінець – 19,8 см, тулуба – 17,5 см, дна – 7,5 см.

6. Фрагменти кубка з відхиленими вінцями чорно-коричневого кольору з лискованою зовні та заглаженою всередині поверхнею (рис. 2: 1–5). Орнаментований коліщатком і висту-

пом на тулубі. Дуже слабко чи зовсім не випалений. Складається з великої кількості дрібних фрагментів, що розпадаються від дотику. Розміри і форма кубка не встановлені.

Загалом, склад інвентарю поховання 100 та його фізичний стан на момент знахідки не вказують на зовнішні впливи. Проте збереженість скелету небіжчика може це засвідчувати. Відтак, не можна виключати також і руйнування частини поховання 100 Шишацького могильника унаслідок грабунку або ритуальних дій, здійснених через деякий час після похорону. Проте, навіть і після цих подій поховання містило в собі достатньо значний (чотири цілих і одна фрагментована посудина) речовий супровід. Це, а також саме розміщення поховання дитини чи підлітка серед інших (дорослих), може вказувати також і на загальний статус померлого як рівноцінного (принаймні, у посмертному поводженні) індивіда. Наявність підвіски з намистиною дозволяє припускати належність небіжчика до жіночої статі. На момент дослідження поховання 100 це був перший артефакт такого типу. Подібні два кільця мідного сплаву, виявлені нами в похованні 60 Шишацького могильника, могли бути аналогічними підвісками, але на них скляні намистини не виявлені [2].

Єдина датуюча річ комплексу – підвіска зі скляною намистиною типу II/15, за О. В. Гопкало, була поширеною в культурі Черняхів – Синтана-де-Муреш та мала широкий (кінець III – IV ст.) хронологічний діапазон побутування. Це дозволяє відносити поховання 100 Шишацького могильника до IV ст., без конкретного поточнення датування.

Література

1. **Гопкало О. В.** Бусы и подвески черняховской культуры / О. В. Гопкало. – К.: Інститут археології НАН України, 2008. – 252 с.
2. **Рейда Р. М., Гейко А. В., Сапегін С. В.** Жіноче поховання 60 з Шишацького могильника черняхівської культури / Р. М. Рейда, А. В. Гейко, С. В. Сапегін // Від венедів до Русі: зб. наук. пр. – Київ; Харків: Майдан, 2014. – С. 193–204.
3. **Рейда Р. М., Гейко А. В., Сапегін С. В.** Поховання 115 Шишацького могильника зі скляним орнаментованим кубком / Р. М. Рейда, А. В. Гейко, С. В. Сапегін // OIUM: зб. наук. пр. – К., 2016. – № 5. – С. 20–28.
4. **Рейда Р. М., Гейко А. В., Сапегін С. В.** Реконструкція ременів з поховання 115 Шишацького могильника черняхівської культури / Р. М. Рейда,

- А. В. Гейко, С. В. Сапегін // Археологія і давня історія України. – К.: Інститут археології НАН України, 2017. – Вип. 1. – С. 210–215.
5. Рейда Р. М., Гейко А. В., Сапегін С. В. Розкопки Шишацького могильника черняхівської культури / Р. М. Рейда, А. В. Гейко, С. В. Сапегін // АДУ 2014: щорічн. – К.: Стародавній Світ, 2015. – С. 169.
6. Сидоренко Г. О., Махно Є. В., Телегін Д. Я. Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін. – К.: Наукова думка, 1982. – 108 с., 2 карти.

Р. М. Рейда, А. В. Гейко, С. В. Сапегін
Поховання 100 Шишацького могильника

Публікація присвячена введенню до наукового обігу інформації про результати досліджень поховання, виявленого на Шишацькому могильнику черняхівської культури (сmt Шишаки, Шишацький район, Полтавська область), що відноситься до IV ст.

Ключові слова: Шишаки, Полтавщина, могильник, черняхівська культура, поховання.

Рейда Р. М., Гейко А. В., Сапегін С. В.
Погребение 100 Шишацкого могильника

Публикуются результаты исследований погребения 100 Шишацкого могильника черняховской культуры (сmt Шишаки, Шишацкий район, Полтавская область). Оно принадлежало ребенку или подростку, вероятно, девочке. В погребении обнаружено пять гончарных сосудов (кубок, миска и три горшка), а также подвеска-кольцо из медного сплава с бусиной прозрачного стекла сине-фиолетового цвета римского производства. Погребение датируется IV в. н. э.

Ключевые слова: Шишаки, Полтавщина, могильник, черняховская культура, погребение.

R. M. Reida, A. V. Heiko, S. V. Sapehin
Burial 100 of Shyshaky Burial Ground

The results of investigation of a burial 100 of Shyshaky burial ground belonged to the Cherniakhiv Culture (Shyshaky Town Shyshaky District Poltava Region) are published. It belonged to a child or teenager – probably, a girl. Five clay vessels (a cup, a bowl and three pots), and ring-pendant of cooper alloy with a bead of blue-violet clear glass of Roman production were found in the burial. It was dated to the 4th century A. D.

Keywords: Shyshaky Town, Poltava Region, the Cherniakhiv Culture, burial.

ЛИВАРНІ ФОРМОЧКИ У СЛОВ'ЯН ЕПОХИ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: доповнення каталогів О. О. Щеглової*

У статті розглянуто ливарні формочки, що належать епосі раннього середньовіччя і не увійшли до загального каталогу О. О. Щеглової. Визначається асортимент виробів, що могли виготовлятися. Формочки знаходять відповідники серед виробів кола «Бернашівка – Камно».

Ливарні формочки у слов'ян епохи раннього середньовіччя лише знедавна стали об'єктом пильної уваги дослідників [18, с. 331–332]. Зокрема, лише з поч. 2000-х рр. починають виходити роботи О. О. Щеглової, присвячені класифікації зображень та каталогам формочок ранньосередньовічного часу [74; 70; 71; 72; 73].

Тим не менш, деякі знахідки з ареалу слов'янських культур не потрапили до цього каталога. Автору вже доводилося звертатися і доповнювати його: нова інтерпретація вже відомих знахідок – Чикалівка, Суха Гомільша, Тазово, Велика Слобідка I, Смородівський узвіз, Чорнівка I, Олександрівка I [18], публікація нових – Циркуни 13 [19] та «забутих» – Волоське [54]. Все ще чекають повного наукового введення до обігу виробу з Пліснеська [61, рис. 6–8].

У дослідженні увага буде зосереджена на давно опублікованих знахідках, але тих, що не увійшли до каталогу О. О. Щеглової. Причини в тому слід шукати в «розкиданості» формочок по різних публікаціях, недостатньо гарних ілюстративних матеріалах. Це – знахідки із Занків, Великих Будок, Новоселиці, Тетерівки I, Потирки, Городка та Рашкова I (рис. 1). Важливим також є визначення археологічного контексту, з якого походять ці вироби (табл. 1).

* Висловлюю ширшу вдячність О. Г. Д'яченку, Д. В. Каравайку, О. В. Петраускасу та Є. В. Синиці за можливість ознайомитися зі знахідками, надані консультації та зауваження.

Каталог формочок зі слов'янських пам'яток епохи раннього середньовіччя, використаних в роботі

№ на карті	Назва пам'ятки	Адміністративна прив'язка	Тип пам'ятки	Кількість	Тип комплексу	Номер позиції на рис. 1	Література
Дніпровське Лівобережжя							
1.	Занки	Укр., с. Занки, Зміївський р-н Харківської обл.	поселення	3	житло Ж К. ш.	1: 3	30, с. 4, табл. VIII: 14
						1: 2	31, с. 40-41, табл. 87: 8
2.	Великі Будки	Укр., с. Великі Будки, Роменський р-н Сумської обл.	поселення	1	К. ш.	1: 1	31, с. 34, табл. 87: 7; 72, рис. 5: 3
						1: 4	28, с. 178, рис. 46: 5
Середнє Подніпров'я							
3.	Новоселиця	Укр., с. Новоселиця, Чигиринський р-н Черкаської обл.	поселення	1	К. ш. над гос-подарською ямою 2	1: 5	47, с. 136; рис. 66: 12; 48, с. 178; рис. 4: 14; 72, с. 40
						1: 6	51, табл. 30: 7, 8; 60, рис. 31, Б—Г
4.	Тетерівка I	Укр., с. Тетерівка, Житомирський р-н Житомирської обл.	поселення	3	споруда 12 споруда 19 споруда 21	1: 7	
						1: 8	
Подністров'я							
5.	Потирка	Молд, сс. Трубежани та Фурчени, Оргієвський район	городище	1	К. ш.	1: 9	57
6.	Городок	Укр., с. Городок (Марк-лівка), Городоцький р-н Хмельницької обл.	поселення	1	К. ш.	1: 10	15, с. 240; рис. 5: 18; 46, с. 39; рис. 18: 7
7.	Рашків I	Укр., Рашків, Хотинський р-н Чернівецької обл.	поселення	1	К. ш.	1: 11	9, с. 57, рис. 39: 18

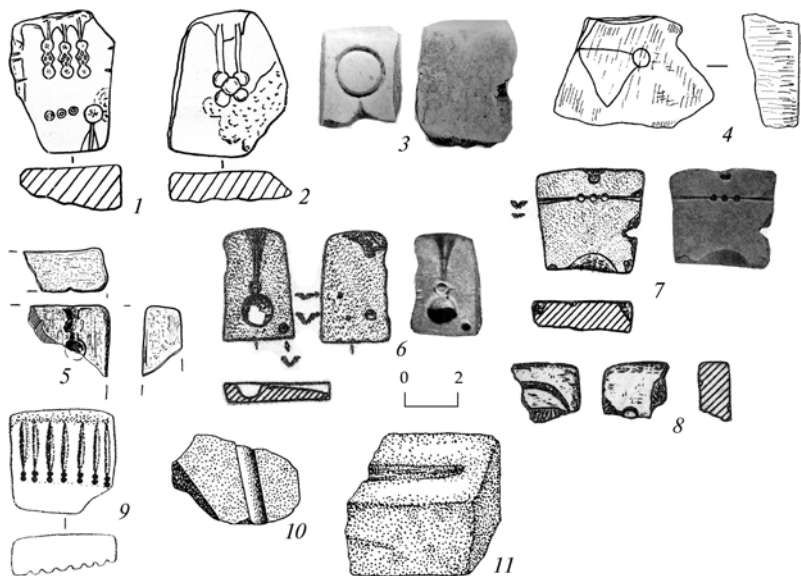

Рис. 1. Ливарні формочки, використані в роботі.
 1–3 – Занки; 4 – Великі Будки; 5 – Новоселиця; 6–8 – Тетерівка I;
 9 – Потирка; 10 – Городок; 11 – Рашків I.

На багат шаровому поселенні *Занки* (розкопки О. Г. Дяченка, 1970–1980-х рр.) виявлено три формочки. Загалом, матеріали цієї пам'ятки залишаються неопублікованими, тому із яким культурно-хронологічним горизонтом слід пов'язати ці знахідки, залишається не до кінця зрозумілим.

Одна з формочок (рис. 1: 1; виявлена в житлі АМ) була розглянута у роботі О. О. Щеглової [73, рис. 5: 3]. Інші дві – не потрапили до її каталога.

Перша з формочок виявлена в культурному шарі. На ній пророблено матрицю (рис. 1: 2) для виготовлення маленьких нашивних розеток – група VII за О. О. Щегловою. Аналогічні зображення належать до одиничних і представлені лише однією знахідкою з (рис. 2: А) Городища на р. Сясі [12, с. 119]. Отже, в Занках маємо справу із другим випадком виявлення таких матриць (рис. 2: Б).

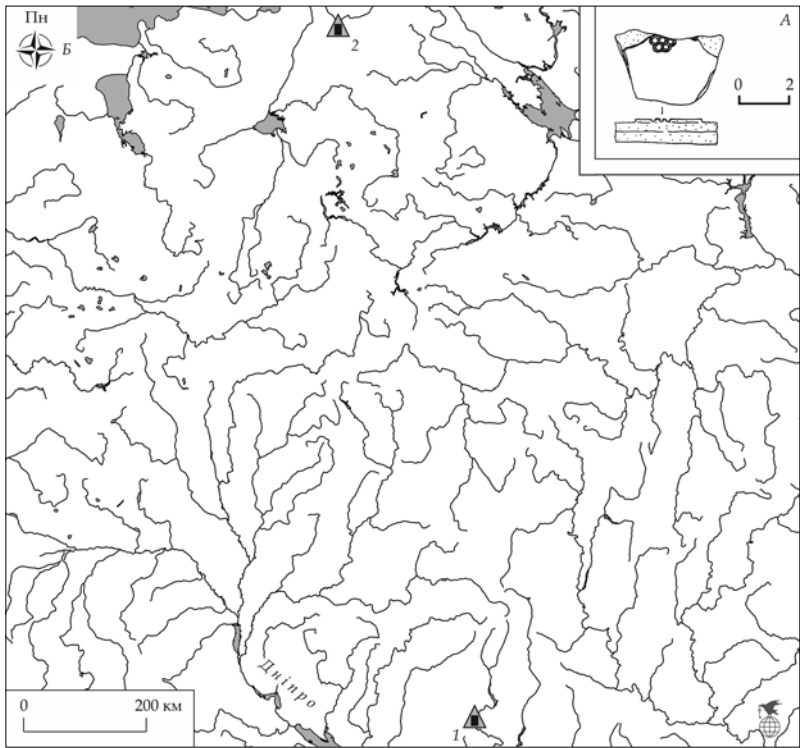

Рис. 2. А. Формочка для відливки нашивних розеток групи VII за О. О. Шегловою з Городища на р. Сясі.

Б. Карта поширення формочок для відливання нашивних розеток групи VII за О. О. Шегловою.

Пам'ятки: 1 – Занки; 2 – Городище на р. Сясі.

Друга формочка (що складалася із двох частин-?) виявлена в житлі Ж. В ній виготовляли просте кругле кільце (рис. 1: 3). Точні аналогії її зображенню невідомі, якщо припустити, що матриця була дороблена майстром до кінця. Однак, якщо ж формочка залишилася лише заготовкою, то можливі кілька варіантів прикрас, котрі міг задумати ювелір.

Можливо, в формочці могли виготовляти сережки. На це наштотвують матриці двох формочок із поселення Циркуни 13 (рис. 3: 1, 2) – одна для виготовлення сережок пастирського

Рис. 3. Формочки для відливок сережок, круглих підвісок і бляшок – групи VI, різновиду 19 за О. О. Шегловою та відливка з Макухівки. 1, 2 – Циркуни 13; 3 – Лук'янівка; 4 – Бернашівка; 5 – Макухівка.

кола, інша – для різновиду сережок глodosького типу [19, с. 59–67; рис. 1: 5, 7; 2: 1, 2].

Слід відмітити, що на формочках (рис. 3: 3, 4; 4) з Лук'янівки [68, с. 118; 26, с. 87–88; рис. 2: 5], Бернашівки [14, рис. 27] та Камно [73, рис. 3, 2, 3, 5] є матриці у вигляді круглих плоских підвісок з кільцем і хрестоподібним орнаментом – група VI, різновид 19 за О. О. Шегловою. Досить схожа відливка виявлена у зруйнованому похованні (рис. 3: 5; 4) поблизу с. Макухівка Полтавської області, хоча і без кільця [53, с. 91].

На поселенні колочинської культури *Великі Будки* (розкопки В. М. Горюнової, 1981–1982 рр.) в культурному шарі виявлена кам'яна ливарна формочка (рис. 1: 4), на якій зображено недороблену матрицю для виготовлення трапецієподібної підвіски. Виріб належить до групи II за О. О. Шегловою [73, с. 46]. Враховуючи, що матриця не була дороблена до кінця, важко визначити, який саме різновид цих прикрас мав у ній виготовлятися. Слід наголосити, що в складі скарбу з цього ж поселення знаходяться відливки – нашивні трапецієподібні бляшки, що також належать до цієї групи [26; 27]. Крім того, готові вироби відомі на городищі Вежки серед матеріалів колочинської культури [37, с. 8; рис. 3: 6, 7] та на пам'ятці псковських довгих курганів – Хачевому [32, с. 256; рис. 238: 1].

Крім того, аналогічні зображення відомі на ливарних формочках із Бернашівки [14, рис. 22; 23], Нартово [49, с. 53; рис. 3: 18], Скибинців [64, с. 190, 192; рис. 5: 9], Будуряски серед слов'янських старожитностей та Ладоги, Камно, Ізборська,

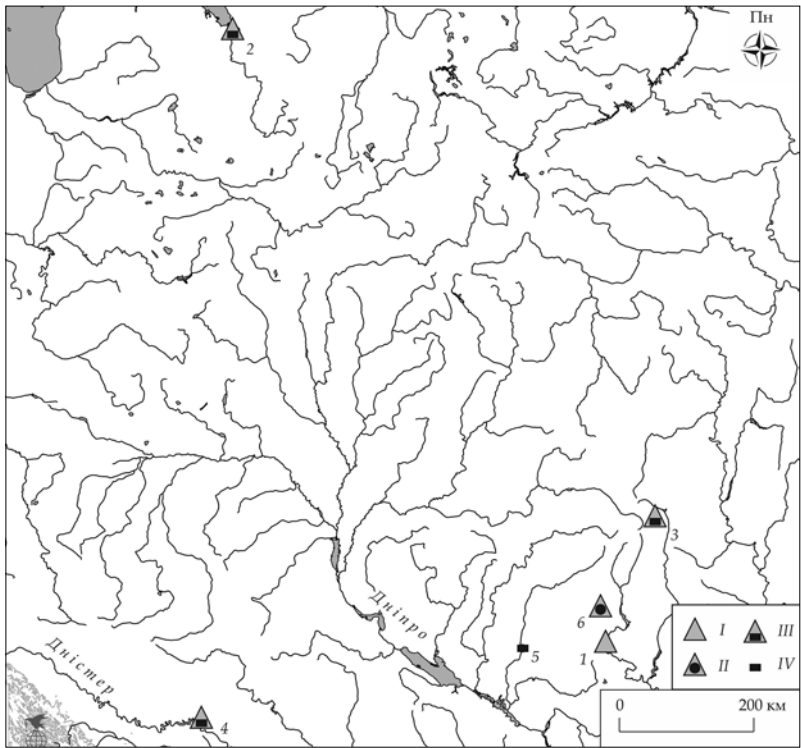

Рис. 4. Карта поширення формочок для відливок серезжок, круглих підвісок і бляшок – групи VI, різновиду 19 за О. О. Щегловою та відливки із Макухівки.

Умовні позначення: I – формочка із Занків; II – формочки для відливки серезжок; III – формочки для відливки круглих підвісок і бляшок – групи VI, різновиду 19 за О. О. Щегловою; IV – відливка з Макухівки; *пам'ятки:* 1 – Занки; 2 – Камно; 3 – Лук'янівка; 4 – Бернашівка; 5 – Макухівка; 6 – Циркуни 13.

Білого Городка, С'езжеї [73, рис. 2; табл. II], Ростиславля [56, рис. 5; 1], Лоозі, курган 6 [44, рис. 1: 4], Лукомльського городища [69, рис. 18: 2] та Осеченя [34, рис. 11: 2] на теренах Східної Європи (рис. 5).

На поселенні пеньківської культури *Новоселиця* (розкопки О. М. Приходнюка, 1993 р.) в культурному шарі над господарською ямою 2 виявлено фрагмент керамічної ливарної формоч-

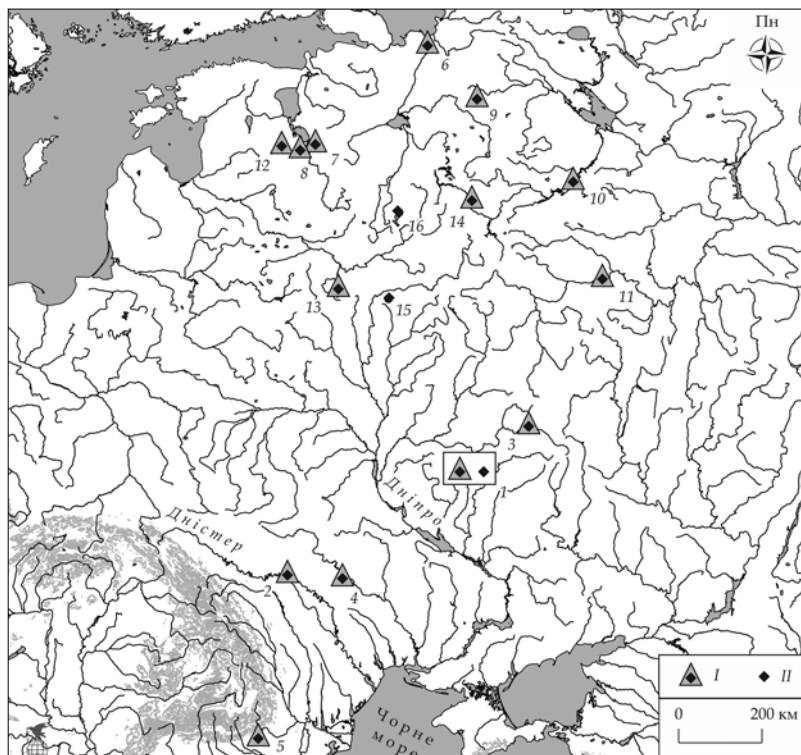

Рис. 5. Карта поширення формочок для виготовлення трапецієподібних підвісок групи II за О. О. Щегловою та відливків із них. Умовні позначення: I – формочки для відливки трапецієподібних підвісок групи II за О. О. Щегловою; II – відливки; пам'ятки: 1 – Великі Будки; 2 – Бернашівка; 3 – Нартово; 4 – Скибинці; 5 – Будауряса; 6 – Ладога; 7 – Камно; 8 – Ізборськ; 9 – Білий Городок; 10 – С'езжей; 11 – Ростиславль; 12 – Лоозі; 13 – Лукомльське городище; 14 – Осечень; 15 – Вежки; 16 – Хачево.

ки (рис. 1: 5; рівень виявлення виробу 0,3–0,6 м, рівень виявлення об'єкту 0,7 м). Імовірно, в ній могли виготовляти круглі випуклі нашивні бляшки – групи VIII, різновиду 13 за О. О. Щегловою [73, с. 47; рис. 3: 27].

Формочки для виготовлення аналогічних прикрас відомі (рис. 6) на поселеннях Бернашівка [14, рис. 27; 36; 37], Семенки [63, рис. 14: 7; 64, рис. 10: 11], Циркуни 13 [13, рис. 3: 1; 19, с. 72],

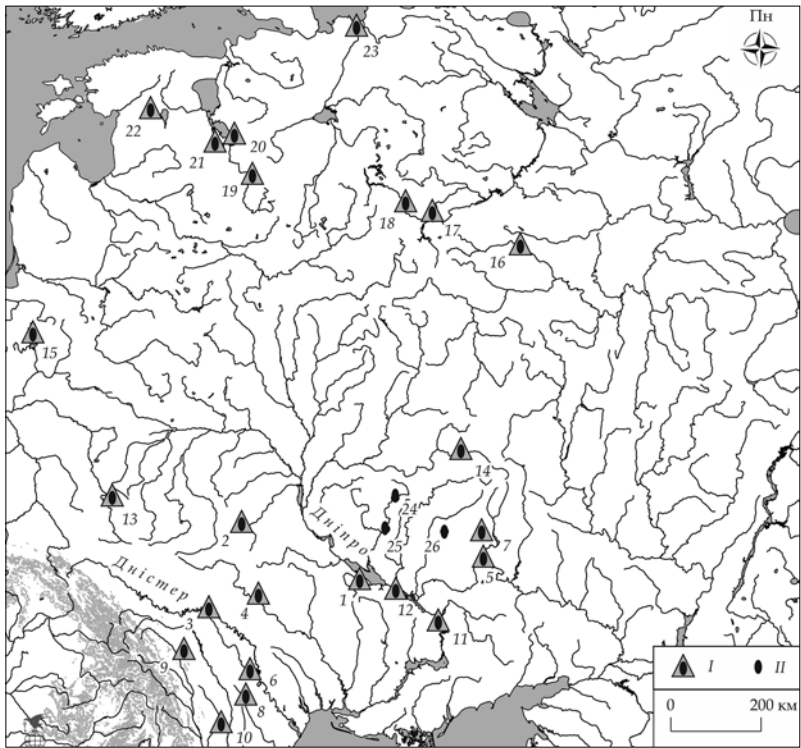

Рис. 6. Карта поширення формочок для виготовлення круглих випуклих нашивних бляшок групи VIII, різновид 13 О. О. Щегловою та відливок із них.

Умовні позначення: I – формочки для відливки круглих в круглих випуклих нашивних бляшок групи VIII, різновид 13 О. О. Щегловою; II – відливки; *пам'ятки:* 1 – Новоселиця; 2 – Тетерівка I; 3 – Бернашівка; 4 – Семенки; 5 – Занки; 6 – Селіште; 7 – Циркуни 13; 8 – Данчень; 9 – Ботошань; 10 – Додешть-Васлуй; 11 – Волоське; 12 – Чикалівка; 13 – Зимне; 14 – Кузіна Гора; 15 – Папроткі Колонія (Paprotki Kolonai); 16 – Д'яково; 17 – Подол 3; 18 – Осечень; 19 – Воронич; 20 – Камно; 21 – Ізборськ; 22 – Арніко III; 23 – Земляне Городище у Старій Ладозі; 24 – Великі Будки; 25 – Хитці; 26 – Козіївка / Нова Одеса.

Селіште [57, рис. 1: 3], Чикалівка [66, с. 164; рис. 6: 11; 67, с. 74–75; рис. 3: 1; 18, с. 332; рис. 1: 1; 2], Данчень [57, рис. 1: 4], Ботошань [76, fig. 19: 6; 20: 1, 3; 21: 1b; 77, гус. 3: 3; 57, рис. 1: 5], Додешть-Васлуй [57, рис. 1: 6, 7] та Олександрівка 1, яма 64 [59,

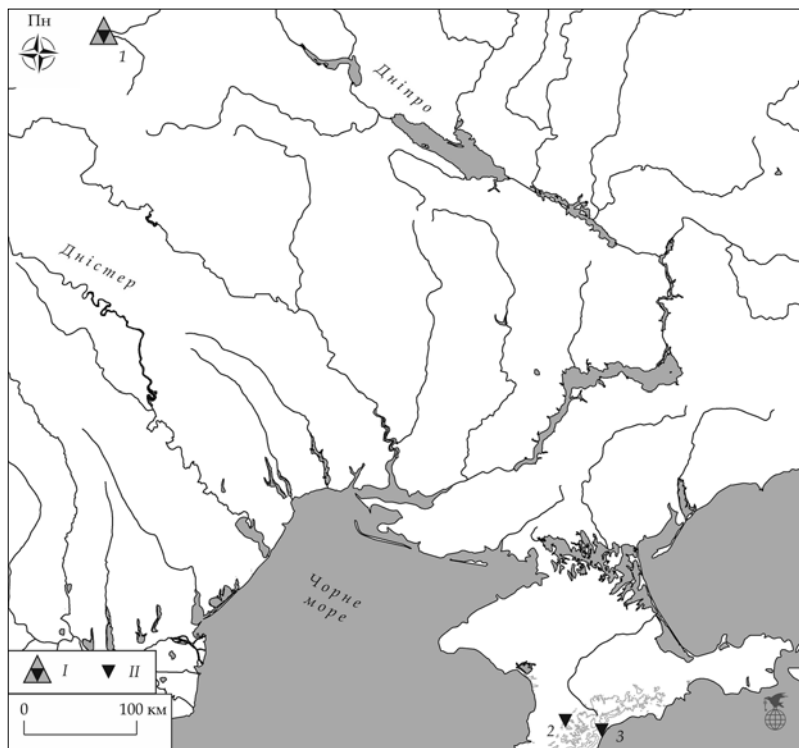

Рис. 7. Карта поширення гудзиків.
Пам'ятки: 1 – Тетерівка I; 2 – Лучисте; 3 – Скелясте.

с. 26; рис. 38: 18], Волоське; на городищі Кузіна Гора [3, рис. 12: 1] та Зимне [5, с. 121–122; рис. 1: 2, 6; 6, с. 75–76; табл. XIV: 5; XV: 2, 6; 42, рис. 5: 3, 5, 10].

Готові вироби представлені у складі Великобудківського [26, рис. 1: 1; 27, рис. 2: 1; 28], Козіївсько-Новоодеського [38, табл. 46: 7, 8; 54: 40] та Хитцівського [20] скарбів.

Відомі такі формочки на пам'ятці богачевської культури пізньоримського часу (Папроткі Колонія (Paprotki Kolonia), поховання 29) [75, гус. 6]; на пам'ятках типу Подол (селище Подол 3 – глиняна; городище Осечень) [62, с. 51; 33, с. 42–43; рис. 125: 1; 34, с. 29–30; рис. 10: 1; 11: 3, 4]; на городищі Воронич [10, с. 6–8; рис. 1: 1, 2], Ізборськ [52, с. 98; рис. 78: 6], із могиль-

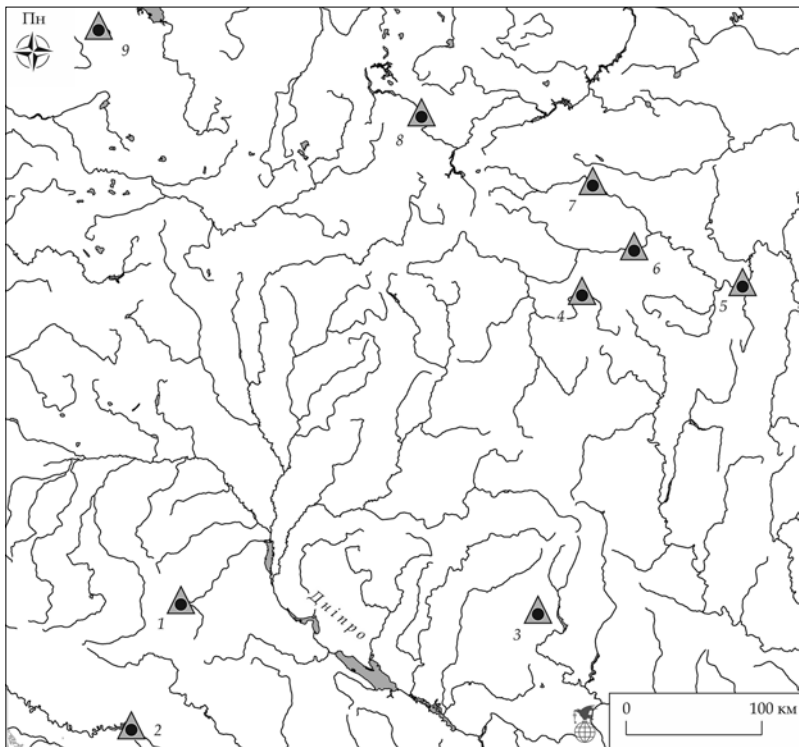

Рис. 8. Карта поширення маленьких кульок, діаметром близько 0,3 см.
Пам'ятки: 1 – Тетерівка I; 2 – Бернашівка; 3 – Циркуни 13;
 4 – Щепилівське; 5 – Тереховське городище; 6 – Ростиславль;
 7 – Д'яково; 8 – Осечень; 9 – Риуге.

ника Арніко III, курган 6, поховання 1 [44, с. 128, рис. 1: 12–15], Кузебаївському городищі [45, рис. 34: 1], Земляному Городищі у Старій Ладозі [29, рис. 1: 2], городищі Д'яково [39, рис. 17: 3; 77: 1046/84, 1007/84, 1421/87], Камно [71, рис. 2: 8] та ін.

На поселенні праязької культури *Тетерівка I* (розкопки І. К. Флорова, І. П. Русанової) [60, рис. 31] в трьох різних об'єктах виявлено три формочки та їх фрагменти.

Перша з них, що походить (рис. 1: 6) зі споруди 12, двостороння. З одного боку збереглася матриця для виготовлення круглих випуклих нашивних бляшок – група VIII, різновид 13

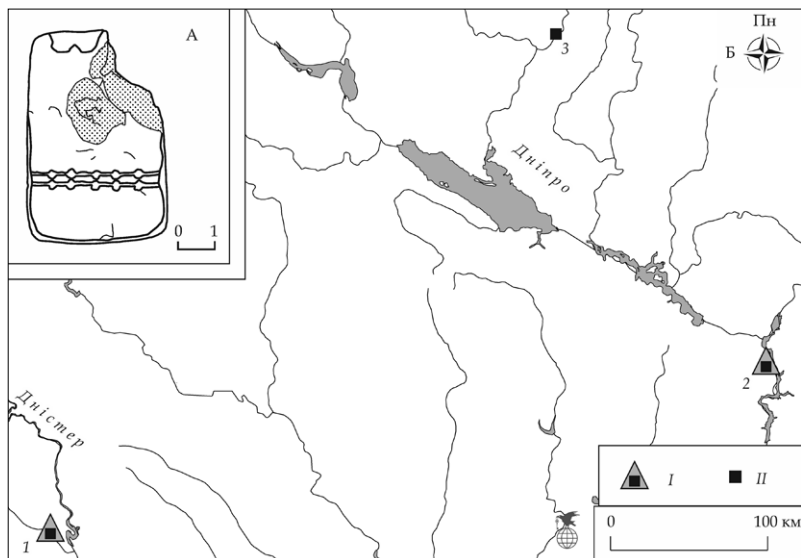

Рис. 9. А. Формочка з Волоського.

Б. Карта поширення здвоєних нашивних кульок.

Умовні позначення: I – формочки для виготовлення здвоєних нашивних кульок; II – відливки; пам'ятки: 1 – Потирка; 2 – Волоське; 3 – Хитці.

за О. О. Щегловою (рис. 6), аналогічна до виробу із Новоселиці. З іншого боку залишилася матриця у вигляді округлого заглиблення. Що саме могли в ній виготовляти, залишається невідомим.

Друга, виявлена у споруді 19, була призначена для виготовлення гудзика (рис. 1: 7). Такі вироби, як зауважують І. О. Гавритухін та А. П. Томашевський [60, с. 10], побутують не раніше другої половини VII ст., а в основному з VIII ст. [4, с. 130]. Хоча схожі прикраси представлені на могильниках у Криму (рис. 7) і мають більш ранню дату: Лучисте склеп 6, шар 1 [1, табл. 10; 11; 12: 6, 8, 9, 10], склеп 43, шар 3, поховання 7 (рубіж VI–VII ст.) [2, с. 54; табл. 15: 13], склеп 64, поховання 1 (кінець VI – перша чверть VII ст.) [2, с. 93; табл. 121: 5], склеп 77, поховання 2 (перша чверть VII ст.) [2, с. 119; табл. 186: 4], склеп 77, поховання 3 (перша чверть VII ст.) [24, с. 121; табл. 190: 5], Скелясте, склеп 147 [16, рис. 9: 10–14].

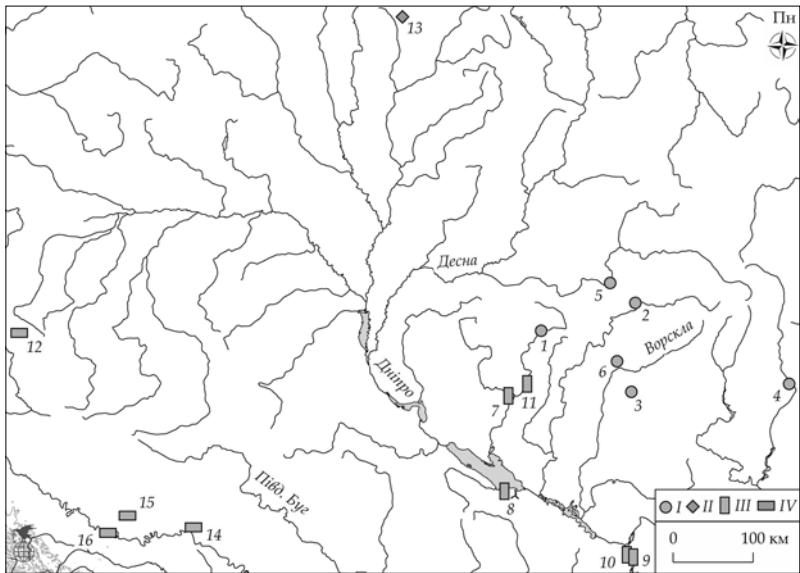

Рис. 10. Карта поширення знахідок свинцево-олов'янистих злитків.

Умовні позначення: I – знахідки злитків у скарбах; II – знахідки злитків на пенківських пам'ятках; III – знахідки злитків на празьких пам'ятках; IV – знахідки злитків на колочинських пам'ятках; пам'ятки: 1 – Великі Будки; 2 – Курилівка; 3 – Козіївка / Нова Одеса; 4 – Колосково; 5 – Гапонове; 6 – Смородино; 7 – Хитці, уроч. Шимберьове; 8 – Пенківка, ур. Молочарня; 9 – Волоське; 10 – о-в Сурський; 11 – Сенча, ур. Сампсонов Острів; 12 – Зимне; 13 – Нікодимово; 14 – Бернашівка; 15 – Городок; 16 – Рашків I.

У третій формочці зі споруди 21 (рис. 1: 8) виготовляли три маленькі кульки, діаметром близько 0,3 см, розташовані поруч одна з одною [51, табл. 30: 8; 60, рис. 31: Б]. Аналогічні матриці виявлені на формочках (рис. 8) із Бернашівки [14, рис. 19; 21; 22; 25; 29; 35], Циркунів 13 [19, 2017, с. 72], городища Щепиловське, будівля 2 [23, с. 59; рис. 12: 5; 21, с. 36; рис. 14: 5; 22, рис. 3: 6], Риуге [7, табл. XIX: 3], Тереховському городищі, розкоп 1, об'єкт 1 [8, с. 13; рис. 11: 8], на городищі Осечень [34, рис. 11: 5], Д'яково [40, с. 102; рис. 6: 1–10; 39, с. 102], Ростиславль [56, рис. 5: 1–4].

М. О. Кренке та К. Ю. Тавлінцева вважають, що у схожій формочці з городища Д'яково виготовляли петлі для кріплення [40, с. 102]. Іноді до таких матриць на формочках від літникової

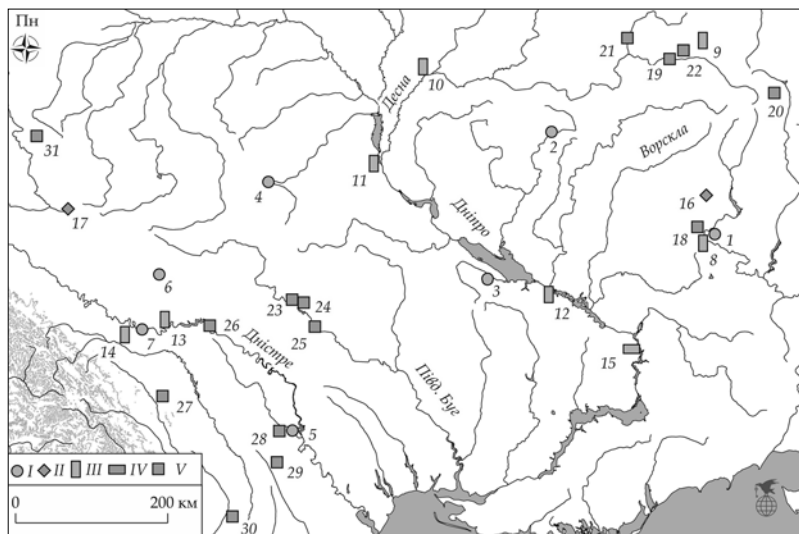

Рис. 11. Карта знахідок ливарних формочок на слов'янських теренах у I тис. н. е.

Умовні позначення: I – формочки, доповнені в цій роботі; II – формочки реінтерпретовані; III – «нові знахідки»; IV – «забуті знахідки»; V – формочки з каталогів О. О. Щеглової; *пам'ятки:* 1 – Занки; 2 – Великі Будки; 3 – Новоселиця; 4 – Тетерівка I; 5 – Потирка; 6 – Городок; 7 – Рашків I; 8 – Суха Гомільшя; 9 – Тазово; 10 – Олександрівка I; 11 – Смородівський узвіз; 12 – Чикалівка; 13 – Велика Слобідка I; 14 – Чорнівка I; 15 – Волоське; 16 – Циркуни 13; 17 – Пліснесько; 18 – Коробові Хутори; 19 – Кузина Гора; 20 – Лук'янівка; 21 – Моїсєвське; 22 – Нартово; 23 – Самченці; 24 – Семенки; 25 – Скибинці; 26 – Бернашівка; 27 – Ботошань; 28 – Селіште; 29 – Данчень; 30 – Додешть-Васлуй; 31 – Зимне.

чаші не ведуть літники, однак самі зображення часто об'єднані спільним каналом, що проходить впоперек всієї формочки [40, с. 102; рис. 6: 1–10; 56, рис. 5: 1–4].

На городищі *Потирка* (розкопки І. Т. Нікуліце, 1997 та 2000 рр.) виявлена одностороння ливарна формочка квадратної форми розмірами 40 × 40 × 14 мм. Виготовлена з дрібнозернистого мергелевого вапняку. На одній із сторін пророблено сім подвійних напівсферичних заглиблін для відливки, що складалася із двох з'єднаних між собою кульок. До кожної матриці ведуть літники від однієї з граней (рис. 1: 9).

Аналогічні матриці, імовірно, зображені на формочці з поселення Волоське [54]. Готові вироби представлені у складі Хитцівського [20] скарбу. Формочки з аналогічними зображеннями і відповідними відливками з них представлені в матеріалах культури рязано-окських фінів, де вони датуються VI–X ст. [55, с. 109, 111; рис. 3].

В культурному шарі празького поселення *Городок* (розкопки І. С. Винокура та О. М. Приходнюка, 1966–1968 рр.) виявлено уламок кам'яної ливарної формочки, від якої зберігся лише літниковий канал (рис. 1: 10). Хоча, за матеріалами житла 36 з Бернашівки відомо, що в ливарних формочках могли виготовлятися прості прямокутних обрисів стрижні [14, рис. 28; 33]. Також, подібні матриці могли використовуватися для виготовлення злитків металу [36; 43, с. 142–143].

Свинцево-олов'яні злитки у слов'ян виявлені у складі скарбів ювелірів – Великобудівський [27, с. 129; рис. 1: 3, 4, 6, 11, 12, 14, 17, 21], Курилівський [50, с. 87; рис. 5: 13, 14], Козіївсько-Новоодеський [38, с. 401; табл. 58: 5–10, 14, 16] та Колосківський [38, с. 419] і племінної верхівки – Гапонівський [24, с. 144; рис. 7: 10] та Смородівський [38, с. 403; табл. 60: 14, 15]. Крім того, аналогічні знахідки відомі з поселень Хитці, ур. Шимберьове (культурний шар) [25, с. 66; рис. 29: 1], Пеньківка, ур. Молочарня (культурний шар) [11, с. 150; рис. 4: 3; 17, с. 27], Волоське та о-в Сурський [47, с. 39; рис. 75: 15, 21], Сенча, ур. Сампсонів Острів [58, рис. 9: 38], на городищах Зимне [6, с. 73–77; табл. XIV: 4] і Нікодимова (рис. 10).

На поселенні *Рауків I* (розкопки В. Д. Барана, 1970, 1972–1977 рр.) виявлено кам'яну ливарну формочку, в якій зберігся канал (рис. 1: 11). Імовірно, в ній могли виготовлятися такі ж вироби, що і в формочці з Городка. На поселенні присутні матеріали як VII ст., так і IX ст., тому точно визначити хронологічну приналежність виробу неможливо. Однак, для матеріалів останньої чверті I тис. н. е. відомо лише кілька ливарних формочок.

Це – Канівське поселення в Середньому Подніпров'ї. На формочці зображено матрицю сережки салтівського типу, зроблену, судячи зі всього, відтисканням самої прикраси [41, с. 107; рис. 55].

На городищі Сverdловське на Чернігівщині [65, рис. 2]. На ній зображено матриці у вигляді сонцеподібної підвіски. На городищі Воргол II (Західне) у Сумській обл. На ній зображено скроневу підвіску у вигляді птаха і сонцеподібну підвіску [35, рис. 5].

Висновки. Отже, всі перераховані знахідки знаходять аналогії (табл. 2) серед виробів кола «Бернашівка—Камно», виділені О. О. Щегловою для старожитностей третьої чверті I тис. н. е. На сьогодні з ареалу слов'янських археологічних культур — празької, колочинської та пенківської на теренах України, Росії і Молдови загалом відома 31 пам'ятка зі знахідками ливарних формочок. Хоча актуальним залишається аналіз археологічного контексту цих предметів та всебічного огляду бронзоливарного виробництва у слов'ян епохи раннього середньовіччя.

Джерела та література

1. Айбабин А. И., Хайрединова Э. А. Могильник у села Лучистое. Раскопки 1977, 1982—1984 годов / А. И. Айбабин, Э. А. Хайрединова. — Симферополь; Керчь: Адеф-Україна, 2008. — Т. 1. — 336 с.
2. Айбабин А. И., Хайрединова Э. А. Могильник у села Лучистое. Раскопки 1984, 1986, 1991, 1993—1995 годов / А. И. Айбабин, Э. А. Хайрединова. — К.: Майстер Книг, 2014. — Т. 2. — 400 с.
3. Алихова А. Е. Древние городища Курского Посеймья / А. Е. Алихова // Лесостепные культуры скифского времени. — М., 1962. — С. 86—133. — (МИА. — № 113).
4. Амброс А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. II / А. К. Амброс // СА. — М., 1971. — № 3. — С. 106—134.
5. Ауліх В. В. До історії ремесла східних слов'ян у VI—VIII ст. / В. В. Ауліх // Археологія. — К., 1970. — Т. XXIII. — С. 120—124.
6. Ауліх В. В. Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині / В. В. Ауліх. — К.: Наукова думка, 1972. — 124 с.
7. Аун М. Археологические памятники второй половины I-го тысячелетия н. э. в Юго-Восточной Эстонии / М. Аун. — Таллин: Олион, 1992. — 198 с.
8. Ахмедов И. Р. Проблема «финального» периода культуры рязанокских финнов (к современному состоянию вопроса) / И. Р. Ахмедов // Археология Восточной Европы в I тысячелетии н. э.: проблемы и материалы. — М., 2010. — С. 7—34. — (РСМ — 13).
9. Баран Я. В. Слов'янська община / Я. В. Баран. — Київ; Чернівці: Зелена Буковина, 2004. — 192 с.
10. Белецкий С. В., Щеглова О. А. Литейная форма из раскопок на городище Воронич в 2002 г. / С. В. Белецкий, О. А. Щеглова // Новое в

Табл. 2.

Формочки та визначення асортименту

Формочки, розглянуті в роботі	Типологічне визначення	Вироби відповідних типів	Аналогічні зображення на формочках
Заньки к. ш. рис. 1: 2	Щеглова / група VII		Городище на р. Сясі
Заньки житло АМ рис. 1: 3	круглі великі кільця або Щеглова / група VI, різновид 19	Макухівка	Камно, Лук'янівка, Бернашівка
Великі Будки к. ш. рис. 1: 4	Щеглова / група II — трапещеподібна підвіска	Великобудівський скарб	Бернашівка, Нартово, Лук'янівка, Скибинці Ладога, Камно, Ізборськ, Ростиславль, Лоози, курган 6, Хачево, Лукомльське городище, Осеченя
Новоселиця к. ш. рис. 1: 5	Щеглов / група VIII, різновид 13 — круглі випуклі нашивні бляшки	Великобудівський, Козівсько-Новоодеський, Хитцівський скарби	Бернашівка, Семенки, Занки, Селіште, Циркуни 13, Данчень, Ботошань, Додешть-Васлуй, Волооськ; Чикалівка, Кузіна Гора, Зимне, Папроткі Колонія (Paprotki Kolonia), поховання 29, Подол 3, Осечень, Воронич, Ізборськ, могильник Арніко III, курган 6, поховання 1, Кузєбатівке городище, Земляне Городище у Старій Ладозі, Д'яково, Камно
Тетерівка I споруда 12, зображення I рис. 1: 6	---	---	---

Тетерівка I споруда 19 рис. 1: 7	гудзик	Лучисте, Скелясте	Бернашівка, Циркуни 13, городище Шепиловське, будівля 2, Риуге, Тереховське городище, розкоп 1, об'єкт 1, городище Осечень, Д'яково, Ростиславль
Тетерівка I споруда 21 рис. 1: 8	звosenі випуклі нашивні бляшки	Хитцівський скарб	Волоське
Потирка к. ш. рис. 1: 9	прості прямокутні стержні	—	Бернашівка
Городок к. ш. рис. 1: 10	або	Великобудівський, Курилівський, Козівсько-Новоодесьський, Колосківський, Галонівський, та Смородівський скарби. Хитці, ур. Шимберьове (культурний шар), Пеньківка, ур. Молочарня (культурний шар), Волоське, о-в Сурський, Сенча, ур. Сампsoнов Острів, городище Зимне, Нікодимово	Бернашівка
та Рашків I к. ш. рис. 1: 11	бронзові злитки		

византийской сфрагистике. Международная научная конференция, посвященная юбилею В. С. Шандровской: тез. докладов. – СПб., 2002. – С. 6–11.

11. **Березовец Д. Т.** Поселение улицей на р. Тясмине / Д. Т. Березовец // Славяне накануне образования Киевской Руси. – М., 1963. – С. 145–208. – (МИА. – № 108).
12. **Богуславский О. И., Мачинская А. Д.** Сяьское городище и поселения Нижнего Поволховья (опыт сопоставления) / О. И. Богуславский, А. Д. Мачинская // ПАВ. – СПб., 1993. – № 6. – С. 117–122.
13. **Буйнов Ю. В., Сергеев М. А.** Матеріали доби бронзи та раннього середньовіччя з поселення Циркуни-13 на Харківщині / Ю. В. Буйнов, М. А. Сергеев // Вісник Харківського університету імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2012. – Вип. 45. – С. 8–17.
14. **Винокур І. С.** Слов'янські ювеліри Подністрів'я (За матеріалами дослідження Бернашівського комплексу I тис. н. е.) / І. С. Винокур. – Кам'янець-Подільський: Oium, 1997. – 200 с.
15. **Винокур И. С., Приходнюк О. М.** Раннеславянское поселение на р. Смотрич / И. С. Винокур, О. М. Приходнюк // Раннесредневековые восточнославянские древности. – Л.: Наука, 1974. – С. 227–241.
16. **Веймарн Е. В., Айбабин А. И.** Скалистинский могильник / Е. В. Веймарн, А. И. Айбабин. – К.: Наукова думка, 1993. – 204 с.
17. **Вознесенська Г. О., Недопако Д. П., Паньков С. В.** Чорна металургія та матолообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби слов'ян і Київської Русі (друга половина I тис. – перша чверть II тис.) / Г. О. Вознесенська, Д. П. Недопако, С. В. Паньков. – К., 1996. – 192 с.
18. **Володарець-Урбанович Я. В.** Ливарні формочки слов'ян раннього середньовіччя: реінтерпретація знахідок / Я. В. Володарець-Урбанович // Археологія: дослідження, експерименти, реконструкції. – К., 2017. – С. 331–346. – (АДІУ. – 1 (22)).
19. **Володарець-Урбанович Я. В., Буйнов Ю. В.** Литейные формочки с поселения Циркуны 13 / Я. В. Володарець-Урбанович, Ю. В. Буйнов // Stratum plus. – 2017. – № 5. – С. 57–86.
20. **Володарець-Урбанович Я. В., Сидоренко О. В.** Про обстеження місця знахідки Хитцівського («Лубенського») скарбу / Я. В. Володарець-Урбанович, О. В. Сидоренко // Старожитності Посулля: зб. наук. пр. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 119–132.
21. **Воронцов А. М.** Культурно-хронологические горизонты памятников II–V веков на территории Окско-Донского водораздела / А. М. Воронцов. – Тула: Государственный музей-заповедник «Куликово поле», 2013. – 173 с.
22. **Воронцов А. М.** Памятники мощинской культуры в третьей четверти I тыс. н. э. / А. М. Воронцов // Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V–VII вв.). – М., 2016. – С. 221–260. – (PCM. – 17).
23. **Гавритухин И. О., Воронцов А. М.** Фибулы Верхнеокско-Донского водораздела: двучленные прогнутые подвязыные и со сплошным приемником / И. О. Гавритухин, А. М. Воронцов // Лесная и лесостепная

- зоны Восточной Европы в эпоху римских влияний и Великого переселения народов. — Тула, 2008. — Вып. 1. — С. 28–89.
24. **Гавритухин И. О., Обломский А. М.** Гапоновский клад (предварительная публикация) / И. О. Гавритухин, А. М. Обломский // РА. — М., 1995. — № 4. — С. 136–149.
 25. **Горюнов Е. А.** Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья / Е. А. Горюнов. — Л.: Наука, 1981. — 136 с.
 26. **Горюнова В. М.** К вопросу об оловянных украшениях «антских» кладов / В. М. Горюнова // Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 1987. — С. 85–93.
 27. **Горюнова В. М.** Новый клад антского времени из Среднего Поднепровья / В. М. Горюнова // Археологические вести. — СПб., 1992. — № 1. — С. 126–140.
 28. **Горюнова В. М., Родинкова В. Е.** Раннеславянское поселение Великие Будки (Хутор) / В. М. Горюнова, В. Е. Родинкова // Stratum plus. — 1999. — № 4. — С. 167–219.
 29. **Григорьева Н.** Вещи из свинцово-оловянистых сплавов из раскопа III на Земляном Городище в Старой Ладogi / Н. Григорьева // Археологія: спадок віків: матеріали Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. — Біла Церква, 2011. — С. 181–184.
 30. **Дьяченко А. Г.** Отчет о работе славяно-русской археологической экспедиции Белгородского педагогического института в 1987 году / А. Г. Дьяченко // НА ІА НАНУ. — 1987/61.
 31. **Дьяченко А. Г.** Отчет о работе славяно-русской археологической экспедиции Белгородского педагогического института в 1989 году / А. Г. Дьяченко. — Белгород, 1989.
 32. **Еремеев И. И., Дзюба О. Ф.** Очерки исторической географии лесной части Пути из варяг в греки. Археологические и палеогеографические исследования между Западной Двиной и озером Ильмень / И. И. Еремеев, О. Ф. Дзюба. — СПб.: Нестор-История, 2010. — 670 с.
 33. **Исланова И. В.** Древности в верховьях Волги (ранний железный век и раннее средневековье) / И. В. Исланова. — М., 2012. — 220 с. — (РСМ. — 14).
 34. **Исланова И. В.** Памятники типа Подол (культурные контакты населения Верхневолжья в третьей четверти I тыс. н. э.) / И. В. Исланова // Проблемы взаимодействия населения восточной Европы в эпоху великого переселения народов. — М., 2014. — С. 26–44. — (РСМ. — 15).
 35. **Каравайко Д. В., Плаксина О. В.** Дослідження городищ на території Путивльського та Кролевецького районів у 2012–2014 рр. / Д. В. Каравайко, О. В. Плаксина // Сіверщина в історії України. — Київ, Глухів: ЦП НАН України і УТОПІК, 2016. — Вип. 9. — С. 58–65.
 36. **Кирпичников А. Н., Енисосова Н. В.** Литейные формы для производства слитков из Старой Ладogi / А. Н. Кирпичников, Н. В. Енисосова // Восточная Европа в Средневековье: К 80-летию Валентина Васильевича Седова. — М., 2004. — С. 290–296.
 37. **Колосковский Ю. В.** Археологические исследования городища и селища около деревни Вежки Дубровенского района Витебской области в

- 1994–1998 гг. / Ю. В. Колосковский // Славяне на территории Беларуси в догосударственный период: к 90-летию со дня рождения Леонида Давыдовича Поболя. В 2-х кн. – Кн. 2. – Минск: Беларуская навука, 2016. – С. 5–13.
38. **Корзухина Г. Ф.** Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье: каталог памятников / Г. Ф. Корзухина // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики. – Симферополь, 1996. – Вып. V. – С. 352–435, 586–705.
 39. **Кренке Н. А.** Дьяково городище: культура населения бассейна Москвы-реки в I тыс. до н. э. – I тыс. н. э. / Н. А. Кренке. – М.: ИА РАН, 2011. – 548 с.
 40. **Кренке Н. А., Тавлинцева Е. Ю.** Литейные формы с Дьякова городища / Н. А. Кренке, Е. Ю. Тавлинцева // РА. – М., 2002. – № 4. – С. 90–110.
 41. **Мезенцева Г. Г.** Канівське поселення полян / Г. Г. Мезенцева. – К.: Київський університет, 1965. – 124 с.
 42. **Милян Т.** Декоративні предмети ранньослов'янського часу у межиріччї Дністра та Західного Бугу / Тарас Милян // Наукові студії / ІКМ м. Винники. – Львів, 2012. – Вип. 5. – С. 119–132.
 43. **Минасян Р. С.** Металлообработка в древности и средневековье / Р. С. Минасян. – СПб.: Государственный Эрмитаж, 2014. – 472 с.
 44. **Михайлова Е. Р.** Украшения из легкоплавких сплавов в культуре псковских длинных курганов: основные формы и поиск аналогий / Е. Р. Михайлова // Ладога и Ладожская земля в эпоху средневековья. – СПб., 2015. – Вып. 5: Мат-лы междунар. конф. «Город Ладога и Северная Русь в первые века русской истории», Старая Ладога, 13 июня 2015 г. – С. 125–134.
 45. **Останина Т. И., Канунникова О. М., Степанов В. П., Никитина А. Б.** Кузбаевский клад ювелира VII в. как исторический источник / Т. И. Останина, О. М. Канунникова, В. П. Степанов, А. Б. Никитина. – Ижевск, 2011. – 218 с.
 46. **Приходнюк О. М.** Слов'яни на Поділлі (VI–VII ст. н. е.) / О. М. Приходнюк. – К.: Наукова думка, 1975.
 47. **Приходнюк О. М.** Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования / О. М. Приходнюк. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ГУ, 1998.
 48. **Приходнюк О. М., Петраускас О. В.** Археологічні дослідження в поріччї Тясмину в 1991–1993 рр. / О. М. Приходнюк, О. В. Петраускас // ПАЗ – 1999. – Полтава: Археологія, 1999. – С. 170–187.
 49. **Пузикова А. И.** Городище у дер. Нартово под Курском / А. И. Пузикова // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. – М., 1978. – С. 49–55.
 50. **Родинкова В. Е.** Куриловский клад раннесредневекового времени / В. Е. Родинкова // РА. – М., 2010. – № 4. – С. 78–87.
 51. **Русанова И. П.** Славянские древности VI–IX вв. между Днепром и Западным Бугом / И. П. Русанова. – М.: Наука, 1973. – 100 с. – (САИ – Е1-25).
 52. **Седов В. В.** Изборск в раннем Средневековье. – М., 2007. – 413 с.

53. **Соколова Л. М., Супруненко О. Б.** Деякі археологічні знахідки з території Полтавщини (з нових надходжень до фондів ЦОДПА) / Л. М. Соколова, О. Б. Супруненко // АЛЛУ. – Полтава, 1997. – № 1 – 2. – С. 90–94.
54. **Стрельник М. О., Володарець-Урбанович Я. В.** Дві ливарні формочки раннього середньовіччя із Волоського (матеріали експозиції НМІУ) / М. О. Стрельник, Я. В. Володарець-Урбанович // Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд кризь віки». 21–22 листопада 2017 р. – К., 2018. – *У друці*.
55. **Тавлинцева Е. Ю.** К вопросу о металлическом бисере в рязано-окских могильниках (по материалам Шокшинского могильника) / Е. Ю. Тавлинцева // Научное наследие А. П. Смирнова и современные проблемы археологии Волго-Камья: мат-лы науч. конф. – М., 2000. – С. 109–115. – (Тр. Гос. Историч. музея. – Вып. 122).
56. **Тавлинцева Е. Ю., Лопатина О. А.** Тигли и литейные формы Рос-тиславльского городища / Е. Ю. Тавлинцева, О. А. Лопатина // Археология Подмосковья: мат-лы науч. семинара. – М., 2009. – Вып. 5. – С. 455–475.
57. **Тельнов Н.** Литейная формочка из городища Потырка / Николай Тельнов // Revista Arheologică. – Serie nouă. – 2010. – Vol. V. – Nr. 1. – P. 167–171.
58. **Терпиловский Р. В.** Поселение Сенча и его место среди памятников Днепровского Левобережья / Р. В. Терпиловский // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье. – СПб.: Петербург. востоковедение, 2004. – С. 131–143.
59. **Терпиловський Р. В., Шекун О. В.** Олександрівка 1 – багатозарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова / Р. В. Терпиловський, О. В. Шекун. – Чернігів, 1996. – 128 с.
60. **Томашевский А. П., Гавритухин И. О.** Славянское поселение Тетеревка-I / А. П. Томашевский, И. О. Гавритухин. – К., 1992. – 91 с.
61. **Филипчук М.** Попередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Пліснеського археологічного комплексу в 2009 р. / Михайло Филипчук // Вісник Інституту археології. – Львів, 2007. – Вип. 5. – С. 135–169.
62. **Фурасьев А. Г.** Литейные формы из поселения Подол III в Тверской области / А. Г. Фурасьев // Сеницына Г. В. Исследование финально-палеолитических памятников в Тверской и Смоленской областях. Отчет о полевой работе Тверской археологической экспедиции в 1996 году. – СПб., 1996. – С. 49–52. – (Археологические изыскания. – Вып. 39).
63. **Хавлюк П. И.** Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга / П. И. Хавлюк // Славяне накануне образования Киевской Руси. – М., 1963. – С. 320–350. – (МИА. – № 108).

64. **Хавлюк П. И.** Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга / П. И. Хавлюк // Раннесредневековые восточнославянские древности. – Л., 1974. – С. 181–215.
65. **Черненко О. Є., Кравченко Р. А., Луценко Р. М.** Дослідження городища Свердловське-1 / О. Є. Черненко, Р. А. Кравченко, Р. М. Луценко // АДУ 2016 / [гол. ред. Ю. В. Болтрик]. – К.: ІА НАН України, 2018. – С. 330–331.
66. **Шарафутдінова І. М.** Поселення епохи пізньої бронзи поблизу Кременчука / І. М. Шарафутдінова // Археологія. – К., 1964. – Вип. XVII. – С. 153–169.
67. **Шарафутдінова І. Н.** Бронзове укрощення сабатиновської культури / І. Н. Шарафутдінова // Межплеменні зв'язи епохи бронзи на території України. – К., 1987. – С. 69–86.
68. **Шрамко Б. А.** Древности Северского Донца / Б. А. Шрамко. – Харьков: Харьковский ордена трудового красного знамени государственный университет им. А. М. Горького, 1962. – 404 с.
69. **Штыхов Г. В.** Города Полоцкой земли (IX–XIII вв.) / Г. В. Штыхов. – Минск: Наука и техника, 1978. – 160 с.
70. **Щеглова О. А.** Свинцово-оловянные украшения VIII–X вв. на северо-западе Восточной Европы / О. А. Щеглова // Ладога и ее соседи в эпоху средневековья. – СПб., 2002. – С. 134–150.
71. **Щеглова О. А.** Ювелирные изделия и инструменты в раннесредневековых славянских культурах Восточной Европы. К вопросу о характере ювелирного дела и его периодизации / О. А. Щеглова // Ювелирное искусство и материальная культура. – СПб., 2002. – С. 202–206.
72. **Щеглова О. А.** Свинцово-оловянные украшения VIII–X вв. из Старой Ладogi и Любшанского городища и их восточноевропейские параллели / О. А. Щеглова // Ладога и истоки российской государственности и культуры. Междунар. научно-практическая конференция, проведенная в Старой Ладoge Ленинградской области под эгидой Организации Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры, 30 июня – 2 июля 2003 г. – СПб., 2003. – С. 38–46.
73. **Щеглова О. А.** Волны распространения вещей из Подунавья на Северо-Восток в VI–VIII вв. как отражение миграции или культурных влияний / О. А. Щеглова // Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света: материалы Международной конференции, состоявшейся 14–18 мая 2007 года в Государственном Эрмитаже. – СПб., 2009. – С. 39–65.
74. **Щеглова О., Егорьков А.** Литейные формочки из Бернашевки и свинцово-оловянные украшения раннесредневековых кладов Днепровского Левобережья / О. Щеглова, А. Егорьков // Ювелирное искусство и материальная культура: тез. докл. участников седьмого colloquium, 8–14 апреля 1999 года. – СПб., 2000. – С. 110–112.
75. **Belvec V., Bitner-Wryblewska A.** Baityjskie czy gockie? Wisiorki wiaderkowej wariantu PBTROVИИY-ЂVILIAI / Vadim Belvec, Anna Bitner-Wryblewska // Terra Barbarica. Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina. – Jydz; Warszawa, 2010. – Т. II. – S. 167–177.

76. **Szmoniewski Bartomiej Sz.** Odlewnictwo metal kolorowych w kulturze Wczesnosłowiańskiej / Bartomiej Sz. Szmoniewski // Archeologia o początkach Słowian. — Kraków, 2005. — S. 619–626.
77. **Teodor Dan Gh.** Civilizația Romanică la est de Carpați în secolele V–VII e. n. (Areea de la Botoșana–Suceava) / Dan Gh. Teodor. — București, 1984. — 131 p.

Я. В. Володарець-Урбанович

**Ливані формочки у слов'ян епохи раннього середньовіччя:
доповнення каталогів О. О. Щеглової**

У статті розглядаються формочки зі слов'янських пам'яток, котрі не ввійшли до каталога О. О. Щеглової. Зокрема, в одній з формочок із Заньків виготовлялись маленькі нашивні розетки групи VII за О. О. Щегловою. В другій — якісь варіації сережок або круглі плоскі підвески з кільцем та хрестоподібним орнаментом — група VI, різновид 19 за О. О. Щегловою.

У формочці з Великих Будок виготовлялись трапецієподібні підвески групи II за О. О. Щегловою, а в Новоселиці та в формочці зі споруди 12 у Тетеревиці — круглі випуклі нашивні бляшки — група VIII, різновид 13 за О. О. Щегловою.

У формочках зі споруди 19 з Тетеревики виготовлялись гудзики, зі споруди 21 з тої ж Тетеревики — три маленьких кульки, діаметром близько 0,3 см, розташовані поряд. У формочках з городища Потирка виготовлялись здвоєні кульки, з Городка і Рашкова I — могли виготовлятися прості сережки або ж вони слугували для виробництва слівок металу.

Ключові слова: раннє середньовіччя, V–VII ст., формочки, ювелірна справа, бронзолварне виробництво, пенківська, праська, колочинська культури, «старожитності антиків».

Я. В. Володарець-Урбанович

**Литейные формочки у славян епохи раннього середньовіччя:
доповнення каталогів О. А. Щеглової**

В статье рассмотрены формочки со славянских памятников, которые не вошли в каталог О. А. Щегловой.

В частности, в одной из формочек из Заньков изготавливались маленькие нашивные розетки группы VII по О. А. Щегловой. В другой — какие-то вариации сережек либо круглые плоские подвески с кольцом и крестовидным орнаментом — группа VI, разновидность 19 по О. А. Щегловой.

В формочке из Великих Будок изготавливались трапециевидные подвески группы II по О. А. Щегловой, а в Новоселице и в формочке из сооружения 12 в Тетеревке изготавливались круглые выпуклые нашивные бляшки — группа VIII, разновидность 13 по О. А. Щегловой.

В формочках из сооружения 19 из Тетеревики изготавливались пуговицы, из сооружения 21 из Тетеревики — три маленьких шарика, диаметром около 0,3 см, расположенных рядом друг с другом.

В формочках из городища Потырка изготавливались двоянные шары, из Городка и Рашкова I могли изготавливаться простые серьжы или они служили для производства слитков металла.

Ключевые слова: раннее средневековье, V–VII ст., формочки, ювелирное дело, бронзолитейное производство, пенъковская, пражская, колочинская культуры, «древности антов».

Ya. V. Volodarets-Urbanovych

**Slavonic Casting Moulds Dated to the Early Middle-age:
Addition to Catalogues of O. O. Shcheglova**

Casting moulds dated to the early Middle-age and were not included to the common catalogue of O. O. Shcheglova, are observed in the article. One of casting moulds from Zanky was used for making sew-on rose-knots of group VII by O. O. Shcheglova, in particular. In the other one some variations of ear-rings or flat round pendants with ring and cross-like ornament of group VI variation 19 by O. O. Shcheglova were made. Trapezoidal pendants of group II VII by O. O. Shcheglova were made in the casting mould from Velyki Budky. Round gibbous on-sew plates of group VIII variation 13 by O. O. Shcheglova were made in casting moulds from Novoselytsia and in construction 12 in Teterivka. Buttons were made in casting moulds from construction 19 in Teterivka, three small balls with 0,3 cm in diameter located side by side are originate from construction 21 in Teterivka. Doubled balls were made in casting moulds in Potyrka place of ancient settlement; simple ear-rings or just ingots could be made in Horodok and Rashkov I.

Keywords: the early Middle-age, 5th – 7th cc., casting moulds, gold work, bronze-casting production, the Penkiv Culture, the Praha Culture, the Kolochyn Culture, “the antes antiquities”.

ЛУКІМСЬКЕ ГОРОДИЩЕ В НИЖНЬОМУ ПОСУЛІ

Наведена історіографія вивчення, дані історичних документів та результати останніх досліджень території Лукімського городища слов'яно-руського і козацького часів у Нижньому Посуллі. Здійснена спроба реконструкції укріплень епохи середньовіччя та Нового часу.

У межах с. Лукім'я Лукімської сільської ради Оржицького району Полтавської обл., в східній частині села, на мису плато корінної тераси правого берега р. Сули, лівобічної притоки Дніпра, знаходиться визначна пам'ятка археології – пункт Лукім'я I, стоянка і поселення доби неоліту – бронзи, селище (городище-?) пізньороманського часу, комплекс городища й селища давньоруського літописного міста Лукомль (XI – перша половина XIII ст.), козацького сотенного містечка Лукім'я (XVII – XVIII ст.) [23].

Історіографія досліджень. Певно, найдавніші згадки про рештки городища («шанці під Лукім'ям») містяться в «Географічному описі Києва та Київського намісництва 1775–1786 рр.» [формулювання «під» може стосуватися й майданів на околицях містечка] [24, с. 78].

Про збереження «давніх окопів» у Лукім'ї повідомляв М. Максимович [17, с. 2]. Залишки Замкових воріт фортеці описав Т. Г. Шевченко в «Археологічних нотатках» (1845–1847 рр.) [29, с. 307]. Укріплення в Лукім'ї згадується в матеріалах анкетування Центрального статистичного комітету 1873 р. [16, с. 30]; на той час тут ще стояла дерев'яна церква.

Найбільш цінними для археологічних висновків були обстеження решток Лукімського городища та його околиць В. Г. Ляскоронського, здійснені влітку 1892 р. (за деякими даними обстежував він їх і раніше, на поч. 1880-х рр. [28, с. 231, 232]. За їх результатами дослідник не лише зробив доволі розгорнутий опис пам'ятки, занотував збережені легенди про укріплення та

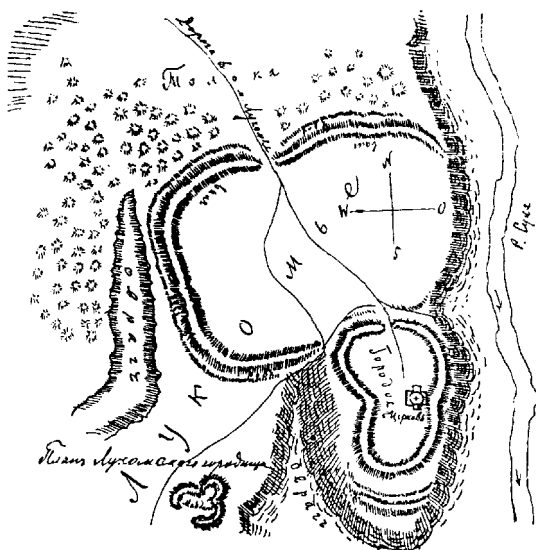

Рис. 1.
План Лукимського
городища.
За В. Г. Ляскоронським,
1893.

навколишні об'єкти, а, що головне, — уклав детальний план об'єктів стародавнього «граду» [14]. Він був опублікований уже в наступній роботі вченого [13, с. 443] (рис. 1), але повна тотожність (за одним дрібним винятком, охарактеризованим нижче) описів пам'ятки 1893 і 1901 рр. схиляють до думки, що пізніше обстежень Лукимських укріплень В. Г. Ляскоронський не проводив, отже, й план або був складений ще 1892 р., або ж пізніше саме за результатами обстежень того року.

Останній цінний не лише тим, що став першим планіграфічним зведенням цієї пам'ятки, а й тим, що подавав інформацію про наявність та місцезонаштування тих споруд, решток яких у подальшому дослідники вже не відзначали. У великій мірі саме план В. Г. Ляскоронського наштовхував на пошук у 2014 р. місця можливих решток укріплень посаду й насипів курганного могильника.

Багато цікавої та цінної інформації власне про укріплення городища, найближчі історико-археологічні об'єкти та пам'ятки містечка, численні перекази про їх історію й історію самого населеного пункту, зібрав та опублікував В. Милорадович [18, с. 179–188]. Зокрема, заслуговують на увагу повідомлення про

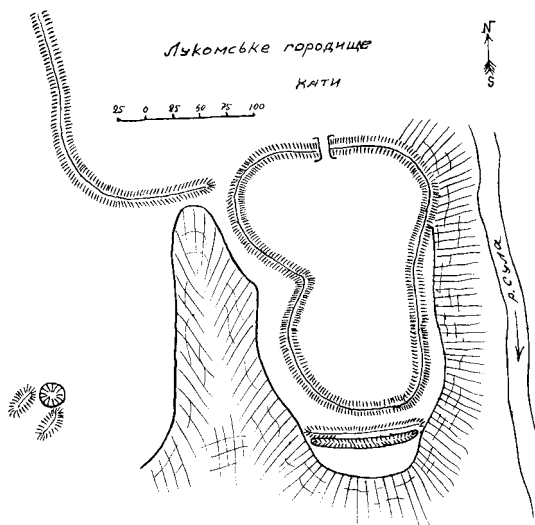

Рис. 2.
Рештки укріплення
в с. Лукім'я.
За Ф. Б. Копиловим, 1945.

розміри валу укріплення «... и теперь называемого городком...» в межах 3 сажнів у висоту та 4 вшир [18, с. 182].

Доволі цікаві відомості, як їх охарактеризував Л. В. Падалка, про рештки Лукімського городища на поч. ХХ ст. сповістив йому місцевий псаломщик Д. С. Базилевський, щоправда перший не побачив у них нічого нового, в порівнянні з публікацією В. Г. Ляскоронського [25, с. 165–166, 186].

У 1945 р. пам'ятку обстежувала Посульська експедиція на чолі з Ф. Б. Копиловим. Він уклав окомірний план укріплень «Городка» (назва урочища за Ф. Б. Копиловим), простежив дві з трьох ділянок валів укріпленого посаду (південну і західну) [5, арк. 19–21] (рис. 2).

У 1947 р. залишки дитинця Лукімського городища обстежувала Дніпровська лівобережна археологічна експедиція ПМК АН СРСР та ІА АН УРСР на чолі з І. І. Ляпушкіним. За результатами досліджень була констатована наявність певних решток укріплень (щоправда, вчений не брав на себе відповідальність стверджувати про їх збереження ще з давньоруського часу), дана коротка характеристика здобутих культурно-хронологічних матеріалів і нашарувань пам'ятки (зокрема,

відзначена наявність знахідок доби бронзового віку) [12, с. 334, № 304].

До 1960-х рр., можливо, за результатами власних польових обстежень, відноситься перша спроба укладення паспорту пам'ятника археології – Лукімського городища, що належить науковому співробітнику Лубенського краєзнавчого музею І. І. Горенку [2]. Перше взяття на облік городища як пам'ятки археології місцевого значення відбулося за рішенням Полтавського облвиконкому № 529 від 10 грудня 1970 р.

Комплексна пам'ятка обстежувалася у 1979 р. експедицією ІА АН СРСР з вивчення Змієвих валів на чолі з М. П. Кучерою. Останній увів до наукового обігу назву місцевості «урочище Панська гора», склав окомірний план решток дитинця, констатував не лише знищення укріплень «північного городища», а й майже повну відсутність тут культурних нашарувань [7, арк. 16–17]. Пізніше ці дані були опубліковані [1, с. 90–91, 95, рис. 2: 1; 3, с. 152–153, № 377].

У 1980 р. городище вивчалось Посульським розвідзагоном ІА АН СРСР на чолі з Ю. Ю. Моргуновим [20, с. 102–103, рис. 31: 4; 33: 1–6, 18; 21, с. 177–182; 22, арк. 20–21, рис. 40–45]. Роботи, зосереджені на майданчику дитинця, мали за результат доволі представницьку добірку знахідок з підйомних матеріалів і шурфів, укладання його плану, встановлення характеру та потужності культурних нашарувань тощо.

У 1980 р. комплекс оглянув архітектор Ю. О. Петрук з метою укладання облікової документації на об'єкт. За результатами цих обстежень було складено обліково-паспортну документацію [11], а «Лукомське городище Х–ХІІІ ст.» включене постановою Полтавської облради № 287 від 23.04.1982 р. до переліку пам'яток археології Полтавської області місцевого значення (охоронний № 1.1.998-2.16.17). Реконструктивний план городища Ю. О. Петрука, з нанесенням місця розміщення укріплень, спроектованих на сучасну схему забудови села (рис. 3), хоч і був першою такою спробою після В. Г. Ляскоронського, та все ж мав чимало неточностей.

У 2007 р. територію укріпленого селища-посаду з метою археологічної експертизи території розміщення ділянки стільникового зв'язку шурфували співробітники ЦОДПА

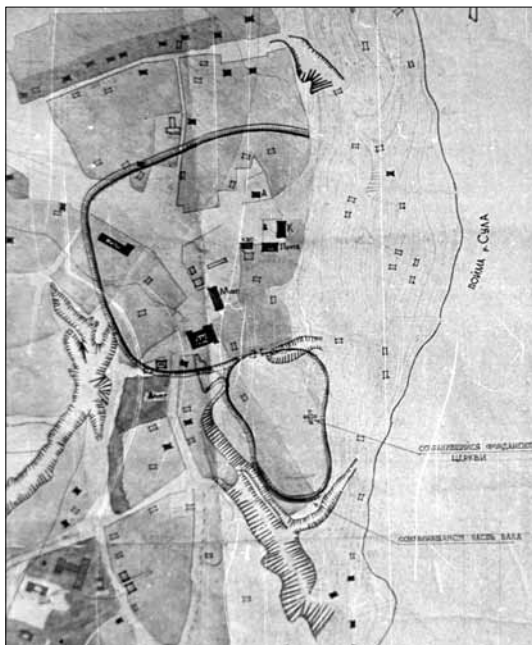

Рис. 3.
«Паспортний» план
городища.
Ю. О. Петрук, 1980.

К. М. Мироненко й А. І. Тимошук [19]. Востаннє цей виразний комплекс обстежувався завідувачем відділу ЦОДПА В. В. Шерстюком у 2014 та 2017 рр. під час інвентаризації пам'яток археології на території Оржицького району. Саме результати останньої й лягли в основу цього дослідження.

Історія давньоруського періоду. Єдина згадка про Лукім'я у давньоруських джерелах відноситься до 1179 р. Інколи зустрічається також дата 1125 р. (напр., [15, с. 26]), яка не має обґрунтування; доволі часто посульський Лукомль плутали з волинським Любомлем та полоцьким Лукамлем, що також згадуються в літописах.

Так, 1179 р. половецькі орди хана Кончака грабували околиці Переяслава. У той час, почувши про це, князь Святослав Всеволодович рушив за Сулу, ставши табором біля городища Лукомля («... и сташа близъ городища Лоукомлѣ...»), після чого половці втекли своєю дорогою [10, с. 415; 26, с. 420–421].

Певно, обрання такого місця облаштування табору не було випадковим. Ще В. Г. Ляскоронський зазначав, що з Лукім'я пролягав доволі зручний кочівницький шлях до руських земель, і прокладав його по верхів'ях вододілу двох доволі заселених на той час річок – Сліпоруду та Оржиці [13, с. 152; 14, с. 428]. Можливо, саме повз це укріплення половці вдерлися вглиб Переяславського князівства (певно, спаливши його при цьому, про що може свідчити й назва топоніму «городище»), сюди б, швидше за все, мали й повертатися. Тим паче, що Лукімський шлях з Посулля на Переяслав був одним із двох найпопулярніших напрямків походів кочівників з кінця XI ст. [30].

Можливо, із заснуванням Лукім'я пов'язані результати вдалих військових походів Мономаха у 1078 р. до Полоцької землі, звідки, за поширеною тоді традицією, могли переселити на порубіжні посульські терени полонених, зокрема, з місцевого Лукомля. На думку М. М. Корінного, під час їх переселення з Друцької та Лукомльської волостей до Желні-Жовнина у 1116 р. певна частина бранців була осаджена в Лукім'ї [6, с. 64]. Ю. Ю. Моргунов припускав, що на місце посульського Лукомля були переселені люди з полоцького Лукомля після військових подій 1078 р., з якими сюди ж перемістилася власна назва міста [21, с. 184, 185].

Історія козацької доби. Вперше згадку про нове життя Лукімського городища знаходимо в документі 1604 р., в якому пани Трипільські позиваються до кн. Вишневецьких з вимогою видати (повернути) 16 своїх підданих, котрі втекли разом із сім'ями («жонами») з Трипільля до Лукомля («Łukomla») [32, s. 466].

Відразу ж після своєї «реінкарнації» на поч. XVII ст. Лукомль стає осередком міграцій населення із заходу. Під 1607 р. відомі позови до кн. М. Вишневецького про прийняття їх підданих-втікачів у Лукомлі, зокрема, Миколи Дахновича і дружини Марусі Корчевської, про прийняття магнатами втікачів з добр Мінікова до маєтностей «miast. Łukomla», а також Федора Дідовича Трипільського про втечу людей з добр Трипільля до «Łukomla». У 1613 р. Філон Стрибилів скаржився на прийняття М. Вишневецьким його підданих-втікачів з Левків до Лукомля і Сенчі, у 1618 р. Микола Дахнович – на невидання Я. Вишневецьким біглих з його володінь Миненків до «do dobr Łukoml»

[32, s. 105, 116, 185, 285]. Продовжувалися процеси наповнення міста населенням західних областей і в 1624 р., коли О. Стриби-лем також подавалася скарга з вимогою повернути Вишневецьким збіглих з Ловкова у т. ч. — до Лукомля (в цьому документі закралася друкарська помилка «Luboml») [32, s. 375, 8].

У позові Раїни Могилянки до Юрія Вишневецького 1617 р. описуються «гвалтовні» наїзди на її споконвічні маєтності, серед яких — замок і «місто» Лукомль («zamek i m. [место] Łukoml») [32, s. 598]. У 1618 р. ця справа продовжувалася, і була врешті вирішена на користь саме вдови [32, s. 295, 315].

Таким чином, можна констатувати, що вже у 1610-х рр. литовсько-польське Лукім'я мало оборонні укріплення у складі замку та укріпленого посаду («места»), що в цілому співпадає з традицією освоєння відразу ж усіх частин укріплень колишніх давньоруських міст за козацької епохи.

Цікавою виглядає інформація, подана в реляції ротмістра Хшонстовського до гетьмана С. Конєцьпольського про переслідування війська повстанців під проводом Остриниці, де зазначається, що поляки переправилися «у Лукім'і по мосту та греблі» [27, № 226, с. 297]. Більш докладніше про це повідомляє «Діаріуш» С. Окольського: відступивши з Сніпороду назад до Лукім'я загони Остриниці захопили міст, щоб уникнути можливої переправи коронних військ, котрі підходили з Лубен. Вступивши в бій з останніми, повстанці спробували спалити переправу, але полякам вдалося здолати пожежу й переправитися на правий берег [31, с. 134, 135, 136].

За даними Румянцевського опису (1768 р.) місто Луком'є, яке лежало більшою мірою на горі, було обнесене навколо земляним валом, що під час турецької війни (1736 р.) був у гарному стані, а опісля без ремонтів майже весь осипався. Тут було троє воріт: Замкові, Лубенські та Хорольські. Загалом в ньому обліковувалося майже 300 дворів [9, с. 111].

Опис городища (рис. 4). Комплекс складається з городища у складі решток дитинця, укріпленого посаду, селища та курганного могильника. Крім того, до цього переліку тяжіє кілька найближчих археологічних об'єктів у межах та на околиці городища, історія яких безпосередньо була пов'язана з життям давнього Лукім'я.

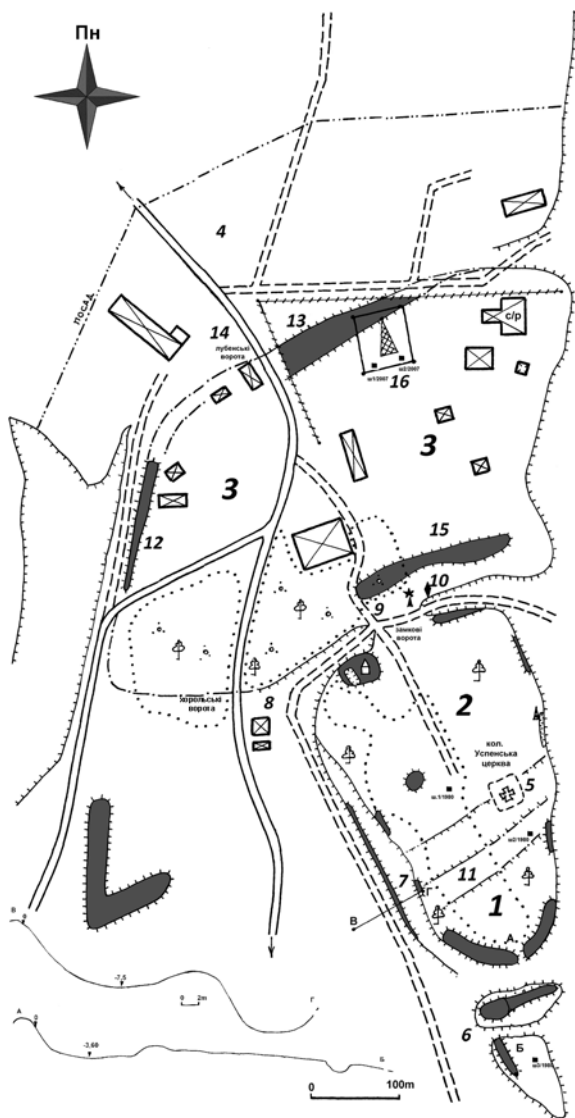

Рис. 4. Лукімське городище. Реконструкція розташування укріплень давньоруського і козацького часів.

1 – давньоруський дитинець; 2 – давньоруський укріплений посад;
 1–2 – замок козацької доби; 3 – давньоруське селище, укріплений посад козацької епохи; 4 – селище Нового часу.

Замок XVII – XVIII ст. (дитинець та посад давньоруського часу) розмішений на підтрикутному відрозі мису (рис. 4: 1–2), витягнутому по вісі північний захід – південний схід (з розширеною основою у північному секторі), та має площу бл. 2,99 га без ділянок ескарпів (максимальна довжина і ширина відповідно 257 × 157 м). На сьогодні майданчик дитинця розділений навпіл ґрунтовою дорогою, що перетинає його по довгій осі на дві приблизно однакові частини. Західна половина розорюється, східна – задернована і вкрита чагарниками. Це трохи більше, ніж зазначали попередні дослідники (наприклад, 240 × 130 м у М. П. Кучери і 2,2 га у Ю. Ю. Моргунова) [7, арк. 17; 20, с. 102; 21, с. 178–179].

Саме в цій частині, приблизно по центру, ближче до східного краю укріплення, знаходилася дерев'яна Успенська церква, «з вузьким готичним дахом» [18, с. 183]. Про це свідчить повідомлення і план В. Г. Ляскоронського [14, с. 434–435], а також більш ранні картографічні матеріали й згадки [16, с. 30; 33]. За даними В. Милорадовича, остання існувала на цьому місці у 1792–1895 рр. (це був нововідбудований Успенський храм, чи на старому місці – достовірно невідомо). Невстановлений і час її появи, зафіксована лише найдавніша згадка про церкву під 1734 р. [18, с. 181, 183]. На поч. ХХ ст. її місце позначили двома невеликими кам'яними пам'ятниками [18, с. 183]. У заростях чагарників віднайти візуально помітні ознаки решток цієї споруди неможливо (рис. 4: 5).

Сліди фортифікації дитинця відносно добре збереглися лише з південного боку, де простежується кількорядова оборонна система, у меншій мірі – з півночі. Саме тут були найбільш вразливі для укріплення місця. З інших же боків оборонні об'єкти мали або ж невеликі розміри і просту структуру, або ж зазнали значних руйнувань. Але те, що свого часу вали пролягали по периметру всього дитинця, підтверджують не лише опис і план В. Г. Ляскоронського, а й перекази місцевих жителів кінця 1970-х рр. [7, арк. 16–17].

Вал у південній частині дитинця зберігся на висоту 1,10 м на доволі невеликій протяжності, далі на південь – рів, глибиною 2,50 м від поверхні майданчика. Ще далі на південь простежується вузький відрог мису, що поступово звужується та пони-

жується; по ньому наразі пролягає стежина. Цей відрог пере-різаний зі сходу на захід ще одним ровом – продовженням Посульського Змійового валу, що утворив ділянку шириною бл. 20 м, на верхівці якої зберігся невеликий вал, висотою 1,50–1,30 м від рівня дна рову. Із західного боку він має більш помітне підвищення курганоподібної форми (рис. 4: 6, *перетин А-Б*). За цим допоміжним укріпленням простежено ще один вал, який, щоправда, простягався вздовж західного урвища і, відповідно, в'їзду, по вісі південь-північ.

За даними Ю. Ю. Моргунова, лише в цій частині пам'ятки культурні нашарування мають неперемішаний характер і представлені винятково знахідками пізньороменського часу (у верхніх прошарках). Нижче ж на цьому відрозі та далі по схилу мису дослідником виявлені виразні нашарування стійбищ та поселень доби неоліту і бронзи. Кераміка козацького часу тут відсутня [21, с. 180].

Укріплення на східному і західному краях дитинця представлені незначним валом та системою ескарпів. Вал на цій ділянці майже не простежується; певно, і був він невисоким, з часом розплився, а головну оборонну функцію тут виконували ескарпи. Останні досить добре збереглися із західного боку дитинця, де вони мали двоступінчасту будову. Друга ступінь закінчувалася виярком природного походження, де пролягає сучасна ґрунтова дорога (узвіз до кутка Приліпки). Ширина цієї лінії укріплень становить бл. 30 м, висота бл. 15 м (рис. 4: 7, *перетини Б-В*).

На верхівці західного краю дитинця знаходилася ледь помітна на сьогодні ділянка збереженого валу, показана також на плані Ю. Ю. Моргунова. На думку останнього, така форма ескарпу є характерною ознакою укріплень роменського періоду [21, с. 179, 180].

На захід від в'їзду розміщувалася також вершина улоговини, що слугувала своерідним ровом, але мала значно меншу глибину, розширюючись та заглиблюючись до півдня, пролягаючи повз дитинець. По дну цієї гіпскокліналі пролягає дорога. Судячи із плану В. Г. Ляскоронського, цей шлях в основі яру вже не використовувався у ХІХ ст. [13, с. 443]. Проте, як здається, узвіз мав доволі давнє походження: його початок фіксується

перед в'їздом до городища, із західного боку, і він тягнеться плавним спуском повз дві сторони дитинця аж до долини р. Сули. Ю. Ю. Моргунов справедливо відзначав, що його пандусоподібна конструкція доволі характерна для узвозів давньоруських городищ [21, с. 179]. А вже в пізніший час основна дорога дещо змінила свій напрямок, пролягаючи на протилежному боці яру (по толоці), хоча, як показує той же план В. Г. Ляскоронського, початок (виїзд) цього шляху від меж укріплень зберігся, і, певно, саме він і є згадуваними у Румянцевському описі Хорольськими воротами [9, с. 111] (рис. 4: 8).

Зі східного боку простежені невеликі ділянки збережених валів незначної висоти, що місцями пориті окопами та порушені геодезичним репером. Відносно походження цих «окопів», то тут буде цікавим згадати зауваження В. Г. Ляскоронського, що на межі ХІХ – ХХ ст. у замку були зведені кілька будинків і сільська школа; більша ж частина дитинця була зайнята городами, по краях яких, у т. ч. – по вершині валу, були прориті межові рівчаки [14, с. 434–435].

Ділянка ескарпів останнього разу не піддавалася обстеженням. Можна лише навести думку Ю. Ю. Моргунова, що цей («східний») ескарп є використаною під час зведення городища ділянкою Посульського змійового валу [21, с. 179, 180].

З північного боку, найширшої своєї частини мису, дитинець мав найбільш потужний вал, який наразі значною мірою попсований. Тут збереглося лише дві його невеликі ділянки: перша, найвища, із західного боку від старого в'їзду, з сучасною максимальною висотою 2,4 м. На ній вал значно поритий погребями, будівлею минулого століття та ін. Ділянка зі сходу від в'їзду, що виходить на куток укріплення, менш зрита, але й менша за висотою (до 0,60 м).

По центру північної частини дитинця, де й досі розміщений проїзд, знаходився головний в'їзд до укріплення. Саме тут у козацький час містилися Замкові ворота, згадані в Румянцевському описі другої пол. ХVІІІ ст. [9, с. 111]. Здається, саме вони описані Т. Г. Шевченком в «Археологічних нотатках»: «...между земляными укреплениями осталась незначительной величины каменная четырехугольная башня, обращенная в колокольню. На верху вместо креста московский орел» [29, с. 307]. У народ-

них переказах зазначається, що ворота тут були нібито чавунними [18, с. 182] (рис. 4: 9).

На схід від в'їзду знаходився глибокий і різкий яр, що відділяв укріплений посад від дитинця. По ньому сьогодні пролягає ґрунтовий узвіз, що існував і наприкінці ХІХ ст. [13, с. 443]. У його верхів'ї раніше виявлений провал підземного ходу, що, за переказами, оголився років з десять тому та був потім засипаний. Ще один підземний хід виявлено 1979 р. [11, с. 3]. Про ціле «мереживо» підземель «від води і до церкви», з переходами з одного в одне, які на поч. ХХ ст. проявлялися лише провалами, пише В. Милорадович [18, с. 182–183]. Неподалік верхів'я цього яру, з боку від в'їзду, встановлений охоронний знак пам'ятки археології старого зразка (рис. 4: 10).

Слідів рову майже не помітно. Це й не дивно, зважаючи на те, що рів дитинця в районі Замкових воріт додатково був спланований бульдозерами у 1960-х рр. [22, арк. 20].

На західній, розораній частині дитинця обстеженнями підтверджено факт майже повного перекривання нашаруваннями козацького часу відкладень більш давніх епох. Приблизно по центру масиву розораної частини дитинця зберігся курганоподібний насип доволі виразних обрисів, висотою 0,50 м, що, швидше за все, є залишками якоїсь великої споруди козацької епохи («хатище»). Потужність культурних нашарувань на дитинці, встановлена двома шурфами Ю. Ю. Моргунова 1980 р., становить 1,60–1,80 м. Окрім звичних дуже перемішаних матеріалів давньоруського і козацького часів, тут трапилися велика кількість уламків людських кісток [22, арк. 20, 21]. Вірогідно, спираючись на звичну постмодерну традицію облаштовувати храми на замкових майданчиках, навколо яких (особливо після втрати замком оборонного призначення у ХVІІІ–ХІХ ст.) обростали кладовища, тут розміщувався церковний цвинтар. Тому, описуючи події 1881 р., що тоді відбувалися «... на горі навколо церкви і погосту...», В. Милорадович мав на увазі саме територію дитинця [18, с. 186].

Ще один цікавий об'єкт виявлений трохи на південний схід від «хатища». Тут, на розораній поверхні, відзначено рештки дуже заораного валу і рову, що перетинав майданчик «малого» городища по вузькій площині, утворюючи своєрідну «малу

фортецю» всередині дитинця. Вперше двочасну структуру сучасного дитинця відмітив ще В. Г. Ляскоронський, який зазначав що «... давня фортеця складається з двох округлих, оточених валом укріплень, дотичних один до одного, з ледь помітним заглибленням на межі їх стику ...» [14, с. 434]. Якраз на виході цього рову до ескарпованої ділянки в західній частині укріплень є своєрідний вгин углиб мису; менш виразний, але також помітний вгин є й з протилежного боку: певно, саме сюди виходив до обриву описаний рів (рис. 4: II).

Площа цього внутрішнього укріплення – бл. 1/3 загального масиву дитинця (приблизно 0,75 га). Вдалося простежити його лише на зораній поверхні майданчика, на задернованій – пролягання подано реконструктивно. Перепад висот між основою рову і гребнем решток валу – 1,10 м, сам вал має інтенсивно виражене суглинкове забарвлення.

Здається, що це і є залишки укріплень первинного дитинця давньоруської доби, а весь комплекс городища XI–XIII ст. обмежувався укріпленнями, що у козацький час стали дитинцем сотенного містечка. Вал давньоруського замку в XVII ст., певно, був розрівняний для збільшення придатних для освоєння площ. Принаймні, такі розміри (0,75 га – дитинець та бл. 2,25 га – укріплений посад) є доволі характерними для давньоруських укріплень, а то й навіть літописних міст, зокрема, в Посуллі [20].

У даному випадку бачимо чергове свідчення традиції розширення замку Нової доби за рахунок об'єднання дитинця й укріпленого посаду давньоруського часу.

Укріплений посад фортеці XVII–XVIII ст. розміщувався на місці відкритого неукріпленого селища давньоруського «граду» (рис. 4: 3), на ділянці плато берега на північ і північний захід від дитинця. Його вал, хоч і вже в не надто ідеальному стані, зафіксував та наніс на план В. Г. Ляскоронський (рис. 1), у тих же абрисах його описав В. Милорадович («У самого местечка Роздол перегорожен был валом во всю ширину от берега реки до спуска в предместье Чирковку») [18, с. 180]. У 1945 р. Ф. Б. Копилов простежив дві з трьох ділянок валів укріпленого посаду, південну і західну («... південну частину, яка йде на захід та західну, що прямує на північ ...») [5, арк. 19–21] (рис. 2).

Наступні дослідники відзначали вже повну знищеність укріплень посаду (напр.: [1, с. 90–91, 95, рис. 2: 1; 3, с. 152–153, № 377; 7, арк. 16–17; 20, с. 103]).

На сьогодні маємо дві спроби реконструкції місця розташування цих укріплень, що в цілому за контурами подібні [11, с. 1 вкл.; 21, рис. 123]. За результатами обстежень 2014 р. була здійснена спроба уточнення й реконструкції конфігурації оборонних споруд посаду. Зі сходу він обмежений природнім схилом корінного берега з ескарпами, решток інших укріплень тут не простежено, певно, були вони мінімальними, про що свідчить і план В. Г. Ляскоронського [13, с. 443].

З південно-західного боку слідів укріплень не збереглося. Але ділянка на південь від будинку культури, між т. зв. Хорольськими воротами і сучасним шосе Хорол – Оржиця, має добре виражені сліди підрізання, хоча і не зберегла валів на вершині. За планом В. Г. Ляскоронського та повідомленням Ф. Б. Копилова, ця частина валу була спрямована майже чітко на захід, упираючись в яр.

В. Г. Ляскоронський писав про те, що вал укріпленого передгороддя козацького Лукім'я пролягав уздовж яру на західній околиці містечка, а також зобразив це на плані [13, с. 443; 14, с. 430]. Як вказувалося вище, бачив тут ділянку валу і Ф. Б. Копилов. Обстеження 2014 р. зафіксували невеликий вал на території приватних садиб на західній околиці, незначної висоти (до 0,50–0,60 м), без решток рову (в рові, вірогідно, пролягає тепер дорога, що прямує паралельно валу між ним та урвищем яру) (рис. 4: 12).

Від верхів'я цього яру вал передгороддя звертав на схід, і впритул наближався до схилу корінного берега. Якраз на протилежному боці збереглося урвище (де знаходиться старий узвіз в бік долини річки), що, як здається, й є виходом рову укріплення посаду (як зауважував В. Г. Ляскоронський: «Вал доходить до спуска к Суле, починаюшегося здесь крутым обрывом...») [13, с. 443]. Між цими двома точками вдалося простежити невелику ділянку розгорнутого валу та дуже заплилого рову в північній частині передгороддя, зокрема, – поруч із сучасною вежею стільникового зв'язку. Перепад висот від дна рову і гребенем валу становить 1,20 м, ширина, безперечно,

розгорнутої та вирівняної лінії укріплень – близько 30 м (рис. 4: 13). Окрім цього, понад рештками валу і рову пролягає широка дорога (що спускається до Подолу), відгалуження від шосе, котре також є ознакою місцезнаходження тут раніше укріплень. Адже, як показує реконструкція планів інших сотенних та полкових містечок, зокрема, ан Полтавщині, пере-планування ліній оборонного будівництва кін. XVIII – поч. XIX ст. супроводжувалося влаштуванням доріг (часто – широких) на місці рову чи загалом вздовж лінії укріплень.

Таким чином, укріплений посад за цією реконструкцією мав площу бл. 5,15 га, максимальну протяжність 470 м по вісі схід - захід та 330 м з півночі на південь. У його межах наразі розміщується більшість адмінбудівель села, магазини, клуб, вежа стільникового зв'язку та кілька приватних садиб.

Як свідчить план В. Г. Ляскоронського й описи В. Милорадовича, тут фортечні укріплення мали розрив-проїзд, так звані Лубенські ворота (рис. 4: 14), згадувані ще в матеріалах Рум'янцевського опису. Сучасне шосе Хорол – Оржиця пролягає тут по лінії давнього шляху.

На території укріпленого посаду, ближче до колишніх Замок-ових воріт, між в'їздом та урвищем корінного берега, на ріллі присадибної ділянки простежено рештки ще одного валу, що вирізнявся виразним суглинковим кольором на поверхні. Його сучасна збережена висота незначна – 0,30 м, ширина 7–15 м на різних ділянках, протяжність – 63 м (рис. 4: 15). На його поверхні виявлена винятково кераміка нового і новітнього часів. Призначення валу поки що незрозуміле. Можливо, судячи з того, що такі багаторядні стінні фортечні конструкції не притаманні зодчеству Нової доби, враховуючи значну розораність цього валу, можна припустити, що це – рештки додаткового укріплення давньоруського часу.

Неподалік північної частини збережених укріплень перед-городдя, у межах огорожі вежі стільникового зв'язку, К. М. Мироненком і А. І. Тимошуком у 2007 р. було проведено шурфування (рис. 4: 16), де зафіксовані культурні нашарування потужністю 1,60–1,70 м з матеріалами другої пол. XI – першої половини XIII ст., перекриті пластами відкладень кін. XVII – XVIII ст. (див. нижче) [19].

На думку Ю. Ю. Моргунова, округла конфігурація укріплень передгороддя в його реконструкції, та встановлена таким чином площа (бл. 11 га) може свідчити на користь того, що його корені (укріплення) сягають ще давньоруського періоду [21, с. 179]. На користь цього може слугувати й наявність у межах посаду культурних нашарувань давньоруського часу [19]. З іншого боку, представлена нами реконструкція має більш прямокутні обриси; до того ж, можливим є той факт, що власне замок давньоруського городища був пізніше включений до складу дитинця козацької епохи (хоча можливість таких, чи інших, незафіксованих, перебудов і впродовж власне давньоруського періоду відкидати не варто). Та й складно уявити, що курганний могильник давньоруської доби безпосередньо прилягав би до синхронних йому укріплень посаду городища, як це помітно на плані В. Г. Ляскоронського, гіпотетично розміщуючись на селищі чи селищах.

Тому, як здається, окреслений посад, точніше його укріплення, завдячують своїм зведенням вже населенню козацького Лукім'я. А матеріали давньоруського часу, зафіксовані в його нашаруваннях, маркують територію неукріпленого селища, що примикало до городища з північного боку.

Селище. Територія селища Нового часу (рис. 4: 4) забудована, встановити точно наявність культурних нашарувань та межі їх поширення сьогодні дуже складно. Край поширення селища вдалося зафіксувати лише на території садиб північної околиці укріпленого посаду: матеріальні рештки також виключно нового і новітнього часів, простягаються вглиб плато на відстань бл. 135 м від встановленої межі валу посаду. Площа селища може бути поки що встановлена лише орієнтовно, десь у межах 2,3 га.

Матеріальні рештки. Окремі знахідки кераміки пізньороманського часу на селищі дозволили Ю. Ю. Моргунову висловити думку, що Лукім'я було найпівденнішою сіверянською пам'яткою в Посуллі [20, с. 102].

Більш масовою на території дитинця і посаду є кераміка давньоруського часу: це поодинокі знахідки гончарного манжетоподібного посуду XI ст., з переважанням матеріалів XII – першої половини XIII ст. Серед індивідуальних знахідок зазначеного періоду у зборах різних років можна назвати кістяний

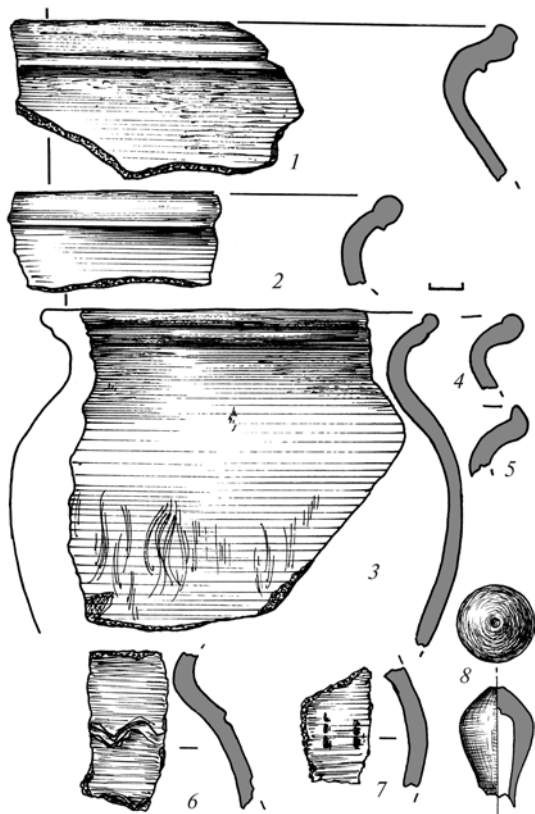

Рис. 5.
Знахідки з селища.
Роботи К. М. Мироненка,
А. І. Тимощука, 2007.
1–7 – кераміка;
8 – кістка.

гребінь, шиферні пряслиця з вузькими отворами й амфорну кераміку.

Цікавим у цьому аспекті буде й короткий опис результатів досліджень 2007 р. в межах посаду*. Нашарування потужністю 1,60–1,70 м були зафіксовані, як виявилось, у передвальної частині укріпленого посаду Нової доби, певно – на давньоруському селищі-супутнику міста. Приблизно половина потужності пласта – відклади козацької епохи, представлені доволі представницьким набором кераміки кін. XVII – XVIII ст., а також

* Щиро вдячний за дозвіл публікації результатів робіт завідувачу відділу ЦОДПА Костянтину Миколайовичу Мироненку.

невеличким монетно-речовим скарбом другої пол. ХІХ ст. Нижче залягали матеріали давньоруської епохи, що належали двом хронологічним масивам. Перша група – це фрагменти горщиків другої пол. ХІ – поч. ХІІ ст., що характеризуються наявністю манжету на вінці й вираженого канелюру з внутрішнього боку вінця. Друга добірка представлена вінцями, форма яких притаманна ХІІ – першій пол. ХІІІ ст., що мали округлий перетин та чітко виражену закраїну на внутрішньому боці під покришку (рис. 5: 1–7).

З шурфа походить фрагмент кістяного виробу – округлої пустотілої в плані форми, із невеликим заглибленням вгорі по центру [19, арк. 7–8] (рис. 5: 8).

Лукімське городище – виразна і визначна різнокультурна пам'ятка Нижнього Посулля, місто, що відіграло значну роль в історії краю останнього тисячоліття. Нові дослідження дають змогу по новому (і як здається, досить переконливо) реконструювати межі фортечних споруд давньоруського та козацького часів.

Джерела та література

1. Вітрик І. С. Городища нижньої течії р. Сули / І. С. Вітрик // Археологія. – К., 1991. – № 1. – С. 90–97.
2. Городище. Полтавська обл., Оржицький р-н, с. Лукім'я: паспорт пам'ятника археології / [Горенко І. І., 14.VI.1964 р.] // Архів ЦОДПА. – 2 арк.
3. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: археологическая карта / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков, С. А. Беляева и др. – К.: Наукова думка, 1984. – 196 с.
4. Книга Большому Чертежу или Древняя Карта Российского государства, поновленная в разряде и списанная в книгу 1627 году / Изд. 2-е. – СПб.: типография Императорской Российской Академии, 1838. – XXXI, 261 с.
5. Копилов Ф. Б. Звіт про розвідку археологічних пам'ятників в районі Середнього Посулля починаючи від Лохвиці до м. Горошина, в основному по правому березі річки Сули в 1945 р. / Копилов Ф. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1945/8. – 29 арк., іл.
6. Коринный Н. Н. Переяславская земля. X – первая половина XIII века / Н. Н. Коринный. – К.: Наукова думка, 1992. – 312 с.
7. Кучера М. П. Отчет о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов в 1979 г. / Кучера М. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1979/24. – 32, 11 арк.

8. **Лазаревский А.** Лубенщина и князья Вишневецкие (Матвию Терентьевичу Симонову) / Ал. Лазаревский // Киевская Старина. — К., 1896. — № 1. — С. 115—127; № 2. — С. 209—229; № 3. — С. 334—357.
9. **Лазаревский А. М.** Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII — XVIII вв. / А. М. Лазаревский // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. Книга одиннадцатая / [под ред. А. М. Лазаревского]. — К.: Типография Корчак-Новицкого, 1896. — С. 34—203.
10. Летопись по Ипатскому списку. — СПб.: изд. Археограф. комиссии, 1871. — 616, 23, 28, 12 с.
11. Лукомльське городище X — XIII ст. Полтавська область, Оржицький р-н, с. Лукім'я: паспорт пам'ятника археології [Петрук Юрій Олександрович, 03 серпня 1980 р.] / Архів ЦОДПА. — 4, 2 арк.
12. **Ляпушкин И. И.** Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин / АН СССР, Ин-т археол. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1961. — 384 с. — (Серия: МИА. — № 104).
13. **Ляскоронский В. Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р. Сулы / В. Г. Ляскоронского // Тр. XI АС в Киеве 1899 г. / [под. ред. граф. П. Уваровой и С. С. Слуцкого]. — М.: тип. Г. Ласскера и А. Гегеля, 1901. — Т. I. — С. 405—457.
14. **Ляскоронский В.** Остатки древнего Лукомльського городища в м. Лукомье, Лубенського уезда, Полтавської губ. / Василий Ляскоронский // Киевская старина. — К., 1893. — Т. XLIII. Сентябрь. — С. 426—437.
15. **Мавродин В. В.** Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века) / В. В. Мавродин. — СПб.: Наука, 2002. — 416 с.
16. **Макаренко Н.** Городища и курганы Полтавской губернии (сборник топографических сведений) / Николай Макаренко; ПУАК. — Полтава, 1917. — 105, XIX с.
17. **Максимович М.** О десяти городах и некоторых селах древней Украины. Письмо к М. П. Погодину / М. Максимович. — Москвитянин: учено-литературный журнал. — М., 1854. — Т. 1. — Смесь. — С. 1—5.
18. **Милорадович В.** Степная Лубенщина / В. Милорадович // Киевская Старина. — К., 1904. — Январь-Март. — С. 179—200, 348—382; Апрель-Июнь. — С. 36—72.
19. **Мироненко К. М.** Звіт про археологічні обстеження території земельної ділянки під розташування базової станції стільникового зв'язку ЗАТ «Київстар GSM» на території с. Лукім'я Оржицького району Полтавської області в 2007 р. / Мироненко К. М., Тимошук А. І. // НА ЦОДПА. — Ф. е. — Спр. 485. — 50 арк.
20. **Моргунов Ю. Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы / Моргунов Ю. Ю.; РАН, Ин-т археол. — Курск, 1996. — 159 с.
21. **Моргунов Ю. Ю.** Летописный город Снепород и его округа X—XIII вв. / Ю. Ю. Моргунов. — СПб.: Филологический факультет, 2012. — 252 с.
22. **Моргунов Ю. Ю.** Отчет о работе Посульской разведовательной группы ИА АН СССР в 1980 г., на территории Сумской, Черниговской и Полтавской обл. / Моргунов Ю. Ю. // НА ІА НАНУ. — Ф. е. — 1980/65. — 58 арк.

23. **Моргунов Ю. Ю.** Полтавська область, Оржицький район, Лукімська сільська рада, Лукім'я, с. Лукім'я I, стоянка і поселення доби неоліту – бронзи, селище роменської культури, комплекс городища та селища давньоруського літописного міста Лукомль, козацького сотенного містечка Лукім'я (XI – перша половина XIII, XVII–XVIII ст.) / Ю. Ю. Моргунов, В. В. Шерстюк // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Оржицький район; [ред. кол.: Мокляк В. О., упор., наук. ред.]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2015. – С. 161–171.
24. Описи Київського намісництва 70–80-х рр. XVII ст.: описово-статистичні джерела. – К.: Наукова думка, 1989. – 392 с.
25. **Падалка Л.** О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губ.: (Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губ.) / Л. Падалка // Тр. ПУАК. – Полтава, 1905. – Вып. I. – С. 154–214.
26. Полное собрание русских летописей, изданное по Высочайшему повелению Императорскою Археологическою Коммиссиею: Том второй. Ипатьевская летопись / Изд. второе. – СПб.: Типография М. А. Александрова, 1908. – 638 с.
27. Селянський рух на Україні (1569–1647 рр.): зб. док. і мат-лів. – К.: Наукова думка, 1993. – 535 с.
28. **Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської) / Супруненко О. Б. – Київ; Полтава: Археологія, 2000. – 392, 2 с.
29. **Шевченко Т.** Повне зібрання творів: В 6-ти т. / Тарас Шевченко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – Т. 6. – 643 с.
30. **Шерстюк В. В.** Картографування пам'яток давньоруського часу долини р. Оржиця: до реконструкції давніх шляхів регіону / В. В. Шерстюк, О. О. Прядко // Археологічна хорографія : зб. наук. ст. / ІА НАН України; [гол. ред. Болтрик Ю. В.]. – К., 2018. – У друці. – (Серія: «Археологія і давня історія України». – Вип. 1 (26)).
31. Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w r. 1637; Kontynuacya dyaryusza wojennego [...] nad zawziętymi w uporze krzywoprzysięgłych i swowolnych kozakami w roku 1638 odprawiona / Ks. Szymona Okolskiego – Krakow: Wydanie Kazimierza Jozefa Turowskiego, 1858. – 200, II st.
32. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. 10: Ziemie Ruskie. Ukraina. Kijów-Braclaw / Dział II-gl opisane przez A. Jablonovskiego // Źródła dziejowe. – Warszawa: Skład główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1894. – Т. XXI. – 654, 2, 8, LI s.
33. Ряд XXIII. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. – Масштаб 3 вер. в дюйме. Губ. Полтавской. – СПб., [1850-е гг.] – Л. 13.

В. В. Шерстюк

Лукімське городище в Нижньому Посуллі

Наведена історіографія вивчення, дані історичних документів та результати останніх досліджень території Лукімського городища слов'яно-руського і козацького часів у Нижньому Посуллі.

Здійснена спроба реконструкції укріплень епохи середньовіччя та Нового часу за даними попередніх досліджень.

Ключові слова: Лукім'я, Нижнє Посулля, Полтавщина, городище, давньоруський час, козацька доба.

В. В. Шерстюк

Лукомское городище в Нижнем Посулье

Представлены историография изучения, данные исторических документов и результаты последних исследований территории Лукомского городища в Нижнем Посулье (славяно-древнерусское и козацкое время).

Осуществлена попытка реконструкции укреплений эпохи средневековья и Нового времени по данным предыдущих исследований и с учетом новейших работ.

Ключевые слова: Лукомье, Посулье, Полтавщина, городище, древнерусское время, козацкая эпоха.

V. V. Sherstiuk

Lukimia Place of Ancient Settlement in the Low Sula River

Historiography of study, data from historic documents and results of the latest researches at the territory of Lukimia place of ancient settlement (dated to the Slavonic-Russian and Cossacks Time) in the Low Sula River are given. Attempt to reconstruct fortification of the Middle-age and Modern time according to recent researches.

Keywords: Lukimia, the Low Sula River, Poltava Region, place of ancient settlement, the Ancient Russian Time, the Cossacks Time.

В. М. Іщенко, О. Б. Супруненко
(м. Полтава)

СТУЛКА ХРЕСТА-ЕНКОЛПІОНА З ОКОЛИЦЬ ПОЛТАВИ

Про наявність решток поселень чи слідів економічної діяльності давньоруського населення в ресурсній зоні літописного «міста» Лтави на території сучасної Полтави і знахідку ступки хреста-релікварія XII ст. поблизу с. Падалки Полтавського району.

Уявлення про ресурсну зону літописного «граду» Лтава – городища на межі Переяславського князівства в Поворсклі та Дикого поля – склалися поступово впродовж останньої чверті ХХ – початку ХХІ ст. Багато в чому їх появі завдячуємо археолого-краєзнавчим розвідкам Г. О. Сидоренко (1918–1984), яка впродовж чотирьох десятиліть по крупинках збирала інформацію про будь-які давньоруські знахідки в околицях Полтави. Разом із М. І. Гавриленком вона, фактично, є першовідкривачем 1944 р. місцезнаходження культурних нашарувань роменсько-давньоруського археологічного комплексу на Старополтавській горі [17, с. 25; 25, с. 14] в історичному ареалі обласного центру. Проте, це відкриття зумовлювалося попередніми обстеженнями і припущеннями полтавських археологів та музейників – І. А. Зарецького [4, с. 42–43; 8, с. 42; 24, с. 198–199], В. Г. Ляскоронського [18, с. 100, рис. 99; 25, с. 13–14], В. М. Щербаківського і М. Я. Рудинського [25, с. 14]. Саме Г. О. Сидоренко опікувалася створенням умов до проведення археологічних досліджень І. І. Ляпушкіна на посаді Полтавського городища [17, с. 26], в 1945–1946 рр. брала в них безпосередню участь, а пізніше опрацьовувала передану до Полтавського краєзнавчого музею колекцію [10; 21, с. 17].

Теплі і дружні стосунки з І. І. Ляпушкіним, В. Й. Довженком та рядом інших учених дозволили Г. О. Сидоренко дещо наперед осягати майбутні дослідницькі проблеми, й у втіленні їх у життя додавати власну, часом істотну децицію.

Свого часу, укладаючи матеріали до археологічної мапи території міста Полтави та його найближчих околиць, О. Б. Супруненко, за повідомленнями Г. О. Сидоренко і внаслідок перегляду зібраних нею колекцій, позначив чимало пунктів, де у 1940–1970-х рр. були виявлені давньоруські знахідки [1, с. 5–14; 14; 18, с. 101], котрі вказували на місця перебігу господарської діяльності населення XI–XIII ст., засвідчували місцезнаходження селищ чи висілків, ймовірно, переправ через Ворклу й інші водні рубежі, місця проведення сільськогосподарських робіт, райони здійснення промислової і мисливської діяльності [12; 14; 18; 23, с. 9–11]. Інформацію про частину з цих місцезнаходжень було повідомлено Г. О. Сидоренко усно, ще під час підготовки одним із авторів курсової роботи на археологічну проблематику щодо старожитностей слов'яно-руської Полтави. Відтоді це відклалося в окремих публікаціях, вміщених у малочислених за тиражем спеціалізованих наукових виданнях [11; 15; 23].

З-поміж таких пунктів окремими знахідками були позначені місця невеликих селищ у найближчій ресурсній зоні Полтавського городища посеред ворсклинської заплави, віддалені від нього на 1,5–3 км. Це – кілька пунктів біля гирла струмка Рогізна на північний схід від сучасного Подолу, з поодинокими уламками гончарного посуду (вінця і стінки) горщиків XII – початку XIII ст. [1, с. 7]. Знахідки давньоруського посуду, в т. ч. XII ст., були зібрані Г. О. Сидоренко на найвищих, наразі порослих лісом піщаних підвищеннях правого берега Ворскли навпроти селища Вороніна [12; 17, с. 24, 25], Дублянщини (між насипом залізниці і сучасним правим берегом), а також на кол. міському пляжі, правобережному узбережжі Ворскли між сучасними вул. Миру і Небесної Сотні (ближче до гирла струмка Лтава чи Полтавка) [1, с. 5; 2, с. 263; 25], по вул. Південій на узбережжі струмка Чорного, що дещо нижче Шемилівського кар'єру. Сповідчала Галина Олексіївна про окремі фрагменти давньоруського гончарного посуду, знайдені нею на вул. Луговій – в основі спуску і дещо на південь від перехрестя з вул. Нижньофабрикантською, біля Монастирського кладовища на лівому березі Рогізної, на території кол. ур. Гора Марата (вул. Марата), на Подолі – неподалік сучасного стадіону «Локомо-

тив», на краю узвишшя мису правого корінного берега Ворскли на північний схід від 8-ї загальноосвітньої школи по вул. Патріарха Мстислава (кол. К. Лібкнехта), на території садиби Панаса Мирного (неподалік знайдена бронзова круторога орнаментована лунниця XII – поч. XIII ст.) [13, с. 179].

З більш віддалених від городища місцезнаходжень (у межах 5–10 км широкої ресурсної зони) давньоруські матеріали траплялися в Марках (кераміка і наконечники стріл) [опис багат шарового поселення: 6, с. 46–47], на Крутому Березі [12; 19] – вздовж імовірної траси давнього шляху на коломацьке правобережжя і в бік Харківського городища, у Затуриному (район старого кладовища) та Ліску, в окрузі приполтавських сіл Макухівка [14, с. 15; 18, с. 101; 19; 20, с. 24; 22, с. 12], Верхоли, Терешки, в ур. Біла Гора і Триби [1, с. 8–9, 12; 9, с. 83; 14, с. 16] – на дюнах коломацького лівобережжя (підтверджені також фотознімками І. А. Зарецького кін. 1880-х рр. [16, с. 50–52; 17; 18, с. 15, 46], його знахідкою стулки хреста-енколпіона XIV ст. у Макухівці [8, с. 33: фото]). За повідомленнями М. І. Гавриленка, Г. О. Сидоренко та краєзнавця В. В. Кішика, окремі давньоруські знахідки виявляли за випадкових обставин у надзаплавному правобережжі Ворскли біля гирла струмка Чорного, на південний захід від с. Нижні Млини, а також в основі правобережного мису над впадінням у Ворсклу р. Говтв'янчика, де можна очікувати у майбутньому виявлення якщо не городища, то більш-менш значного селища.

Дещо гірше справа склалася з окресленням західних і північно-західних районів округи ліпислої Лтави. Вони позначені лише окремими знахідками уламків гончарної кераміки та предметів озброєння на високому степовому плато межиріччя Ворскли та її правобережних приток Полузир'я і Говтвянчика або ж в їх долинах. Достеменно відомо про кілька з них: наконечники стріл XI–XIII ст. з території військового аеродрому (з боку Івонченців та Гужулів), вістря на спис з околиць с. Жуків (верхня частина басейну-водозбору р. Полузир'я), вінця гончарних горщиків поблизу мікрорайонів Половки й Яр [7, с. 50], бойова сокира з Горбанівського яру. Майже всі ці знахідки виявлені металозбирачами між 2003 і 2015 рр.

Тим не менше, особливу цікавість викликало відкриття в ході розвідкових робіт кінця ХХ ст. решток невеликого селища, що займало північно-західний край надсхилля високої тераси лівого берега р. Полузір'я, неподалік автодороги до с-ща Біо-фабрики, безпосередньо на північний захід від поселення скіфського часу поблизу с. Гожули (понад с. Падалки) [5, с. 59; 26, с. 106]. Тут дуже подрібнені оранкою давньоруські матеріали були зібрані на площі близько 0,3 га вздовж смуги нагірної забудови села й епізодично траплялися у надсхиловій частині. Більш детальні обстеження цієї пам'ятки не дозволяла здійснити наявність приватизованих городніх ділянок.

Проте, 2016 р. полтавському краєзнавцю В. М. Ішенку, який вже не раз цікавився старожитностями околиць міста [26], вдалося оглянути територію селища. Восени цього ж року на ріллі посеред місцезнаходження давньоруських матеріалів була виявлена неординарна знахідка, передана до колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Це — уламок стулки бронзового хреста-енколпіона.

Фрагмент належить лицевій стулці хреста-мощовика — атрибуту особистого християнського благочестя заможної людини давньоруського часу. Це — нижня частина стулки, з відламанним у давнину верхом.

Хрест відноситься до групи III рельєфно-чорнових складнів, типу 2, варіанту 3, за А. О. Песковою, тобто хрестів із закругленими кінцями з Розп'яттям та предстоячими, можливо, втраченою зворотною стулкою з Богоматір'ю із ладонями перед грудьми та 3-ма святими в медальйонах, з-поміж так званих мощовиків малих форм або другої умовної групи [3, с. 117].

На збереженій частині лицевій стулки наявне рельєфне зображення розп'ятого Христа, вірогідно, на відламаному верху — із хрестом над головою, а також предстоячими — Богоматір'ю та Іоанном Богословом на бічних кінцях. Хрест модельовано без рельєфного виділення поперечини. Зображення предстоячих доволі умовні й іконографічно маловиразні, з елементами неохайного срібного чорніння, хоча контури облич предстоячих прокреслені різцем. Стулка виготовлена в манері київської «Великої майстерні» XII ст., напис в оголів'ї Христа не зберігся.

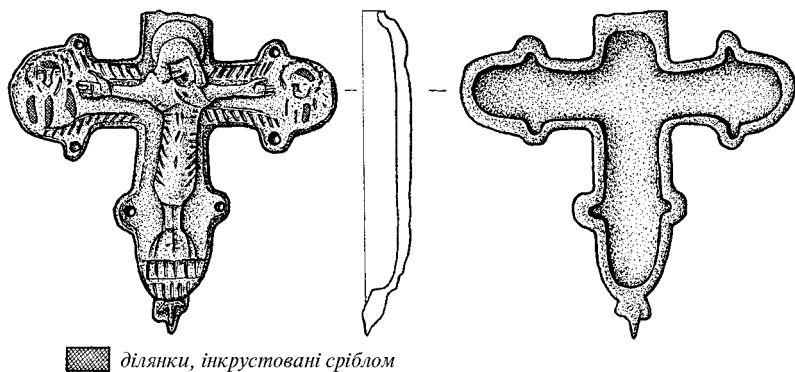

Рис. 2. Падалки, с., Полтавський р-н, Полтавська обл.

Лицева стулка хреста-складня.

Мідний сплав, лиття, різьблення, інкрустація сріблом.

ПКМ імені Василя Кричевського.

Зворотний бік із чітко виділеною заглибиною, зі слідами відбитків тканини полотняного переплетення.

Мідний сплав, лиття, різьблення, інкрустація сріблом. Розміри стулки: збережена висота – 4,2 см, ширина – 4,2 см, товщина максимальна – 0,4 см (кол. вкл. III, рис. 1; рис. 2).

Аналогією зображенням та за розмірами стулки є малий мошовик із м. Суздаля Володимирської обл. РФ, з розкопок М. В. Седова 1976 р., знайдений у споруді XII ст. [3, с. 117, табл. 68: III.2.3/65]. Певна подібність у падалківській лицевій стулки релікварія є і з так званим малим комбінованим енколпіоном типу III.2.4 з с. Куніна Здолбунівського району Рівненської області України, виявленого за випадкових обставин 1986 р. біля давньоруського селища [3, табл. 74: III.2.4/23]. Отже, в будь-якому разі знахідка має безпосереднє відношення до кола давньоруських старожитностей XII ст., вірогідно, їх останньої третини чи чверті століття, відображаючи час освоєння західної округи городища літописної Лтави на межі території сучасного міста.

Таким чином, з огляду на наведені дані, маємо можливість припустити належність певної частини із названих пунктів в

околицях і на території міста Полтави як місць розташування невеликих селищ округи (ресурсної зони) городища літописної Лтави, зокрема, одного-двох селищ в ур. Рогізна, поселення біля с. Макухівки (переправа через р. Коломак) та поблизу с. Падалки на р. Полузир'я. Інші ж пункти з окремими знахідками гончарної давньоруської кераміки мають поки що розглядатися як свідчення економічної діяльності населення «граду» – місця проведення сільськогосподарських робіт, мисливських й рибальських осередків, а також випадкові знахідки вздовж існуючих на той час доріг. Не можна виключати і той факт, що частина місць виявлення поодиноких уламків давньоруського посуду на полтавських і приполтавських теренах пов'язана з навезенням ґрунту (культурних нашарувань) на певні ділянки території міста з його історичного центру у другій половині ХХ ст., що цілком узгоджується з фактами будівництва в історичному ареалі у 1960–1970-ті рр.

Література

1. Археологические памятники территории г. Полтава и окрестностей: каталог / Авт.-сост. Супруненко А. Б.; ПКМ; ПОО УООПИК. – Полтава: РИО Облстатуправления, 1988. – 24 с.: схема.
2. Гавриш П. А. Археологические памятники г. Полтавы и окрестностей / П. А. Гавриш, А. Б. Супруненко // АО 1986 г.: ежегодн. – М.: Наука, 1988. – С. 263.
3. Корзухина Г. Ф. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии X – XIII вв. / Г. Ф. Корзухина, А. А. Пескова; РАН, ИИМК // Труды ИИМК. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2003. – Т. VII. – 432 с. – (Archaeologica Petropolitana, XIV).
4. Кулатова І. М. Археологічні дослідження І. А. Зарецького в Полтаві / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обл. наук.-практ. семінар (Квітень, 1990 р.): тез. доп. / ПКМ; ПОО УТОПІК; Луб. КМ; [ред. кол.: Білоус Г. П., Кулатова І. М., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. – С. 41–47. – Вкл. 1: рис. 1–2.
5. Кулатова І. М. До археологічної карти верхньої течії р. Полузир'я / Кулатова І. М., Супруненко О. Б. // ПАЗ: зб. наук. пр. / УК ПОДА; ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1993. – Число перше. – С. 54–64.
6. Кулатова І. М. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини / Кулатова І. М., Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – Київ; Полтава: Археологія, 2005. – 100, 2 с. обл.

7. **Ломакін О. О.** Нові пам'ятки археології в околицях м. Полтави / Ломакін О. О., Ломакіна С. М. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1993. – Число перше. – С. 43–53.
8. Малоперещепинське диво / Зарецький І. А. Скарб, знайдений при селі Мала Перещепина Костянтиноградського повіту Полтавської губернії; Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Археологічна дослідницька діяльність І. А. Зарецького [стаття-післяслово]; Приймак В. В., Супруненко О. Б. Малоперещепинський «скарб» / ЦОДПА; [упорядн. і наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. – 104 с.
9. **Сидоренко Г. О.** Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін; ІА НАНУ; УТОПК. – К.: Наукова думка, 1982. – 108 с., 2 карти.
10. **Сидоренко Г. О.** Розкопки в м. Полтаві на Червоній площі // ПАЗ зб. наук. пр. Пам'яті Г. О. Сидоренко (1918–1984) / УК ПОДА; ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1993. – Число перше. – С. 26–28.
11. **Супруненко А. Б.** Исследования на Полтавщине / А. Б. Супруненко // АО 1983 г.: ежегодн. – М.: Наука, 1985. – С. 361–362.
12. **Супруненко О. Б.** Пам'ятки археології в межах Полтави / О. Б. Супруненко // Добромисл. – Полтава, 1993. – № 2 (3). – С. 88–94.
13. **Супруненко О. Б.** Лунниця / Супруненко О. Б. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1994. – Число третє. – Наш каталог. – С. 179–180.
14. **Супруненко О. Б.** Археологічні пам'ятки на території Полтави / О. Б. Супруненко // Полтава: історичний нарис / [ред. кол.: Г. П. Білуєв, В. А. Войналович, О. П. Єрмак та ін.]; наук. ред. О. Б. Супруненко та ін.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1999. – С. 9–16.
15. **Супруненко О. Б.** Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворскля / О. Б. Супруненко // Пам'ятки археології Полтавщини: зб. наук. ст. / ПОУК; ПКМ; [редкол.: Кулатова І. М., Мокляк В. О., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. – Полтава, 1991. – С. 23–43.
16. **Супруненко О. Б.** Археологічні пам'ятки пониззя р. Коломак / Супруненко О. Б. // АЗ ПКМ: зб. наук. пр. / ПКМ; [редкол.: Кулатова І. М., Супрун Т. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. – Полтава, 1992. – Вип. 1. – С. 40–55.
17. **Супруненко О. Б.** Штрихи до біографії Г. О. Сидоренко / Супруненко О. Б. // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: мат-ли ювіл. наук. конф. – Частина друга: Історія музею. Колекції. Питання експозиційної роботи / ПКМ. – Полтава, 1992. – С. 24–30.
18. **Супруненко О. Б.** На землі Полтавській. Пам'ятки археології Полтави та околиць / Супруненко О. Б.; НАНУ, Ін-т археол.; ЦОДПА; [відп. ред. Толочко П. П., авт. передм. Кукоба А. Т.]. – Полтава: Археологія, 1998. – 157 с.
19. **Супруненко О. Б.** Літописна Лтава (до 1100-річчя міста Полтави – за даними археологічних досліджень) / Супруненко О. Б. // ПАЗ–1999: зб. наук. пр. до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних

- досліджень / ІА НАНУ; УК ПОДА; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава: Археологія, 1999. – С. 9–27.
20. **Супруненко О. Б.** Про давньоруські центри Нижнього Поворскля / Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава, 1999. – № 1 (5). – С. 20–30.
 21. **Супруненко О.** Галина Сидоренко та археологічна діяльність Полтавського краєзнавчого музею у середині ХХ ст. / Олександр Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. ст. 2001–2003 рр. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / УК ПОДА; ПКМ; [редкол.: Волошин Ю. В., Лобурець В. Є., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2004. – [Вип. І]. – С. 10–33.
 22. **Супруненко О. Б.** Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя / Супруненко О. Б., Приймак В. В., Мироненко К. М.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА. Сум. обл. орг. УТОПІК. – Київ; Полтава: Археологія, 2004. – 82 с.
 23. **Супруненко О. Б.** До укладання реєстру пам'яток археології території міста Полтави / Супруненко О. Б. // Охорона та дослідження пам'яток археології: мат-ли 7-го наук.-практ. семінару: зб. наук. ст. / УКІТ Полтав. ОДА; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Гаврилюк Н. О., Скорий С. А., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава: Вид-во «Фірма «Техсервіс», 2006. – С. 9–11.
 24. **Супруненко О. І. А.** Зарецький – перший дослідник старожитностей скіфської доби у Поворсклі / Олександр Супруненко // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Вип. 21: Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку / КДПУ ім. В. Винниченка; [ред. кол.: Бруяко І. В., Козир І. А., Скорий С. А. (наук. ред.) та ін.]. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – С. 196–208.
 25. **Супруненко О. Б.** Дослідження літописної Лтави: Іванова гора / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовко; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – Частина перша. – 180 с., XII кол. вкл.
 26. **Супруненко О.** Кілька знахідок з околиць Полтави / Олександр Супруненко, Олександр Ткаченко // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ПКМ імені Василя Кричевського; [ред. кол.: Волошин Ю. В., Гаврилюк Н. О., Супруненко О. Б. (гол. ред. кол.) та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2017. – Вип. XII. – С. 104–107.

В. М. Іщенко, О. Б. Супруненко

Стулка хреста-енколпіона з околиць Полтави

Окреслені основні відомості про наявність решток поселень чи слідів економічної діяльності давньоруського населення в ресурсній зоні давньоруського літописного «міста» Лтави на території сучасної Полтави, а також охарактеризована знахідка стулки хреста-релікварія ХІІ ст. київського виробництва, виявленого на селищі поблизу с. Падалки Полтавського району Полтавської області, на західній – північно-західній межі сучасної міської території.

Ключові слова: Падалки, Полтава, Лтава, літописний «град», давньоруський час, ресурсна зона, селище, хрест-складень.

В. Н. Ищенко, А. Б. Супруненко

Створка хреста-энколпиона из окрестностей Полтавы

Собрана основная информация о наличии остатков поселений и следов экономической деятельности древнерусского населения в ресурсной зоне древнерусского летописного «града» Лтава в пределах современной Полтавы, а также охарактеризована находка створки хреста-реликвария XII в. киевского производства, выявленного на селище у с. Падалки Полтавского района Полтавской области, на западном – северо-западном краю современной городской территории.

Ключевые слова: Падалки, Полтава, Лтава, летописный «град», древнерусское время, ресурсная зона, селище, хрест-складень.

V. M. Ishchenko, O. B. Suprunenko

Encolpion Cross Fold from Poltava Suburb

New information concerning the remains of settlements and economic activity traces of the Ancient Russian inhabitants in resource zone of annalistic “town” Ltava at the territory of modern Poltava city is gathered; finding of encolpion cross fold of Kyiv production of the 12th c. found near Padalky Village Poltava District Poltava Region on western – northern-western border of modern city territory is also characterized.

Keywords: Padalky, Poltava, Ltava, annalistic “town”, the Ancient Russian Time, resource zone, town, folding cross.

ДВІ «АМФОРКИ КИЇВСЬКОГО ТИПУ» З с. КЛЮСІВКА НОВОСАНЖАРСЬКОГО РАЙОНУ

Нові знахідки давньоруського часу з лівобережної ворсклинської надзаплати в окрузі давньоруського городища в ур. Маджари на території смт Нові Санжари Полтавської області.

Нещодавно до фондів Краєзнавчого музею міста Горішні Плавні надійшли ціла та у неповному розвалі доволі рідкісного типу гончарні посудини, що знайдені під час господарських робіт на території вже полишеної садиби гр. Трохимчук О. О. (кол. вкл. III, рис. 2). Остання розташована на північній околиці с. Ключівка Новосанжарського району Полтавської області в ур. Вільхове. Місцезнаходження пов'язується з мисом другої надзаплатної тераси р. Ворскли (ур. Борти), лівобережного басейну р. Дніпро, що огинається давньою старицею і має висоту 2,5–3,0 м над рівнем колишньої ворсклинської протоки. На розораній поверхні навколишніх городів воно позначене окремими уламками гончарного давньоруського посуду XII – початку та, вірогідно, й другої половини XIII ст., котрі маркують територію селища площею понад 1,0 га. Під час розширення криниці-копанки на північний захід від зазначеної садиби, на глибині в 0,1–0,2 м, саме й були виявлені ці посудинки у попелястому вмісті заповнення господарської ями чи якоїсь споруди.

Уцілілі посудинки мають невеликі розміри. За типом вони належать до так званого посуду з вушками – «амфорок київського типу» [6, с. 52]. Це – невисокі видовжених пропорцій тонкостінні посудини з вузькою горловиною, що мають коротку шийку, максимальне розширення тулуба на другій чверті висоти, звуження корпусу до плаского дна, дещо ширшого за діаметр шийки [9, с. 115].

Перша «амфорка» – видовженої форми з невисокою горловиною, заокругленими відігнутими назовні короткими вінця-

ми на кшталт глека. Шийка доволі коротка, не більше 1 см. По плічках прикрашена двома парами врізних ліній з помітним проміжком між ними на гладенькій поверхні посудини. На рівні максимального розширення тулуба «амфорка» має пару симетрично і горизонтально розташованих петельчастих вушок, з круглими отворами в них, спрямованими вертикально. Денце пласке, з незначним утором (рис. 1).

Поверхня гладка світло-сірого кольору. Тісто майже без візуально помітних домішок, проте зі включеннями шамоту. Висота «амфорки» – 13,2 см, діаметри: зовнішній вінця – 6,8 см, шийки – 5,3 см, тулуба – 11,4 см, денця – 7,7 см. Ширина ручок із зовні – 3,2 см, довжина – 1,6 см, діаметр отвору – 0,6 см. Із зовнішнього боку та всередині поверхня вкрита залишками пересохлої густої масткої рідини із досі відчутним запахом дьогтю. На тулубі наявні тріщини, вінце із незначними сколами (рис. 1; кол. вкл. III, рис. 3: 1).

Друга «амфорка» представлена в неповному розвалі близько половини посудини, з відсутнім денцем (рис. 3). Також має видовжену форму, з профільованим вінцем і невисокою горловиною. Краї вінця закруглені і слабо відігнуті назовні. Межа основи вінця із шийкою позначена валикоподібним виступом, на тулубі – орнаментация у вигляді трьох горизонтальних прокреслених ліній. «Амфорка» також має два петельчастих вушка, які дещо підняті вгору від горизонтального положення. Нижня частина звуженого тулуба і дно втрачені. Поверхня гладенька сіро-чорного кольору. Тісто без домішок. Висота – 13,7 см, діаметри: вінця – 7,3 см, шийки – 6,1 см, тулуба – 13 см; ширина ручки із зовні – 2,8 см, довжина – 2,3 см, діаметр внутрішнього отвору – 0,9 см. Поверхня аналогічним чином вкрита залишками рідини із запахом дьогтю. Вінце має незначні сколи (рис. 4; кол. вкл. III, рис. 3: 2).

Щодо датування таких рідкісних для теренів Полтавщини взагалі і Поворскля зокрема типів давньоруського посуду, ми схиляємося до належності їх часу від кінця XII до початку XIII ст. Саме в пізніх об'єктах давньоруських поселень у Ревутовому і Григорівці виявлені подібні форми «амфорок» [6, с. 51, 52, рис. 28: 3; 7, с. 137, рис. 56: 3; 9, с. 115], що інколи «доживали» до другої половини XIII ст. [6, с. 52]. Зауважимо, що фрагменти

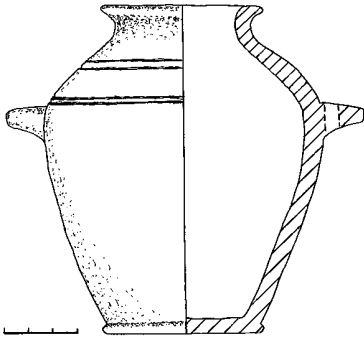

Рис. 1. Ключівка, с.,
Новосанжарський район.
Корчажка.
Фонди Краєзнавчого музею
м. Горішні Плавні.

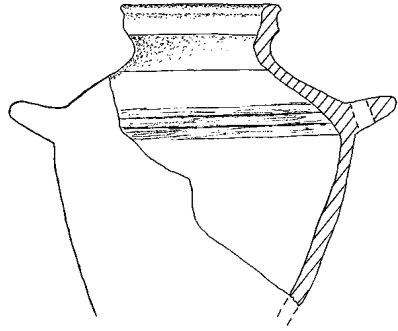

Рис. 4. Ключівка, с.,
Новосанжарський район.
Розвал корчажки.
Фонди Краєзнавчого музею
м. Горішні Плавні.

вінець подібних посудин траплялися під час розкопок посаду Новосанжарського городища в ур. Маджари на протилежному правому березі Ворскли, котрі проводилися О. В. Серовим у 1992 р. за участі В. О. Мокляка [2, с. 13–14].

Зауважимо, що ймовірність існування давньоруського городища в ур. Маджари передбачала ще Г. О. Сидоренко, яка знаходила на схилах з боку Ворскли окремі фрагменти гончарного давньоруського посуду [10, арк. 3]. Сліди культурних нашарувань зруйнованого зсувами городища виявлені О. Б. Супруненьком 1976 р., безпосередньо рештки поселення – лівенським краєзнавцем І. В. Бовкуном 1989 р. [1, с. 89–90; 8, с. 595]. Дещо пізніше ділянки нашарувань навколо городища й окремі вцілілі об'єкти обстежувалися В. О. Мокляком [2, с. 14; 4, с. 110–112], а частина посаду площею 123 м² 1992 р. досліджувалася О. В. Серовим [2, с. 13–14; 14, с. 25, рис. 7]. Поодинокі знахідки давньоруських матеріалів в колишній ресурсній зоні городища неодноразово виявляли дослідники, зокрема, В. О. Мокляк, О. Б. Супруненько, О. М. Ткаченко як у лівобережній частині смт Нових Санжар, околицях сс. Ключівки, Кунцевого, на правому березі р. Ворони (Полузір'я) біля її гирла [2, с. 77–78, 5, с. 69, 70; 11, с. 74; 15, с. 79].

1999 р. О. Б. Супруненокм висловлене припущення щодо розташування в Маджарах решток давньоруського «граду» Ворона, позначеного для XIV ст. в «Списку руських градів дальніх і ближніх» [13, с. 59; 14, с. 26]. Отже, знахідка «амфорок кийського типу» в окрузі найпівденнішого для Нижнього Поворскля давньоруського городища все-таки може вважатися очікуваною.

Наявність дьогтю на стінках обох корчажок свідчать про їх спеціальне використання для його зберігання. Ймовірно, горизонтально розташовані петельчасті вушка слугували для підвищення посудинок під возом чи для зручності у використанні при носінні на мотузці. Проте, такий спосіб їх залучення для господарських потреб був, вірогідно, вже вторинним. Спершу ці «амфорки» слугували у побуті підвішеними на мотузці ручийниками.

І, насамкінець, необхідно відзначити, що обидві посудини аналогії серед місцевих поворсклянських старожитностей часу Київської Русі поки що не мають, отже, є унікальними для регіону. Видобування дьогтю на Лівобережжі Русі більш характерне для районів Полісся і Слобожанщини, але факт виявлення посудинок із його залишками потребує обов'язкової археологічної перевірки господарського комплексу на селищі, що вірогідно, зберігся, як і уточнення меж, площі та особливостей давньоруського поселення на лівому березі Ворскли.

Джерела та література

1. **Бовкун І. В.** Давньоруське городище в Нових Санжарах / Бовкун І. В., Суховська І. В. // Пам'ятки археології Полтавщини: зб. наук. ст. / ПОУК; ПКМ; [редкол.: Кулатова І. М., Мокляк В. О., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. – Полтава, 1991. – С. 89–93.
2. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Новосанжарський район / [упорядк., підг. до друку та передм. В. О. Мокляка]; УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ. – Полтава: Дивосвіт, 2007. – 178 с.
3. **Мироненко К. М.** Давньоруські поселення Нижнього Поворскля / Мироненко К. М. // АЛЛУ. – Полтава, 1998. – № 1–2 (3–4). – С. 66–70.
4. **Мокляк В. А.** Археологические памятники в окрестностях Новых Санжар / В. А. Мокляк // Археологические исследования на Полтавщине: сб. науч. тр. / ПКМ; [ред. кол.: Кулатова И. Н., Луговая Л. Н., Супруненко А. Б. (отв. ред.)]. – Полтава, 1991. – С. 109–115.
5. **Мокляк В. О.** До археологічної карти Новосанжарського району / Мокляк В. О. // Пам'ятки археології Полтавщини: зб. наук. ст. / ПОУК;

- ПКМ; [редкол.: Кулатова І. М., Мокляк В. О., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. – Полтава, 1991. – С. 67–77.
6. **Петрашенко В. А.** Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка / В. А. Петрашенко; НАНУ, Ин-т археол. – К., 2005. – 264 с.
 7. Південноруське село IX – XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури) / [за ред. О. П. Моці, В. П. Коваленка, В. О. Петрашенко]; ІЗМН; ІА НАНУ. – К., 1997. – 180 с.
 8. Полтавщина: енциклопедичний довідник / [ред. кол.: А. В. Кудрицький, І. Л. Бутич, М. І. Назаренко та ін.]. – К.: «Українська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. – 1024 с., кол. вкл.
 9. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / [редкол.: О. П. Моця (відп. ред.), А. В. Петрашук, А. П. Томашевський]; НАНУ, Ін-т археол. – К.: Шлях, 2003. – 232 с.
 10. **Сидоренко Г. О.** Про експонати Полтавського краєзнавчого музею за інв. № А. 239 (колекція речей доби палеоліту – неоліту з с. Нові Санжари). 1951 р.: наукова довідка / Сидоренко Г. О. // НА ПКМ. – Спр. 04–31. – 9 арк.
 11. **Сидоренко Г. О.** Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін; ІА НАНУ; УТОПІК. – К.: Наукова думка, 1982. – 108 с., 2 карти.
 12. **Супруненко О. Б.** Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворскля / Супруненко О. Б. // Пам'ятки археології Полтавщини: зб. наук. ст. / ПОУК; ПКМ; [редкол.: Кулатова І. М., Мокляк В. О., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. – Полтава, 1991. – С. 23–43.
 13. **Супруненко О. Б.** До локалізації давньоруських центрів Нижнього Поворскля / О. Б. Супруненко // Проблеми історії і археології України: тез. докл. науч. конф. (21–23 октября 1999 г.) / ХНУ, ХІАІО. – Харків, 1999. – С. 58–59.
 14. **Супруненко О. Б.** Про давньоруські центри Нижнього Поворскля / Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава, 1999. – № 1 (5). – С. 20–30.
 15. **Ткаченко О. М.** Нові пам'ятки в околицях сіл Ключівка та Кунцево Новосанжарського району / О. М. Ткаченко // Пам'ятки археології Полтавщини: зб. наук. ст. / ПОУК; ПКМ; [редкол.: Кулатова І. М., Мокляк В. О., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. – Полтава, 1991. – С. 79–83.

В. В. Лямкін, Н. В. Лямкіна

Дві «амфорки київського типу» з с. Ключівка Новосанжарського району

У публікації подаються відомості про нові знахідки давньоруського часу, виявлені на другій надзаплавній терасі лівого берега р. Ворскла у с. Ключівка Новосанжарського району Полтавської області.

Ключові слова: давньоруський час, Ключівка, Нові Санжари, ур. Маджари, Нижнє Поворскля, «амфорки київського типу».

В. В. Лямкин, Н. В. Лямкина

Две «амфорки киевского типа» из с. Ключовка Новосанжарского района

В публикации представлены новые находки древнерусского времени, обнаруженные на второй надпойменной террасе левого берега р. Ворскла у с. Ключовка Новосанжарского района Полтавской области.

Ключевые слова: древнерусское время, Ключовка, Новые Санжары, ур. Маджары, Нижнее Поворсклье, «амфорки киевского типа».

V. V. Liamkin, N. V. Liamkina

Two “Amphoras of Kyiv Type” from Kliusivka Village Novi Sanzhary District

New findings of the Ancient Russian Time from the left-bank Vorskla River area at Ancient Russian Place of ancient settlement in Madzhary Stow at the territory of Novi Sanzhary Town Poltava Region are presented in the publication.

Keywords: the Ancient Russian Time, Kliusivka Village, Novi Sanzhary, Madzhary Stow, the Low Vorskla River, “amphoras of Kyiv type”.

ПОЛТАВСЬКИЙ ПОЛК: СОТНІ ТА СОТНИКИ

Про сотенні центри Полтавського козацького полку та їх сотників.

Чимало питань з історії Полтавського козацького полку досьогодні все ще залишаються практично не вивченими. До них належить і питання про його склад та чисельність. Ці проблеми входили до кола професійних зацікавлень відомої полтавської музейниці Г. О. Сидоренко (1918–1984), хоча її власні напрацювання в цьому плані використувувалися лише під час укладання суто краєзнавчих досліджень.

Деякі відомості з вивчення складу і чисельності сотень Полтавського полку наводили в своїх працях дореволюційні, радянські та пострадянські історики. Першим у цьому ряду стоїть Д. Н. Бантиш-Каменський, який в своїй «Истории Малой России», описуючи події часу гетьманування Петра Дорошенка, наводить окремі цифрові та персональні відомості стосовно міст, що входили до складу полку в 1669 р. і були підвладні правобережному гетьману [3]. Список сотень полку станом на 1649 р. опублікував М. Максимович [14]. Ряд згадок про сотні полку зустрічаємо в роботах О. С. Компан [10], В. А. Голобуцького [5], О. М. Апанович [1], Я. Дашкевича [6], В. В. Кривошеї [11] та О. П. Байди [2], В. Заруби [7]. Власне дві останні роботи є найбільш інформативними в цьому плані. Робота Я. Дашкевича «Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні» присвячена саме питанню складу лівобережних і правобережних козацьких полків. Це список, з невеликою передмовою, полкових і сотенних міст та полковників, які очолювали полки [6, с. 19]. Подібна до неї і робота В. В. Кривошеї «Українська козацька старшина. Ч. 1». У ній автор подає список української козацької старшини за часи існування Гетьманщини, окремо стосовно кожного полку та, відповідно, окремо кожної сотні [11]. Як і попереднє, згадане дослідження, праця

О. Байди присвячена також не територіальному, а персональному складу Полтавського полку, про що свідчить і його назва «Старшина Полтавського полку». Як і в книзі В. Кривошеї, список полкової старшини тут поданий посотенно [2]. Всі вищезгадані публікації, за винятком робіт М. Максимовича та Я. Дашкевича, питання складу Полтавського козацького полку розкривають лише дотично, хоча донині збереглося досить багато джерел, що дозволяють заповнити цю прогалину.

Найдавнішим, що відноситься до перших років існування полку, є звичайно «Реєстр Війська Запорозького 1649 року» [15]. Саме в цьому документі наведено відомості про найдавніший територіальний склад полку, що налічував 18 сотень. До його складу станом на цей рік входили Полтавська городова (подана без назви), Перша та Друга Полтавські (відповідно реєстру – це сотні Петрашова та Оксютини), Зіньківська, Кобеляцька, Опішнянська (з Опушлоє), Богацька, Кузименська, Борківська, Ковалівська, Балаклійська, Лукомська, Веприцька, Гадяцька, Книшовська од Гадячого, Подольська Гадяцького повіту, Рашавська та Лютенська сотні [15, с. 405–436]. Однак це не первісний склад полку, оскільки до Реєстру включено і сотні т. зв. гадяцького ключа. Відомо, що саме в 1649 р. адміністрації Полтавського полку було підпорядковано Гадяцький полк [4, с. 28], що і знайшло своє відображення в «Реєстрі...». Очевидно, що саме останні дванадцять сотень – Опішнянська (з Опушлоє), Кузименська, Борківська, Ковалівська, Лукомська, Веприцька, Гадяцька, Книшовська од Гадячого, Подольська Гадяцького повіту, Зіньківська, Рашавська та Лютенська і склали приєднаний Гадяцький полк, а інші шість – Полтавська городова (подана без назви), Перша та Друга Полтавські (відповідно реєстру – це сотні Петрашова та Оксютини), Кобеляцька, Богацька та Балаклійська склали основу Полтавського козацького полку під час його створення в 1648 р.

Перші значні зміни полку в територіальному відношенні відбулися, як уже згадано вище, в 1649 р. Вони були пов'язані з ліквідацією Гадяцького полку. В результаті цієї акції всі дванадцять його сотень були перепідпорядковані адміністрації Полтавського козацького полку. В цьому ж році до нього було приєднано й одну сотню Лубенського полку – Лукімську.

Подібні зміни відбувалися постійно і були пов'язані з утворенням нових полків чи з реорганізацією старих. Відповідно зміни відбувалися і в їх сотенному устрої. Сотні постійно передавалися з полку в полк, хоча деякі з них залишалися постійно у складі Полтавського полку, утворюючи таким чином його кістяк. Це, перш за все, Полтавські городова та Перша й Друга полкові сотні. Створені в 1648 р., вони припинили своє існування в 1782 р. після повної реорганізації адміністративно-територіального устрою України. Згодом, до названих трьох додалися пізніше створені Білицька, Великобудиська, Келебердянська, Китайгородська, Маяцька, Нехворощанська, Орільська, Решетилівська, Соکیلська, Старосанжарська та Царичанська сотні.

Усі інші сотні інколи по кілька разів міняли своє підпорядкування. Розглянемо кожен з них окремо.

Полтавська городова. Створена одночасно з утворенням Полтавського козацького полку в 1648 р. і до його ліквідації в 1782 р. існувала практично без змін.

Сотники: Іван Якович Іскра (1649), Савка Педашенко (1659), Михайло Степанович Гончар (1666), Клим Чорнушенко (1668), Герасим Семенович Прогонський (1671–1673), Михайло Нащинський (1683), Андрій Нащинський (1691–1700), Петро Олексійович Кованька (1708), Захар Лукич Старицький (1711), Леонтій Миненко (1717, липень – наказний), Лука Захарович Старицький (1727 – наказний), Семен Остапович Кулик (1747–1748, 1773), Яків Пашенко (1773–1782).

Перша полкова. Створена одночасно з утворенням Полтавського козацького полку в 1648 р. і до його ліквідації в 1782 р. існувала практично без змін. Сотенний центр – село Петрівка.

Сотники: Петро Якович Горбаненко (1649), Дмитро Петрович Горбаненко-Яковенко, Кость Кублицький (1659–1667), Петро Тимофійович Жученко (1676–1677), Стецько Петрович Горбаненко-Яковенко (1677), Петро Степанович Горбаненко-Яковенко (1683), Іван Красноперич (1684), Іван Прокопович Левенець (1687), Петро Степанович Горбаненко-Яковенко (1690), Іван Прокопович Левенець (1691–1693), Михайло Петрашенко (1693), Гнат Юрченко (1693), Матвій Цесарський (1694), Микита Плечник (1696), Гнат Юрченко (1696), Богдан Зеленський (1708), Дмитро Самарський (1716–1718), Леонтій Миненко (1717, липень – наказний), Григорій Іванович Черняк (1725–1732), Іван Григорович Тарнавський (1732–1748), Павло Іванович Тарнавський (1736 – наказний),

Ярема Федорович Фідровський (1767–1775), Іван Савич Черняк (1748–1771), Лобко (1771).

Друга полкова. Створена одночасно з утворенням Полтавського козацького полку в 1648 р. і до його ліквідації в 1782 р. існувала практично без змін. Сотенний центр – село Пушкарівка.

Сотники: Оксюта (1649), Васько Юрченко (1659), Леонтій Іванович Черняк (1669), Іван Леонтійович Черняк (1695–1699), Григорій Іванович Черняк (1701), Яків Лавріннович Черняк (1716–1722), Дмитро Самарський (1725), Герасим Петрович Кованька (1727–1735), Григорій Штепа (1738–1767), Василь Жученко (1767–1770), Ілля Вовковняк (1770–1782).

Балаклійська сотня. Одна з перших сотень Полтавського полку. Знаходилася в його складі до 1661–1663 р., коли була передана спочатку до Кременчуцького, а згодом Миргородського полків. Сотенний центр – містечко Баклій (тепер Балаклія Великобагачанського району). Сотники: Терешко Ісаєвич (1649).

Білицька. За Я. Дашкевичем сотня існувала з 1660 по 1764 р., однак О. Байда крайньою нижньою датою згадки білицького сотника в джерелах називає 1659 р. Підтверджує її, як крайню нижню межу, подану Я. Дашкевичем, і В. Кривошея. Згадується в реєстрах Полтавського полку в 1718, 1721, 1733–1735 рр. Припинила існування у 1764 р. в зв'язку із включенням до Новоросійської губернії. З цього часу козаки сотні повинні були нести військову службу у складі Дніпровського пікінерного полку.

Сотенний центр – містечко Білики. У центрі селища збереглися вали – рештки укріплення сотенного містечка.

Сотники: Андрій Грицюта (1659), Конон Василенко (1664, серпень – наказний), Андрій Білоконь (1672), Іван Скакун (1688–1690), Андрій Знанченко (1691), Федір Шепель (1693–1695), Степан Гавришенко (1704), Василь Юхименко (1709), Марко Швидкий (1721 – наказний), Данило Чемерисенко (1724 – наказний), Василь Юхименко (1725), Матвій Цесарський (1729), Павло Юхименко (1730), Василь Юхименко (1732 – 1739), Марко Лазаренко (1735 – наказний), Лесько Юхимович (1737 – наказний), Павло Кот (1739 – 1753), Мелешенко (1739 – наказний), Семен Піщанський (1739, січень, 1744, травень – наказний), Григорій Довгий (1744 – наказний), Петро Павлович Тройницький (1753–1764).

Бірківська (Борківська). Створена в 1648 р. і первісно перебувала в Гадяцькому полку. Сотенний центр – село Бірки (Борки, тепер село Зіньківського району). Після ліквідації Гадяцького полку в 1649 р. передана до Полтавського, у складі якого, за Я. Дашкевичем, знаходилася до 1662 р. Але, очевидно, що ця дата помилкова. В 1661 р. було утворено Кременчуцький полк, і сотня одразу ж увійшла до його складу. Згадується в Компуті 1649 р. У 1649 р. налічувала 98 козаків.

Сотники: Миско Телюченко (1649).

Бірківська (Борківська). Інша, ніж попередня. Згадується в Компуті 1649 р. Сотенний центр – село Бірки (Борки, тепер село Великобагачанського району на р. Пслі). Ліквідована 1662 р. у зв'язку з утворенням Кременчуцького полку, а територія увійшла до складу Білоцерківської сотні Кременчуцького полку. У 1649 р. налічувала 60 козаків.

Сотники: Мисан (1649).

Богацька (Великобогацька, Великобагачанська). У складі полку з 1648 по 1661 р. У 1661–1662 відноситься до Кременчуцького полку, 1663 р. згадується як сотня Миргородського полку. У 1665–1672 у складі Полтавського, 1672–1681 – Миргородського, 1681–1687 – Полтавського полків. З 1687 р. переведена до складу Миргородського полку. Внесена в Компут 1649 р. Сотенний центр – містечко Багачка (тепер смт Велика Багачка). Рештки укріплень не збереглися, їх залишки зафіксував В. Г. Ляскоронський 1905 р. у центральній частині містечка на високому підвищенні. Ним було виявлено залишки круглого городища, в центральній частині якого знаходилася церква. По периметру воно було захищене валом, а з напільного боку додатково розміщувався рів [12, с. 11].

Сотники: Іван Гузій (1649), Іван Гришута (1659), Семен Степанович Кореневський (1659).

Великобудиська (Будиська). Я. Дашкевич нижньою датою її існування називає 1660 р., О. Байда та В. Кривошея фіксують її лише з 1665 р. Верхня дата існування сотні у складі полку, за О. Байдою, 1781 р. Сотенний центр – містечко Великі Будища. Рештки укріплень не збереглися. Згадується в реєстрах Полтавського полку під 1718, 1721, 1733–1735 рр.

Сотники: Педан Хоменко (1665), Роман Пугач (1671), Дмитро Харченко (1672), Левко Звенигородський, Педан Хоменко (1683–1687), Михайло Звенигородський-Левченко (1690–1704), Максим Носач (1693–наказний), Максим Звенигородський-Левченко (1706), Петро Олексійович Кованька (1708), Дмитро Васильович Калачинський (1712), Максим Звенигородський-Левченко (1715), Федір Семенович (1718), Йосип Сулима (1718), Дмитро Васильович Калачинський (1720–1723), Іван Павлович Сулима (1721 – наказний, 1723–1734), Йосип Сулима (1724, 1725 – наказний), Іван Раданський (1724 – наказний), Юсько Ємченко (1724 – наказний), Андрій Іванович Сулима (1734–1771), Павло Андрійович Сулима (1771–1782).

Веприцька. Первісно сотня Гадяцького полку. Створена в 1648 р. У 1649 р., в зв'язку із ліквідацією названого полку, перепідпорядкована адміністрації Полтавського, в складі якого перебувала до 1662 р., коли її передано новоствореному Зінківському полку. Згадується в Компуті 1649 р. Сотенний центр – містечко

Веприк (тепер село Гадяцького району). Укріплення на поверхні майже не простежуються, знівельовані. Їх обстеження та обміри не проводилися. Фортеця відзначилася під час оборони містечка від шведів у 1708 р. У 1649 р. налічувала 271 козака.

Сотники: Захар Остапенко (1649), Матвій Жураковський (1652), Данило Семенович (1658), Пилип Погребінський (1658), Данило Дмитрійович (1659), Омелян Тужин (січень 1662).

Гадяцька. Центральна, полкова сотня Гадяцького полку. Створена в 1648 р. У 1649 р. після ліквідації останнього передана до складу Полтавського. В 1659 р. після відновлення Гадяцького полку склала його основу. У 1660–1662 – знову у складі Полтавського полку. Ліквідована 1782 р., а територія включена до Чернігівського намісництва. Є в Компуті 1649 р. Сотенний центр – місто Гадяч. Територія фортеці зайнята приватною забудовою. Укріплення майже не простежуються, їх дослідження та обміри не проводилися. У 1649 р. налічувала 235 козаків.

Сотники: Матвій Зеленово (1648–1649), Іван Богодун (1649), Матвій Бояринов (1650–1651), Василь Ничипорович Ковалевський (1658).

Говтвянська. В. Заруба датою створення сотні у складі Чигиринського полку називає літо 1648 р. За Я. Дашкевичем, створена, вірогідно, до 1661 р. В 1661–1663 рр. перебувала у складі Кременчуцького полку, у 1672–1676 рр. В. Заруба називає її такою, що знаходиться під юрисдикцією миргородських полковників, однак є згадка про те, що у 1667 р. вона відносилася до складу Полтавського полку. У 1676–1687 – В. Заруба знову називає її у складі Полтавського полку. З 1687 р. – сотня Миргородського полку. Сотенний центр – містечко Голтва на Шар-горі (тепер не існує). Обстеження укріплень здійснив у 1905 р. В. Г. Ляскоронський. За його описом на вершині гори, у його крайній, що нависає над річкою частині, збереглися типові залишки старовинних укріплень у вигляді валів, ровів, різного роду окопів, печерних склепінь та ін. За своїми розмірами городище займало 120 сажнів у довжину і від 80 до 10 в ширину. В плані воно мало вигляд неправильного овалу, контур якого був пристосований до місцевості, відповідно до площі відрогоподібного виступу в напрямку р. Псел. Вал розташовувався по краю виступу і був верхнім вінцем укріплень. У деяких місцях він мав висоту 1 1/2 – 2 сажні. Безпосередньо біля підшови валу знаходився рів шириною 2–3 сажні та глибиною близько сажня, який оточував увесь периметр городища. Перед ровом, по всій його довжині, також знаходився невеликий вал. Найкраща його збереженість із західного та східного боків. Із західного боку, на відстані 40–50 сажнів, знаходився іще один рів такого ж розміру, як і той, що оточував власне саме городище. Фортеця мала двоє воріт. Основні, очевидно, знаходилися із західного, більш

похилого боку. На східному боці городище мало також ворота з досить крутим підйомом до них [12, с. 7–8]. На сьогодні залишки фортеці частково зруйновані внаслідок розпланування бульдозером. У 1649 р. налічувала 158 козаків.

Сотники: Матвій Іванович Остроградський (1688–1715), Федір Матвійович Остроградський (1715–1735), Матвій Гармаш (1719 – наказний), у 1735–1736 рр. посада не зайнята, Іов Сежченко (1737–1738), Олексій Левченко (1737 – наказний), Василь Федорович Остроградський (1738–1761), Антон Волошин (1738, 1739 – наказний), Володимир Іванович Остроградський (1770–1783).

Груньська. Згадується у присяжних списках 1654 р. Нижньою датою її існування Я. Дашкевич називає 1654 р., В. Кривошея – 1652 р. У складі полку перебувала до 1662 р., коли її перепідпорядкували новоствореному Зіньківському полку. Сотенний центр – містечко Грунь (тепер у складі Охтирського району Сумської обл.).

Сотники: Тиміш Корсунець (1652), Левко Михайлович (1659), Данило Ценковський (1661), Клим Охимович (1662).

Зіньківська. З часу свого створення, в 1648 р., перебувала у складі Гадяцького полку. В 1649 р., після ліквідації останнього, передана до Полтавського, а з 1662 р. стала центральною сотнею новоствореного Зіньківського полку. Є в Компуті 1649 р. У 1649 р. налічувала 281 козака. Сотенний центр – місто Зіньків. Залишки укріплень не збереглися.

Сотники: Жадан Татарищенко (1649), Тиміш Корсунець (1652), Левон Гаврилов (1658), Михайло (1658), Онисим Товстевич (1659), Левко Михайлович (1659), Семен Якович (1659), Максим Булдига (1659), Данило Ценковський (1661), Клим Юхимович (1662).

Келебердянська (Керебердянська). Одна з сотень, яка з часу свого створення в 1660 р. і до ліквідації в 1784 р. не змінювала свого підпорядкування. Згадується у реєстрах Полтавського полку в 1718, 1721, 1733–1735 рр. Ліквідована 1764 (?) р., а територія включена до Новоросійської губернії. Сотенний центр – містечко Келеберда (тепер село Кременчуцького району). Залишки укріплень затоплені водами Кам'янського (кол. Дніпродзержинського) водосховища.

Сотники: Ясько (1672), Павло Пучинський (1675), Павло Коба (1676), Степан Дорошевич (1683–1684), Яків Донець (1688), Ілля Косненко (1696), Федір Забуга (1691), Ілля (1700), Мирон Петрович Кованька (1715–1716), Павло Тройницький (1717–1721), Матвій Сухомлин (1722 – наказний), Іван Чернолищенко, можливо, Чорнущенко (Лещенко, Лищенко, Лихо) (1722–1727), Степан Салат (1724 – наказний), Іван Набок (1725 – наказний), Павло Тройницький (1727–1735), Іван (1739), Микита Павлович Козельський (1740–1761), Йосип Удовицький (1742 – наказний), Федір Могилянський (1762), Іван Флоринський (1762–1765).

Китайгородська. Як і попередня, з часу свого створення в 1674 р., не змінювала свого підпорядкування аж до ліквідації в 1764 р. В. Заруба називає датою її створення 1677 р. Виникнення її пов'язане з міграційними процесами, що відбувалися після смерті Богдана Хмельницького, під час Руїни на Правобережжі та Лівобережжі Дніпра. Згадується в реєстрах Полтавського полку під 1718, 1721, 1733–1735 рр. Сотенний центр – містечко Китайгород (тепер село Царичанського району Дніпропетровської обл.). Залишки укріплень не збереглися. У 1909 р. їх оглядав В. Г. Ляскоронський. Фортеця знаходилася на підвищенні річкової долини Орелі, оточеному по всьому периметру валом, найбільш помітні сліди якого збереглися біля Варваринської церкви, де збереглося невеличке городище, оточене валами, що мало серед місцевого населення назву «замок». Замок мав прямокутну форму, довга сторона по лінії схід – захід мала довжину 186, а менша 86 аршин. Між замком і Варваринською церквою існував глибокий рів 1 1/2 – 2 сажні як глибини, так і ширини [13, с. 73]. Нині територія фортеці – забудована.

Сотники: Семен Ревенко (1690), Ярофій Семенів (1698 – наказний), Григорій Іваненко (1715), Степан Васильович (Базилевич) (1718–1724), Антон Маренич (1722 – наказний), Яків Григорович Головченко (1723 – наказний, 1724–1725 – повний), Ничипір Мартинович Сквирський (1724 – наказний), Ярофей Семенів (1727 – наказний, 1729–1747 – повний), Юхим Юхимович Волнянський (1737 – наказний), Павло Ярофійович Семенів (1747–1764), Тиміш Вишневецький (1764).

Кишиньська (Кишенська). Одна з основних сотень полку. Виникла близько 1657 р. В. Заруба датою створення називає 1657 р. В 1661 р. була передана до складу новоствореного Кременчуцького полку, а після його ліквідації в 1663 р. повернута до Полтавського. У 1763 р. була виключена зі складу Полтавського полку, а 1764 р. – ліквідована зі включенням території до Новоросійської губернії. Згадується в реєстрах Полтавського полку в 1718, 1721, 1733–1735 рр. Сотенний центр – містечко Кишинька (тепер с. Радянське Кобеляцького району). Залишки укріплень не збереглися. У 1905 р. їх оглядав В. Г. Ляскоронський. Городище розташовувалося на невисокому, вузькому відрогоподібному виступі, що знаходився в долині р. Ворскли. Укріплення невелике за розміром, 300–400 аршин у довжину та близько 100–120 аршин у ширину, близької до прямокутної форми, збудоване з використанням обрису місцевості. Вали, станом на 1905 р., зберігалися фрагментарно і мали висоту 2–3 аршини. У центральній частині городища, за переказами, знаходилася побудована запорожцями церква св. Михайла. Інша церква, згодом перенесена за р. Ворсклу, знаходилася у східній частині городища [13, с. 43–44].

Сотники: Петро Волошин (1663), Михайло (1672), Лесько Нещенко (1677), Луцик Шалений (1678), Василь Харсек (1692), Степан Москаль-Раєцький (1693), Василь Харсек (1693–1694), Раско Бикинський (1708), Григорій Потоцький (1713–1747), Кирило Зарудний (1722 – наказний), Григорій Марченко (1724 – наказний), Григорій Капканець (1735 – наказний), Іван Шаня (1737 – наказний), Тиміш Григорович Потоцький (1747–1759), Василь Григорович Потоцький (1759).

Книшівська. Створена, очевидно, в 1648 р. у складі Гадяцького полку. Як сотня Полтавського полку згадується в 1649 р., після ліквідації першого. Подальша інформація відсутня. Є в Компуті 1649 р. Ліквідована, вірогідно, у 1651 р. зі включенням її земель до Гадяцького староства. Сотенний центр – містечко Книшівка (тепер с. Книшівка Гадяцького району). Залишки укріплень не збереглися. У 1649 р. налічувала 85 козаків.

Сотники: Іван Донець (1649).

Кобеляцька. Створена у 1648 р., одночасно з Полтавським полком. Одна з основних його сотень. У 1661 р. передана до складу новоствореного Кременчуцького полку, а після його ліквідації в 1663 р. повернута до Полтавського. Припинила існування в 1765 р. – територія включена до Новоросійської губернії. Є в Компуті 1649 р. та згадується в реєстрах Полтавського полку під 1718, 1721, 1733–1735 рр. Сотенний центр – містечко Кобеляки (тепер райцентр Полтавської області). Залишки укріплень майже не збереглися. У 1905 р. В. Г. Ляскоронський фіксував їх залишки у нинішньому центрі міста на високому правому березі р. Ворскли. Земля на фортеці мала овальну форму, видовжену по лінії північ – південь. Невеликі рештки укріплень зберігалися у південно-східній частині городища в напрямку від церкви до річки. У північно-західній частині були помітні залишки ровів [13, с. 43–44]. Нині територія фортеці більшою мірою забудована, а частково її площу займає міський парк.

Сотники: Прокіп Борковський (1649), Іван Кулага (Кульга) (1667), Грицько Бражний (1672–1675), Павло Чечуга (1672, червень, 1675–наказний), Іван Сухин (1677), Іван Васильович Шило (1679), Андрій Дахнович Хилецький (1691–1696), Іван Коваленко (1695, жовтень – наказний), Михайло Опанасович Надтока, Ярош Іванович (1709), Опанас Андрійович Хилецький (1712), Сава Михайлович Тарануха (1712–1730), Павло Степанович Козельський (1718, квітень, 1721, лютий – наказний), Данило Голениченко (1724 – наказний), Михайло Опанасович Надтока (1724 – наказний), Стефан Бродський (1724, 1732 – наказний), Стефан Плакса (1731 – наказний), Михайло Опанасович Надтока (1731 – наказний), Ілля Матвіїв (1732–1736 – наказний), Павло Степанович Козельський (1733 – наказний), Максим Янович (1734–1762), Стефан

Плакса (1737 – наказний), Павло Степанович Козельський (1738, 9 вересня – наказний), Василь (1746 – наказний), Федір Могилевський (1762–1765).

Ковалівська. Створена в 1648 р., як сотня Гадяцького полку. В 1649 р., після його ліквідації, перепідпорядкована адміністрації Полтавського полку. З 1662 р., після утворення Зіньківського, ввійшла до його складу, а після ліквідації останнього, в 1672 р., повернута до Полтавського. Я. Дашкевич і В. Заруба помилково називають її в складі Полтавського полку в 1672–1687 рр., але в реєстрах Полтавського полку 1718, 1721, 1731–1735 рр. вона відсутня. Перелік її козаків наводить лише Компут 1649 р. Сотенний центр – містечко Ковалівка (тепер село Шишацького району). У 1649 р. налічувала 98 козаків.

Сотники: Радько (1649).

Котелевська. Згадується у присяжних списках 1654 р. Я. Дашкевич рахує її в складі Полтавського полку в 1654–1662 рр., а з 1662 по 1672 р. в новоствореному Зіньківському полку. Відомий реєстр її козаків 1721 р., як сотні Охтирського полку. Сотенний центр – містечко Котельва (тепер смт Котельва, райцентр Полтавської обл.).

Сотники: Гришко Триполов (1653), Якименко (1658), Яким Краснянський (1661).

Куземинська. Створена в 1648 р. як сотня Гадяцького полку. Після ліквідації останнього в 1649 р., влилася до складу Полтавського, а з 1662 р. – новоствореного Зіньківського полку. Є в Компуті 1649 р. Сотенний центр – містечко Куземин (тепер с. Куземин Охтирського району Сумської обл.). Характеристика та опис укріплень опубліковані Є. М. Осадчим 2011 р. [16, с. 189, рис. 75]. У 1649 р. налічувала 49 козаків.

Сотники: Трохим Хурсенко (1649).

Лукімська. Виникла в 1648 р. у складі Лубенського полку. 16 жовтня 1649 р. перепідпорядкована адміністрації Полтавського полку, в складі якого, вірогідно, перебувала до 1658 р., коли її було повернуто до Лубенського полку. Є в Компуті 1649 р. Сотенний центр – містечко Лукім'я (тепер с. Лукім'я Оржицького району). Відомості про збережені ділянки укріплень нещодавно оприлюднені друком В. В. Шерстюком [17, с. 165–168] та наведені у цьому збірнику. У жовтні 1649 р. налічувала 228 козаків.

Сотники: Андрій Єлецький (1649), Дмитро Солонина (1658).

Лютенська. З часу створення, в 1648 р., до ліквідації в 1649 р. Гадяцького полку, перебувала в його складі. 16 жовтня 1649 р. передана до складу Полтавського полку. У 1662 р., в зв'язку зі створенням Зіньківського полку, включена до його складу. Є в Компуті 1649 р. Сотенний центр – містечко Книшівка (тепер с. Лютенька Гадяцького району). Збереглися лише сліди укріп-

лень. Територія містечка зайнята приватною забудовою. Детальні обстеження не проводилися. У жовтні 1649 р. налічувала 157 козаків.

Сотники: Іван Машенко (1649), Сахно Олефірович (1659), Іван Устимович (1661).

Маяцька. Створена в 1674 р. Виникнення її, як і інших сотень Поорілля, пов'язане з припливом населення з Правобережжя на Полтавщину за доби Руїни. В. Кривошея називає крайньою датою її існування 1768 р. За відомостями В. Заруби, 1750 р. включена до складу Української оборонної лінії, а ліквідована 1764 р. зі включенням її території до складу Новоросійської губернії. Згадується у реєстрах Полтавського полку під 1718, 1721, 1733, 1735 рр. Сотенний центр – містечко Маячка (тепер село Новосанжарського району). Влітку 2007 р. автором у центрі села виявлено залишки чотирикутної у плані фортеці з бастіонами. Можливо, це рештки сотенного містечка [8, с. 104–105]. Залишки укріплень потребують подальшого вивчення.

Сотники: Федір Гантего (1673), Іван Келеберда (1689–1690), Федір Вублич (1690), Василь Лонина, Влас Прийма (1715–1722), Павло Репський (Ріпка) (1722 – наказний), Гордій Семенович Савич (1723 – наказний), Андрій Прийма (1725–1734), Семен Корсун (1735 – наказний), Василь Лисняк (1739), Влас Логконос (1737 – наказний), Гаврило Штепа (1739–1745), Василь Гаврилович Штепа (1745–1750), Василь Йосипович Марченко (1760 – помер у ніч з 21 на 22 листопада 1763), Андрій Миргородський (з 25 листопада 1763 – наказний, з 17 грудня 1763 – повний).

Нехворощанська. Як і попередня, створена в 1674 р. Виникла в однакових умовах і за однакових обставин з Маяцькою та іншими поорільськими сотнями Полтавського полку. Я. Дашкевич називає її в його складі у 1674–1764 рр. Згадується в реєстрах Полтавського полку під 1718, 1721, 1733, 1735 рр. 1752 р. увійшла до складу Української оборонної лінії з підпорядкуванням коменданту місцевого гарнізону. Ліквідована 1764 р. зі включенням території до Новоросійської губернії. Сотенний центр – містечко Нехвороща (тепер с. Нехвороща Новосанжарського району). Укріплення не збереглися. Місцерозташування фортеці сотенного містечка потребує уточнення. Неподалік від містечка на лівому березі р. Оріль на її високому плато знаходяться залишки Васильківської фортеці Української оборонної лінії першої половини XVIII ст. На лівому березі, навпроти сучасного села, – залишки укріплень Нехворощанського Успенського Заорільського запорозького монастиря.

Сотники: Федір Іванович Сухомлин (1685–1700), Іван Сакун (1688–1690), Іван Бузовський (1690), Федір Сухомлин (1700), Василь Ганджа (1700), Стецько (1708–1714), Трохим Самойлович

(1716–1718), Гордій Семенович Савич (1719–1736), Григорій Данилович (1719 – наказний), Степан Демиденко (1722 – наказний), Ничипір Винниченко (1724 – наказний), Іван Палецький (1727 – наказний), Каленик Прокопович Слоновський (1736–1737 – наказний, 1737–1752 – повний), Сулима (1752), Леонтій Синьогуб (1765).

Новосанжарська (Новосанжарівська). Створена після 1654 р. (за Я. Дашкевичем та В. Зарубою, – у 1660 р.). В 1661 р. передана до складу новоствореного Кременчуцького полку, а після його ліквідації в 1663 р. повернута до Полтавського. Ліквідована у 1764 р. зі включенням території до складу Новоросійської губернії. Згадується у реєстрах Полтавського полку в 1718, 1721, 1733–1735 рр. Сотенний центр – містечко Нові Санжари (тепер смт, райцентр Полтавської обл.). 1781 р. сотенну фортецю оглядав В. Зуєв, за описом якого «Санжаровская крепость... представляет собою слободу, стоит между рек Ворсклы и Полузерья... Строение в ней разсеянное, ...в ней пять церквей и подле устья реки Полузерья земляная крепостца с высоким валом и рвом» [9, с. 20]. Залишки укріплення ліквідовано на початку ХХ ст. Знаходилися вони на підвищенні другої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскли. Одні з воріт розташовувалися на розі сучасних вулиць Незалежності і Центральної, які фактично обмежували фортечну територію. Центральний в'їзд, очевидно, був у верхній частині городища – Замку, від старополтавської дороги. Частина Замку зруйнована яром і кар'єром колишнього цегельного заводу, збережена частина зайнята приватною забудовою.

Сотники: Іван Черномаз (1658), Яків Дурицький (1659), Сергій Семенович (1665, 1670), Іван Труш (1672), Федір Гарячий (1680), Яків Мелешенко (1680–1684), Кіндрат Федянович (1682), Ничипір Мазан (1690, травень – наказний), Матвій Семенович (1693), Бутенко (1694, вересень – наказний), Еклер (1696), Максим Плічник (1696), Осип Бич (Биченко) (1696), Яків Мелешенко (1700), Роман Якович (1702–1709), Матвій Буцький (1710–1714), Яків Куш (1715), Павло Михайлович Жданович (1715–1725), Василь Жданович (1721 – наказний), Андрій Луценко (1724 – наказний), Григорій Йосипович Бич (1725/1726 – наказний, 1727–1729 – повний), Дмитро Іванович Левенець (1729 – 1739), Кирило Руденко (1737 – наказний), Яків Дігтяр (1738 – наказний), Григорій Опанасович Тимченко (1739 – наказний, 1739–1748 – повний), Афанасєв (1740), Петро Іванович Сулима (1748–1756), Ілля Ольховський (1756–1757), Федір Іванович Ситенський (1757), Андрій Васильович Магденко (1757–1769).

Опішнянська (Опішненська). Первісно, з часу створення в 1648 р., знаходилася у складі Гадяцького полку. В 1649 р., у зв'язку з його ліквідацією, підпорядкована адміністрації Полтавського

полку. В 1662 р. передана до складу новоствореного Зіньківського, а після його ліквідації в 1672 р. повернута до Полтавського полку, в складі якого знаходилася до 1687 р., коли був відновлений Гадацький полк і сотня повернута до його складу. Наявна в Компуті 1649 р. Сотенний центр – містечко Опішня (тепер смт Зіньківського району). У 1649 р. налічувала 159 козаків.

Сотники: Сергій Тепличенко (1649), Іван Уманець (1661), Іван Леонтович (1678), Яків Корицький (1681 – 1684), Василь Кирилович (1687), Павло Якович Корицький (1688), Василь Кирилович (1695), Петро Якович Корицький (1695–1696), Роман Якович Корицький (1711–1724), Мойсей Клименко (1725 – наказний), Іван Саско (1725 – наказний), Іван Романович Корицький (1727, 6 червня – наказний, 1728–1741 – повний), Яків Серацький (1736 – наказний), Іван Таран (1740 – наказний), Артем Панченко (1741–1755), Максим Іванович Руновський (1755–1762, Федір Момонтів (1762–1768), Филип Іванович Руновський (1771–1782).

Орлицька (Орільська, Орляська). Належить до групи Поорільських сотень, створених у 1674 р. завдяки притоку на Полтавщину населення під час Руїни з Дніпровського Правобережжя. В. Заруба називає датою створення 1678 р. У 1730-х рр. віднесена до Української оборонної лінії. Ліквідована 1764 р., а територія включена до складу Новоросійської губернії. Згадується у реєстрах Полтавського полку в 1718, 1721, 1733–1735 рр. Сотенний центр – містечко Орлик (тепер не існує, знаходилося у нижній частині теперішнього с. Орлик Кобеляцького району). Потребує дослідження.

Сотники: Підстрішний (1678), Петро Вербицький (1694), Данило Войцехович (1698), Федір Голтвянський (1706 – наказний), Петро Медзяновський (1715–1718), Йосип Якович Вовк (1719), Мартин Смоляга (1722 – наказний), Йосип Якович Псьол-Дяченко (1721–1740), Григорій Самарський (1724 – наказний), Йосип Матухна (1737 – наказний), Олексій Самохвал (1739 – наказний), Григорій Псьол-Дяченко (1740 – 1747), Григорій Тель (1747–1749), Данило Лаврінович Лаврентієв (1749–1757), Іван Осовицький (1758–1764).

Переволочанська. Датою створення Я. Дашкевич називає 1660 р. У праці В. Кривошеї наведена дата 1649 р., але це очевидна помилка. Дослідник прийняв одойменну сотню Прилуцького за сотню Полтавського полку, що дійсно була створена в названому ним році, за сотню Полтавського полку. В 1661–1663 рр. сотня перебувала у складі Кременчуцького полку, а після його ліквідації була повернута Полтавському. В. Кривошея крайньою межею її існування називає 1762 р., однак Я. Дашкевич наводить іншу дату – 1764 р, що є більш вірогідним. Ліквідована у зв'язку зі включенням її території до складу Новоросійської губернії, а козаків переведено до Дніпровського пікінерного полку. Згадується у реєстрах

Полтавського полку в 1718, 1721, 1733–1735 рр. Сотенний центр – містечко Переволочна (тепер не існує, знаходилося поряд із сучасним с. Світлогірське Кобеляцького району на островці й міліні Кам'янського водосховища). Фортечні укріплення зберігалися до початку 1960-х рр., коли були затоплені.

Сотники: Василь Олексійович Гегела (1663), Яцько Кабардянський (1672), Мартин (1672), Андрій Васильович Гегела-Олексієнко (1672), Степан Білий (1675), Андрій Васильович Гегела-Олексієнко (1677), Федір Мойсейович (1677), Мартин Полуян (1684), Семен Щербина (1691), Семен Безкровний (1691 – наказний), Фесько Попенко (1693, травень – наказний), Іван Ковальчук (1699), Семен Безкровний (1709), Дмитро (1709–1714), Іван Івченко (1712), Осип Якович (1715), Павло Вакуленко (1719–1735), Павло Скойленко (1721 – наказний), Григорій Яресківський (1722 – наказний), Федір Філоненко (1724 – наказний), Осип Вовк – (1737–1757), Михайло Гегела (1757–1762), Федір Могилевський (1762), Ілля Гегела (1762–1764), Іван Григорович Сахновський (1772–1782).

Подольська (з Гадяцького повіту). Створена в 1648 р. у складі Гадяцького полку. В 1649 р., після ліквідації його, згадується у складі Полтавського. Пізніше існувала як Друга Полкова сотня Гадяцького полку. Інші відомості відсутні. Про сотню є відомості в Компуті 1649 р. Сотенний центр – містечко Подолки (тепер у складі міста Гадяч). Укріплення не збереглися.

Сотники: Іван Степанович Донець (1649).

Рашівська (Рашавська). Як і попередня, створена у 1648 р. в складі Гадяцького полку. Після його ліквідації, в 1649 р., згадується як сотня Полтавського, згодом сотня відовленого Гадяцького полку. Інша інформація відсутня. Сотенний центр – містечко Рашівка (Рашавка) (тепер с. Рашівка Гадяцького району). Укріплення не збереглися, забудовані. У 1649 р. нараховувала 144 козаки.

Сотники: Фесько Жижко (1649), Федір Зеленський (1658), Севастьян Іванович Вербицький (Підсиленко) (1658–1659).

Решетилівська. Офіційна дата створення 1700 р., але це очевидно помилка. О. Байда та В. Кривошея знайшли свідчення про наявність посади решетилівського сотника ще в серпні 1684 р. В. Заруба датою створення сотні називає 1683 р. Відповідно до їх даних, крайня дата існування сотні – 1764 р., але, оскільки сотня згадується в реєстрах 1718, 1721, 1733–1735 рр., існує в складі Полтавського полку під час проведення Генерального перепису Малоросії 1764–1767 рр., то цю дату слід вважати помилковою. Найвірогідніше, вона була ліквідована у 1782 р. одночасно з ліквідацією полку. Сотенний центр – містечко Решетилівка (тепер райцентр Полтавської обл.). Залишки укріплень сотенного містечка зама-

лював 1845 р. Т. Г. Шевченко, у 1909 р. оглядав В. Г. Ляскоронський. При в'їзді до Решетилівки, зліва, над річкою, ним було виявлено групу земляних насипів, відомих під назвою «бурти». Вони склали ряд валів висотою $2\frac{1}{2}$ – 3 сажні. Більшість їх мали вигляд ряду довгих, паралельних один до одного валів. Над річковою долиною, до якої вони спускалися, були також вали, розташовані перпендикулярно до перших, а також вали, що повторювали контури берега, дотримуючись його обрисів. Загалом «бурти» мали досить значні розміри і займали великий простір. Частина цих валів мала відношення до селітроваріння, але частина була залишками фортечних укріплень [12, с. 42]. На сьогодні ці вали не збереглися.

Сотники: Гаврило Мираховський (1684 – наказний), Семен Дерев'янка (1684, серпень – наказний), Ясько Завадовський (1690 – раніше березня 1694), Буженко (1696), Григорій Маркович Білуха (1696), Ярема Федорович Бужинський (1714–1715), Григорій (1717), Іван Іванович Гаєвський (1720–1737), Семен Литвиненко (1722 – наказний), Матвій Опанасович Сендигов (1724, 1726 – наказний), Іван Довгопол (1735 – наказний), Семен Степанович Бузановський (1727 – наказний, 1737–1767 – повний), Харлампій Семенович Бузановський (1767–1779), Василь Колошинський (1781).

Соکیلська (Сокологорська). Належить до групи Поорільських сотень. Створена в 1660 р. Існувала в складі Полтавського полку до 1764 р. Згадується в реєстрах Полтавського полку під 1718, 1721, 1733–1735 рр. Сотенний центр – містечко Сокілка (тепер с. Правобережна Сокілка Кобеляцького району). У 1905 р. залишки сотенного містечка оглядав В. Г. Ляскоронський. За його описом, воно знаходилося на високому відрозі правого берега Ворскли, що виступав до річкової долини. Мало наближену до овальної форму. Укріплення повторювали форму відрозу і склалися з валу та рову з його зовнішнього боку. З півночі городище було захищене подвійним валом. Висота валу 1–2 сажні, хоча в окремих місцях були наявні вищі насипи. Ширина рову 3–4, глибина 1–2 сажні. Городище мало два в'їзди: центральний з півночі та спуск до річкової долини у південно-східному напрямку. У центральній частині знаходилася церква Іоанна Богослова [12, с. 42]. За винятком церкви, яку було зруйновано у 1930-х рр., усе інше відповідає сучасному стану городища. Територія пам'ятки розорюється і використовується під посіви.

Сотники: Карпо Лук'янович (Сокологорський) (1672), Павло Олексієнко (1683), Григорій Штепа (1690–1691), Федір Тимофійович Гординський (Тимченко) (1715–1729), Кирило Аданський (1724 – наказний), Федір Федорів (1725 – наказний, 1729–1732 – повний), Матвій Волковецький (1732–1745), Семен Іванович (1735

– наказний), Іван Воблий (1739 – наказний), Яків Леонтіївич Червецький (1746–1764).

Старосамарська. Створена на землях Війська Запорізького в 1740-х рр. (?). В. Заруба датою створення вважає 1744 р. У складі Полтавського полку перебувала вже 31 липня 1744 р. Крайня верхня дата її перебування в підпорядкуванні адміністрації Полтавського полку 1751 р. Інша інформація відсутня. Сотенний центр – містечко Стара Самара (Новобородицька фортеця) (тепер частково затоплене водами Кам'янського водосховища).

Сотники: Дмитро Могилевський (1744), Максим Зуй (1744–1752), Іван Іванович Березан (1752–1753).

Старосанжарська. Датою створення вважаються 1654 р. Згадується у присяжних книгах 1654 р. О. Байда та В. Кривошея вказують на 1658 р., як час заснування. Крайня межа існування сотні – 1764 р. В. Кривошея називає також дату 1767 р. Територія була включена до складу Новоросійської губернії, а козакі підпорядковані Дніпровському пікінерному полку. Згадується у реєстрах Полтавського полку в 1718, 1721, 1733–1735 рр. Сотенний центр – містечко Старі Санжари (тепер село Новосанжарського району). У 1905 р. залишки укріплень оглядав В. Г. Ляскоронський. За його описом городище розташоване на трикутному виступі схилу нагірного плато, що виходить до долини р. Ворскли. Має близьку до трикутної форму. Західна і північна сторони пролягають понад ярами з крутими урвистими схилами. Довжина городища 200 сажнів, ширина – 100 у найширній частині і 50 – у вузчій. Вал і рів знаходилися по периметру городища, найкраще зберігся у північній та західній частинах, особливо біля церкви. В'їзд знаходився у західній частині городища, навпроти церкви [12, с. 37]. Збереження вказаного попереднім дослідником стану городища засвідчив огляд полтавських археологів О. Б. Супруненка і К. М. Мироненка у 2016 р.

Сотники: Мисан (1658), Григорій Зарудний (1658–1659), Олексій Кованька (1659), Павло Тарасів (1672), Ничипір Мазан (1690, травень – наказний), Самійло Манджар (1692), Степан Дорошевич (1692), Іван Іванович (1699), Михайло Карпенко (до 1713), Іван Сагайдак (1713–1715), Іван Григорович Тарновський (1715–1723), Василь Павлович (1723, жовтень – наказний), Іван Віблій (1724 – наказний), Матвій Довгаль (1724 – наказний), Гаврило Олійник (до 1727 – наказний), Самійло Спафарій (Спафарі) (1724–1726), Іван Іванович Левенець (1727–1732), Григорій Занковський (1732–1745), Тиміш Хоменко (1734 – наказний), Ничипір Лялечний (1737 – наказний), Іван Згурков (Згурнос) (1745, 1759), Іван Григорович Занковський (1759–1767).

Царичанська. Належить до групи поорільських сотень. Виникла в 1674 р. в результаті притоку населення з Правобережжя

під час Руїни. Згадується у реєстрах Полтавського полку в 1718, 1721, 1733–1735 рр. У 1750-х рр. включена до складу Української оборонної лінії. Ліквідована 1764 р. – козаків підпорядковано Дніпровському пікінерському полку, а територія включена до складу Новоросійської губернії. Сотенний центр – містечко Царичанка (тепер райцентр Дніпропетровської обл.). Залишки укріплень у 1909 р. оглядав В. Г. Ляскоронський. Відповідно з його описом замок знаходився на краю відрогу, що врізався у долину р. Оріль і займав площу 40 аршин у довжину та ширину близько 180–200. З північного боку відріг круто обривався до річки, що огинала його і протікала зі східного боку. Вали були наявні по всьому периметру городища. З півдня замок відділявся проваллям і лише із заходу примикав до плато. Залишки валу були знесені у кінці ХІХ ст. місцевим населенням з метою використання вивільненої площі для господарських потреб [13, с. 74]. Нині територія фортеці забудована.

Сотники: Гаврило Саленко (1682–1692), Федір Щербиненко (до 1694), Тиміш Кунашенко (1694, грудень – наказний), Василь Шибайленко (1695–1697), Григорій Луценко (1701), Данило Жадан (Жданович-?) (1712–1721), Іван Григорович Тарновський (1722), Федір Бабанський (1722–1727), Федір Васильківський (1723 – наказний), Григорій Лужковський (1724 – наказний), Степан Пісоцький (1724 – наказний), Василь Балясний (1731–1732), Йосип Бабанський (1737 – наказний, 1739–1743), Іван Кущинський (1747–1757), Олексій Андрійович Руновський (1762–1765), Максим Балясний (1773–1782).

Шишацька. Створена в кінці 1650-х чи в 1660 р. В. Заруба називає 1660 р. з 1660 по 1663 рр. у складі Полтавського, з 1663 по 1665 рр. Лубенського полків. У 1665 р. повернута до Полтавського, а з 1687 р. знову сотня Лубенського полку. Сотенний центр – містечко Шишаки (тепер райцентр Полтавської обл.).

Сотники: Григорій Горобець (1672), Грицько Міщенко (1672), Микола Турукало (1672), Яцько Павлович (1676), Василь Степанович Лагода (1676–1685), Григорій Федорович Зарудний (1682).

Яреськівська. Утворена в кінці 1651 р. як сотня Миргородського полку. В складі Полтавського полку з 1660 р. В 1665 р. передана до Лубенського полку. Сотенний центр – містечко Яреськи (тепер с. Яреськи Шишацького району). Сотники – імена невідомі.

Крім названих сотень, В. Кривошея називає ще сотні Поповогорську та Дашівську [21, с. 72], але це більш схоже на помилку. Існування сотень з такими назвами на сьогодні автором у джерелах не зафіксовано.

Наведені відомості далеко не є вичерпними. Історія виникнення та існування сотень у складі того чи іншого полку, тери-

торіальний склад полку та і самої сотні, в т. ч. Полтавського полку та його сотень, ще потребує подальшого і більш детального вивчення. Сподіваємося, що наведені автором результати досліджень будуть корисні для наступних дослідників.

Джерела та література

1. **Апанович О. М.** Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О. М. Апанович. – К.: Наукова думка, 1969. – 224 с., іл.
2. **Байда О. П.** Старшина Полтавського полку (друга половина XVII ст) / О. П. Байда. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 42 с.
3. **Бантыш-Каменский Д. Н.** История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства / Д. Н. Бантыш-Каменский. – К.: Час, 1993 – 656 с.
4. **Борисенко В.** Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в 2-й половині XVII ст. / В. Борисенко. – К.: Наукова думка, 1986. – 262 с.
5. **Голобуцкий В. А.** Запорожское казачество / В. А. Голобуцкий. – К.: Госполитиздат, 1957. – 462 с.
6. **Дашкевич Я.** Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні / Я. Дашкевич // Пам'ятки України. – К., 1990. – № 1. – С. 11–13; № 2. – С. 18–20.
7. **Заруба В.** Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. / В. Заруба. – Дніпропетровськ: Оліра, 2007. – 380 с.
8. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Новосанжарський район [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк]. – Полтава: Дивосвіт, 2007. – 180 с., іл.
9. **Зуев В. Ф.** Полтавщина в «Путешественных записках» 1781 року / В. Ф. Зуев; ЦОДПА. – Полтава: Археологія, 1999. – 48 с.
10. **Компан О. С.** Міста України в другій половині XVII ст. / О. С. Компан. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 388 с.
11. **Кривошея В. В.** Українська козацька старшина. Ч. 1: Урядники гетьманської адміністрації. Реєстр / В. В. Кривошея. – К.: Укрттиппроект, 1997. – 102 с.
- 11а. **Кривошея В. В.** Українська козацька старшина. Ч. 1: Урядники гетьманської адміністрації. Реєстр. – 2-е вид. уточн., доповн. і виправ. / В. В. Кривошея. – К.: Стило, 2005. – 260 с.
12. **Ляскоронский В. Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы / В. Г. Ляскоронский // Тр. XIII Археологического съезда в Екатеринославе. – М.: Типогр. Г. Лисснера и Д. Собко, 1907. – Т. I. – С. 158–198.
13. **Ляскоронский В. Г.** Городища, курганы, майданы и длинные (змиевые) валы в области Днепровского Левобережья / В. Г. Ляскоронский // Тр. XIV Археологического съезда в Чернигове. – М., 1909. – Т. III. – С. 1–82.

14. **Максимович М. А.** Обзорение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого / М. А. Максимович // Максимович М. А. Собрание сочинений. Т. 1: Отдел исторический. – К.: Типогр. М. П. Фрица, 1876. – С. 654–746.
15. Реєстр Війська Запорозького 1649 року / [підг. до друку О. В. Тодійчук та ін.; редкол.: Ф. П. Шевченко та ін.]. – К.: Наукова думка, 1995. – 592 с.
16. **Осадчий Є. М.** Пам'ятки військової історії північно-західної Слобожанщини XVII ст. / Є. М. Осадчий. – Суми: Джерело, 2011. – 346 с.
17. **Моргунов Ю. Ю.** Археологічний комплекс: городище та селище давньоруського літописного міста Лукомль, ... козацьке сотенне містечко Лукім'я, XI – перша половина XIII, XVII – XVIII ст. / Ю. Ю. Моргунов, В. В. Шерстюк // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Оржицький район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк, ред. археол. частини О. Б. Супруненко]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2015. – С. 161–171.

В. О. Мокляк

Полтавський полк: сотні та сотники

У роботі наводиться коротка інформація про сотенні центри Полтавського козацького полку, подано перелік їх сотників.

Ключові слова: Полтавський полк, полковий центр, сотники.

В. А. Мокляк

Полтавський полк: сотни и сотники

В статье приведена краткая информация о сотенных центрах Полтавского казачьего полка, представлен перечень сотников.

Ключевые слова: Полтавский полк, полковой центр, сотники.

V. O. Mokliak

Poltava Regiment: Sotnias and Sotniks

Short information concerning sotnia centers in Poltava Cossacks Regiment and their sotniks is given in the article.

Keywords: Poltava Regiment, regimental center, sotniks.

**ГОНЧАРНІ ГОРНИ РАНЬОМОДЕРНОГО
ЧАСУ З ПОЛТАВИ І ВЕЛИКИХ БУДИЩ
ЗІ ЗБЕРЕЖЕНИМИ ВИПАЛЮВАЛЬНИМИ
КАМЕРАМИ
(порівняльна характеристика)**

*Характеристика гончарних горнів козацької доби з Полтави
(дослідження 1969 р. Галини Сидоренко) і Великих Будищ
(інформація зібрана 2008 р. Олександром Калашиником).*

Галина Сидоренко зробила вагомий внесок у вивчення археологічної спадщини Полтавщини, зокрема доби козацтва. Вона вперше (1964 та 1969 рр.) науково зафіксувала (якщо не враховувати побіжної згадки Івана Зарецького) інформацію про гончарні горни XVII – XVIII століть Полтави [3, с. 89]. На жаль, сама дослідниця не здійснила розкопок цих об'єктів, не опублікувала інформації про них. Справа в тому, що у 1940–1960-х рр. вивчення козацьких пам'яток виходило за хронологічні межі археології [6, с. 34–35]. Але зафіксовані музейницею дані було використано в подальшому. В цій статті проаналізовано інформацію щодо горна, рештки якого було помічено наприкінці 1969 р. у стінці котловану, розташованого на Інститутській горі в Полтаві. Під керівництвом Галини Сидоренко було зроблено фотографії, схематичний план з обмірами, опис та атрибуцію виробничої споруди, як «гончарної печі» козацької доби [3, с. 91–92]. Остап Ханко, на основі аналізу креслення та двох посудин з фондів Полтавського краєзнавчого музею, вперше опублікував інформацію про цю знахідку [4]. Оксана Коваленко, опрацювавши всі наявні в музеї джерела, звернула увагу на факт невідповідності опублікованих Остапом Ханком горщиків цьому горну [2, с. 992].

Конструкція нижньої частини даної споруди – типова для двокамерних горнів з «козлом», котрі використовувалися на території Лівобережної України в часи черняхівської, салтів-

Рис. 1.
Схема розташування
церков козацької
доби і відомих нині
горнів у с. Великі
Будища.
1–3 – горни, 4 – церк-
ва Різдва Богородиці,
5 – Миколаївська
церква.

ської археологічних культур, доби Русі та модерного часу. Аналогій верхній частині випалювальної камери досі не опубліковано. Оскільки, зазвичай, ці конструктивні елементи не зберігаються в культурному шарі, бо розташовуються над поверхнею землі [5].

2008 р. під час прокладання траншеї водогону в с. Великі Будища на Диканщині були перерізані два горни, один з яких також мав збережений «клубок» (рис. 1: 1; 2). Аналіз зібраних місцевим краєзнавцем Олександром Калашником матеріалів (рис. 2) дозволяє здійснити порівняльну характеристику полтавського і великобудищанського горнів зі збереженими випалювальними камерами. Детальна інформація про горни Великих Будищ знаходиться у друці (збірник матеріалів XXVII наукової конференції «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні», м. Київ, 21–22 березня, 2018 р.). Зазначимо лишень, що, якщо горно з Полтави перерізано траншеєю впоперек, то великобудищанський – вздовж, фактично по «козлу».

Обидві споруди розташовувалися побіля схилів мисів, утворених ярами та балками, на яких за козацького часу розташовувалися Миколаївські церкви. До речі, і в сусідньому з Великими Будищами Опішному, куток Гончарівка містився за Миколаївською церквою, а більшість гончарів XVIII ст. відносилися до її приходу [2]. На нашу думку, цей факт свідчить про те, що гончарі сходу Полтавщини вважали цього святого патроном. Принаймні, в 1880-х рр. святого Миколу вважали патроном гончарі містечка Хомутця [1, с. 164], яке відносилось

Рис. 2.
Клобук горна
в с. Великі Будища.
*Фото Олександра
Калашиника.*

до Миргородського полку, сусіднього до Полтавського (у складі його були Полтава і Великі Будища) і Гадяцького (Опішня).

Оскільки археологічних розкопок жодного з горнів зроблено не було, порівняємо параметри видимих на фото частин. Обидва клобуки було викопано в суглинку, який після випалювання посуду перетворився на твердий монолітний матеріал. Завдяки цьому клобуки й збереглися. Верх обох споруд містився на глибині близько 40-50 см від сучасної поверхні. Але великобудищанська посудна камера була повністю заглибленою в суглинок, а полтавська мала отвір вгорі, що виходив на поверхню. Необхідність створення останнього обумовила різницю у висоті і формі аналізованих частин. Горно з Полтави

мало клобук висотою 1,5 м і зрізано-конічну форму, Великих Будищ – близько 1 м і напівсферичний обрис. У випадку з Великими Будищами, для спорудження частини клобука, в яку вкладався посуд для випалювання, було використано невеликі за розміром горщик (кол. вкл. IV, рис. 3: 2), макітроподібну посудину (кол. вкл. IV, рис. 3: 1) та ринку (кол. вкл. IV, рис. 3: 3). Саме ці вироби вціліли і були взяті до колекції музею Великобудушанської загальноосвітньої школи. На жаль, *in situ* викладена з посуду частина клобука не збереглася, обвалившись до випалювальної камери. Але про таке використання цих посудин свідчать залишки запеченої глини на місці їх з'єднання, а також наявність в отворі горщика денця вкладеної, обмазаної глиною, підданої високій температурі посудини. Клобуки горнів, подібних до великобудушанського (але, зазвичай надземних), на теренах Наддніпрянщини споруджувалися до середини ХХ століття. Наприклад, ми бачили подібні споруди в Дибинцях (Київщина) і Каневі (Черкащина), де, як і в горна з Великих Будищ, під час конструювання клобука використовувалися поставлені одна в одну глиняні посудини. Щоправда, при цьому використовувався однотипний посуд (горщики або глечики) Аналогій полтавському клобуку в українських етнографічних матеріалах не знайдено.

За відсутності збережених глиняних виробів, вузько датувати полтавське горно неможливо. Складно визначити датування й будишанського горна. Оскільки проблема хронологічної атрибуції глиняного посуду козацької доби досі актуальна. Особливо в периферійних гончарних осередках, де не здійснювалися стаціонарні розкопки. Справа в тому, що гончарні традиції в модерні часи трансформувалися неоднорідно в різних частинах Гетьманщини. Інтенсивніше ці процеси відбувалися у великих містах, на аналізі кераміки яких базуються всі існуючі періодизації. Але архаїчність форми знайдених у великобудушанському горні посудин, використання для декорування архаїчних видів орнаментів і відсутність білого ангобу дозволяє висловити гіпотезу, що верхня межа цієї споруди не пізніша за середину ХVIII століття. Нижня визначається часом перших згадок про Великі Будища у писемних джерелах – серединою ХVII століття.

Таким чином, горни з Полтави (зафіксоване за участю Галини Сидоренко) та Великих Будищ (зафіксоване Олександром Калашником) доповнюють уявлення про конструкцію випалювальних споруд Гетьманщини козацької доби. Завдяки збереженим випалювальним камерам, вони є поки що унікальними. На жаль, недослідженість обох пам'яток шляхом археологічних розкопок не дозволяє вичерпно порівнювати їхні параметри. Але навіть наявні відомості свідчать про їх різнотиповість, що дозволяє стверджувати про побутування у сусідніх містах одного полку в козацькі часи двох варіантів «клобуків», викопаних у суглинку.

Література

1. **Василенко К.** Остатки братств и цехов в Полтавщине // Киевская старина. – К., 1885. – № 9. – С. 159–171.
2. Исповедная книга церкви Опшанской сотни Гадяцкого полка за 1754 г. // Чернігівський обласний державний архів. – Ф. 679. – Оп. 1. – Спр. 301. – 249 арк.
3. **Коваленко О.** Матеріали до історії гончарства Полтави XVIII століття // Український керамологічний журнал. – Опішне, 2004. – № 1 (11). – С. 89–96.
4. **Ханко О. В.** Пізньосередньовічне горно з Полтави // ПАЗ – 1999: зб. наук. пр. до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – С. 68–73.
5. **Чміль Л.** Гончарні осередки Середнього Подніпров'я XVI–XVIII століть // Українська керамологія. Національний науковий щорічник за рік 2007. Книга III / Т. 1: Українське гончарство доби козацтва. – Опішне: Українське Народознавство, 2011. – С. 195–234.
6. **Щербань А.** Кроки до пізнання кераміки України доби козацтва // Українська керамологія. Національний науковий щорічник за рік 2007. Книга III / Т. 1: Українське гончарство доби козацтва. – Опішне: Українське Народознавство, 2011. – С. 34–39.

А. Л. Щербань

Гончарні горни ранньомодерного часу з Полтави і Великих Будищ зі збереженими випалювальними камерами (порівняльна характеристика)

Подано порівняльну характеристику гончарних горнів козацької доби з Полтави (дослідження 1969 р. Галини Сидоренко) і Великих Будищ (інформація зібрана 2008 р. Олександром Калашником). З'ясовано, що ці рідкісні (оскільки мали збережені випалювальні камери) археологічні об'єкти розташовувалися в подібних топографічних умовах. Виокремлено два типи випалювальних камер, на основі аналізу їх параметрів.

Ключові слова: горни, Полтава, Великі Будища, козацька доба, випалювальна камера.

А. Л. Щербань

Гончарные горны раннемодеpного времени из Полтавы и Великих Будищ с сохраненными камерами обжига (сравнительная характеристика)

Представлена сравнительная характеристика гончарных горнов козацкой эпохи из Полтавы (исследования 1969 г. Галины Сидоренко) и Великих Будищ (информация собрана в 2008 г. Александром Калашником). Выяснено, что эти редкие (с сохраненными камерами обжига) археологические объекты находились в схожих топографических условиях. Охарактеризованы два типа камер обжига на основе анализа их параметров.

Ключевые слова: горны, Полтава, Великие Будища, козацкая эпоха, камера обжига.

A. L. Shcherban

Pottery Crucible of the Early Modern Time from Poltava and Velyki Budyshcha with Preserved Kilns (Comparative Characteristics)

Characteristics of pottery crucibles of the Cossacks Time from Poltava (researches of 1969 provided by Halyna Sydorenko) and Velyki Budyshcha (information gathered in 2008 by Oleksandr Kalashnyk) are presented. It was found out that these rare (with preserved pottery crucible) archaeological objects were located in similar topographic circumstances. Two types of pottery crucibles are characterized on basis of their parameters.

Keywords: crucibles, Poltava, Velyki Budyshcha, the Cossacks Time, kiln.

ВТРАЧЕНИЙ ГАМАНЕЦЬ СЕРЕДИНИ XVII ст. З ЛУБЕНЩИНИ

У публікації вводитьься до наукового обігу новий комплекс «втраченого гаманця» козацької доби з Лубенського району Полтавської області, що складений майже повністю з найдрібніших монетних фракцій — солідів. Його випадіння припадає на середину 1650-х рр.

Нумізматичні колекції складають дуже виразну категорію експонатів будь-якого музею. Пропрацювавши не один десяток років у Полтавському краєзнавчому музеї, Галина Олексіївна Сидоренко не останню роль відводила справі поповнення фондової колекції саме такими артефактами. Значна кількість із зібраних таким чином колекцій чи окремих знахідок ставала важливим доповненням у напрямку вивчення нумізматики краю для ряду інших дослідників.

Найбільш відомі нумізматичні дослідження Г. О. Сидоренко в руслі збереження та обстеження місць знахідок двох комплексів пізньоримського часу: Лукішинського (1942 р. виявлення) та Труханівського (Великорублівського, 1967 р.) скарбів [2; 4, с. 72; 7, с. 57–58, 82; 10]. Саме завдяки такій її самовідданій роботі черняхівські нумізматичні скарби з Полтавщини є найповнішими за своєю збереженістю на теренах Лівобережжя [5, р. 362].

Зібраних колекцій і комплексів козацької доби у неї менше: так, зокрема, у тому числі за її участі до фондів музею потрапив доволі цікавий комплекс початку XVIII ст. з Диканьки (знахідка 1953 р.) [8]. Крім нього, на сьогодні у фондах музею є ще кілька неопублікованих комплексів XVII ст., появою яких заклад також завдячує дослідниці.

Представлена робота є продовженням вивчення монетно-грошового обігу на території Полтавщини (і Лівобережжя взагалі) у рамках публікації комплексів нових нумізматичних джерел. Вивчення обігу солідової монети у козацьку добу на

території будь-якого мікрорегіону (для відображення більш цілісної картини монетно-грошової системи загалом), є важливим і цікавим напрямком нумізматики. Для такого дослідження більшою мірою підходять саме втрачені монетні комплекси, – загублені гаманці, а не тезавровані скарби.

На початку дослідження ми могли оперувати лише одним солідовим гаманцевим комплексом зі Старої Аврамівки [1]. До моменту виходу цієї публікації вже було оприлюднено результати вивчення більшої частини зібраних нами на зазначений період комплексів: з околиць Миргорода [3], Великих Сорочинців [11] і Галки [12]. У цьому дослідженні презентується передостанній з цієї серії – «скарб» з території Лубенського району.

Знайдений на початку 2017 р. Місце знахідки: на території Лубенського району, в долині р. Сули. Детальніше не уточнено. Гаманець у складі більше 104 монет (104 діагностовані, цілі та з частковими втратами, ще 3–10 одиниць в уламках, що не піддаються атрибуції).

До аналізу обігу дрібної монети залучено 103 одиниці, з яких: 102 – соліди, 1 – тернар. Ще один екземпляр зі складу комплексу представлений коронним польським півторагрошовиком 1623 р. Він не брався до уваги і не підданий статистичній обробці як такий, що не є об'єктом дослідження (табл. 1).

Час формування комплексу: найстаріша монета – 1614 р., наймолодша – 1653 р., тож час складання, певно, – середина 1650-х рр.

Ступінь збереженості. За станом можна відзначити досить непоганий ступінь збереження монет комплексу. Найстаріші ризькі соліди Сигізмунда III несуть найбільш виразні сліди потертості поверхні від найтривалішого їх перебування в обігу. Хоча через те, що останні мають вищу пробу срібла і меншу лігатуру, в порівнянні зі всіма іншими екземплярами, вони, на відміну від багатьох пізніших зразків, повністю цілі (без надломів й уламків).

Значна частина солідів Христини мають добру ступінь збереженості для читання легенди, але через значну лігатуру (домішки, нижча проба срібла, т. зв. – білону) у багатьох монет цієї серії обламани краї, ще певна частина має децентрування

Склад монетного «скарбу» (втраченого гаманця) з Лубенського району.

№ п/п	Емітент	Місце карб.	Метал	Номинал	Рік*	Аверс**	Знак підскарбця	Реверс**	№ за каталогами***	Дм., мм	Шт. пов.	Стан****, примітки
Шведське королівство. Густав II Адольф (1611-1632)												
1	м. Рига	Рига	Білон	Солід	(1626)	[GV[S][TA]AD[O]LDG[REX]	Сніп	SO[L]D[V]S[C]I[V]R[IGENSIS]26	Федоров 738	15	0	
2	м. Рига	Рига	Білон	Солід	(1628)	G[V]S[JT]AD[O]LDG[REX]•S	Сніп	SOLIDV[S]CIVIRIGENSIS 28	Федоров 743	16	1	зміщення штемцеля
3	м. Рига	Рига	Білон	Солід	(162 8)	G[V]S[TA]D[O]LD[G]•R•EX•S	Сніп?	S O L D V S •C I V I R I G E N S 2 8		15	0	
4	м. Рига	Рига	Білон	Солід	(1631)	G[V]•S[TAD]O[L]D[G]R[EX]S	Сніп	SOLIDV[S]CIVIRIGE NS 631	Федоров 755	15	1	
5	м. Рига	Рига	Білон	Солід	(1633)	[GVSTAD]O[L]DGR[EXS]	Сніп	SOL[...].33	-	15	6	
6	м. Рига	Рига	Білон	Солід	(1634)	[GVSTAD]O[L]DGREXS	Сніп	SOLIDV[S]CIVIRIGENSIS 34	Федоров 760	15	0	зміщення штемцеля.
7	м. Рига	Рига	Білон	Солід	(16?) 7	?[REX]•S	Сніп	SOLIDV[S]CIVIRIGENSIS? 7	-	15	0	
8	м. Рига	Рига	Білон	Солід	(16)??	?[G]REX•S	Сніп	SOLIDVS[?]	-	16	0	
9	м. Рига	Рига	Білон	Солід	(16)??	G[V]S[TAD]O[L]D[G]R[EXS]	Сніп	S O L D V S C I V I R I G E N S I ? ?	-	16	0	
10	м. Рига	Рига	Білон	Солід	?	?[JOL]•D ? S	Сніп	S O L D V S C I V I R I ?	-	15	0	зміщення штемцеля
11	м. Рига	Рига	Білон	Солід	?	G[...D]O[...]	Сніп	S O L D V S C I V I R I ?	-	15	1	
12	м. Рига	Рига	Білон	Солід	?	G[?JOL]•D]	Сніп	S O L D V S C I V I R I ?	-	15	0	
13	м. Рига	Рига	Білон	Солід	?	G[V]S[TAD]O[L]D[G]R•X•S	Сніп	S O L D V S C I V I R E N S ? ?	-	15	2	зміщення штемцеля
14	м. Рига	Рига	Білон	Солід	?	?[JOL]•D ?	Сніп	S O L D V S C I V I R I ?	-	15	0	
15	м. Рига	Рига	Білон	Солід	?	G[V]S[TAD]O[L]D[G]R•X •S	Сніп	SOL[DV]S[CIVIR]?	-	16	1	
16	м. Ельбінг	Ельбінг	Білон	Солід	(1630)	[?]	-	SOLIDV[S]CIVE-ELBING30	Коріцький 9588	15	0	
17	м. Ельбінг	Ельбінг	Білон	Солід	?	G[V]S[TA]D ?	-	S O L D V S C I V I ?	-	16	0	
Шведське королівство. Христина Августа (1632-1654)												
18	м. Рига	Рига	Білон	Солід	(1639)	CHRISTINA D R•S•	-	SOLIDV[S]CIVIRIGENSIS 39	Федоров 773	16	0	
19	м. Рига	Рига	Білон	Солід	(1640)	CHRISTINA D G•D•R•S	-	SOLIDV[S]CIVIRIGEN 40	Федоров 776	15	1	
20	м. Рига	Рига	Білон	Солід	(1640)	CHRISTINA•D•G•D•R•S	-	SOLIDV[S]CIVIRIGEN 40	Федоров 776	15	0	зміщення штемцеля
21	м. Рига	Рига	Білон	Солід	(1640)	CHRISTINA•D•G•D•R•S	-	S O L D V S •C I V I R I G E N 40	Федоров 776	15	0	
22	м. Рига	Рига	Білон	Солід	(1641)	CHRISTINA•D•G•D•R•S	-	SOLIDV[S]CIVIRIGEN 41	Федоров 778	15	0	зміщення штемцеля
23	м. Рига	Рига	Білон	Солід	(1643)	CHRISTINA•D•G•D•R•S	-	SOLIDV[S]CIVIRIGE 43•	Федоров 784	14	0	зміщення штемцеля

24	м. Рига	Рига	Билон	Солід	(16)43	CHRISTINA•D•GDRS	-	SOLIDVS•CIVI•RIGE•43	Федоров 784	14	0
25	м. Рига	Рига	Билон	Солід	(16)43	CHRISTINA•D•[G•D•R•S]	-	•SOLIDVS•CIVI•RIGENSIS 43	Федоров 784	15	0
26	м. Рига	Рига	Билон	Солід	(16)44	CHRISTINA•D•G•D•R•S	-	SOLIDVS•CIVI•RIG•44	Федоров 792	15	0
27	м. Рига	Рига	Билон	Солід	(16)45	CHRISTINA•D•G•D•R•S	-	SOLIDVS•CIVI•RIGE•45	Федоров 796	14	0
28	м. Рига	Рига	Билон	Солід	(16)45	CHRISTINA•D•G•R•D•S	-	SOLIDVS•CIVI•RIG•45	Федоров 796	15	0
29	м. Рига	Рига	Билон	Солід	(16)45	CHRISTINA•D•G•D•R•S	-	SOLIDVS•CIVI•RIG•45	Федоров 796	15	0
30	м. Рига	Рига	Билон	Солід	(16)47	CHRISTINA•D•G•D•R•S	-	SOLIDVS•CIVI•RIG•47•	Федоров 805	16	0
31	м. Рига	Рига	Билон	Солід	(16)47	CHRISTINA•D•G•R•S	-	SOLIDVS•CIVI•RIG•47•	Федоров 805	16	0
32	м. Рига	Рига	Билон	Солід	(16)47	CHRISTINA•D•G•R•S	-	SOLIDVS•CIVI•RIG•47•	Федоров 805	16	0
33	м. Рига	Рига	Билон	Солід	(16)48	CHRISTINA•D•[GR]S	-	SOLIDVS•CIVI•RIG•48•	Федоров 808	15	0
34	м. Рига	Рига	Билон	Солід	(16)48	CHRISTINA•D•G•R•S	-	SOLIDVS•CIVI•RIG•48•	Федоров 808	15	0
35	м. Рига	Рига	Билон	Солід	(16)48	CHRISTINA[D]GRS	-	SOLIDVS[C]VIRIG•48	Федоров 808	14	1
36	м. Рига	Рига	Билон	Солід	(16)49	CHRISTINA•D•G•R•S	-	SOLIDVS•CIVI•RIG•49•	Федоров 878	15	0
37	м. Рига	Рига	Билон	Солід	(16)49	CHRISTINA[DGRS]	-	[SOLIDVS]•CIVI•RIG•49•	Федоров 878	15	0
38	м. Рига	Рига	Билон	Солід	(16)49	CHRISTINA]D•G•R•S•	-	SOLID[VS•CIVI•RIG]•49•	Федоров 878	15	0
39	м. Рига	Рига	Билон	Солід	(16)50	CHRISTINA•D•G•R•S•	-	SOLIDVS•CIVI•RIG•50•	Федоров 879	16	0
40	м. Рига	Рига	Билон	Солід	(16)50	CHRISTINA[DGRS]	-	SOLIDVS•CIVI•RIG•50•	Федоров 879	15	0
41	м. Рига	Рига	Билон	Солід	(16)51	CHRISTINA[D]G•R•S•	-	SOLIDVS•CIVI•RIG•51	Федоров 880	15	0
42	м. Рига	Рига	Билон	Солід	(16)51	CHRISTINA[DGRS]	-	SOLIDVS•CIVI•RIG•51•	Федоров 880	15	0
43	м. Рига	Рига	Билон	Солід	(16)52	CHRISTINA•D•G•R•S	-	SOLIDVS•CIVI•RIG•52•	Федоров 881	15	0
44	м. Рига	Рига	Билон	Солід	(16)52	CHRISTINA•D]G•R•S	-	SOLIDVS•CIVI•RIG•52	Федоров 881	14	0
45	м. Рига	Рига	Билон	Солід	(16)52	CHRISTINA•D•G•R•S•	-	SOLIDVS•CIVI•RIG•52•	Федоров 881	15	0
46	м. Рига	Рига	Билон	Солід	(16)52	CHRISTINA•D•G•R•S•	-	SOLIDVS[C]VIRIG]52	Федоров 881	15	0
47	м. Рига	Рига	Билон	Солід	(16)53	CHRISTINA[DGRS]•	-	SOLIDVS•CIVI•RIG•53•	Федоров 882	16	0
48	м. Рига	Рига	Билон	Солід	ND(?)	[CHRISTINA•DG•D•R•S•	-	SOLIDVS•CIVI•RIG•...	Федоров 882	17	0
49	м. Рига	Рига	Билон	Солід	(16)7[3	[CHRISTINA•DG•D•R•S•	-	SOLIDVS•CIV[?]	-	16	0
50	м. Рига	Рига	Билон	Солід	(16)7[?	CHRISTINA[DGRS]	-	[SOLIDVS]CIVI•RIG•4[?]	-	15	0
51	м. Рига	Рига	Билон	Солід	(16)4[?]	CHRISTINA[DGRS]	-	[SOLIDVS]CIVI•RIG•4[?]	-	15	0
52	м. Рига	Рига	Билон	Солід	(16)3[?]	[CHRISTID]GRS]	-	[SOLIDVS]CIVI[RIGEN] SIS]?	-	16	0
53	м. Рига	Рига	Билон	Солід	(16)7[?]	CHRISTINA•D•[GR•S]•	-	SOL]DV]S[C]VIRIGE]NSIS ?	-	15	0
54	м. Рига	Рига	Билон	Солід	?	[CHRISTINA•DIG•R•S]	-	[SOLIDVS]CIVI•RIG•[?]	-	15	0
55	м. Рига	Рига	Билон	Солід	?	[CHRISTINA]•D•G•R•S]	-	[SOLIDVS]CIVI•RIGE]NSIS ?]	-	15	0
56	м. Рига	Рига	Билон	Солід	?	CHRISTINA[DGRS	-	[SOL]DV]S[C]VIRIGE]?	-	15	0

57	м. Рига	Рига	Білон	Сопід	?	CHRISTINA•D•G•R•S•	-	SOLIDVS•CIVI[RIG??]	-	15	0
58	м. Рига	Рига	Білон	Сопід	?	CHRISTINA•D•G•D•R•S•	-	[SOLIDVSCIVI•RIG??]	-	15	0
59	м. Рига	Рига	Білон	Сопід	?	CHR[ISTINA•D•G•R•S•	-	[SOLIDVSCIVI•RIG??]	-	16	0
60	м. Рига	Рига	Білон	Сопід	?	CH[.....]	-	[SOLIDVSI...??]	-	15	0
61	м. Рига	Рига	Білон	Сопід	?	CHR[ISTINA]DGRS	-	SOLIDVSC RIGE[NSIS?]	-	15	0
62	м. Рига	Рига	Білон	Сопід	(16)?[?]	[CHRISTINA•D•G•R•S•	-	SOL[?]	-	16	0
63	м. Рига	Рига	Білон	Сопід	?	CHRISTINA]DGRS	-	[SOLIDVSCIVI•RIGE[?]	-	15	0
64	м. Рига	Рига	Білон	Сопід	?	[CHRISTINA•D•G•DR•S	-	SOLIDVVS•CIVI•RIG??]	-	15	0
65	м. Рига	Рига	Білон	Сопід	?	[?]	-	SOLIDVSCIVI•RIGE??]	-	15	0
66	м. Рига?	Рига?	Білон	Сопід	?	[CHRISTINA]D•G•R•S]	-	SOLIDVSCIVI•RIG??]	-	16	0
67	м. Рига?	Рига?	Білон	Сопід	(16)48	CHRISTINA]D•G•R•S]	-	[SOLIDVSCIVI•RIG48	-	16	1
68	Лівонія	Рига	Білон	Сопід	(16)47	CHRISTINA]D•G•R•S]	-	SOLIDVSLIVONIAE47	Фелдор 870	14	0
69	Лівонія	Рига	Білон	Сопід	(16)47	CHRISTINA]D•G•R•S]	-	SOLIDVSLIVONIAE47	Фелдор 877	17	0
70	Лівонія	Рига	Білон	Сопід	(16)49	CHRISTINA•D•G•R•S•	-	SOLIDVSLIVONIAE49	Фелдор 878	15	0
71	Лівонія	Рига	Білон	Сопід	(16)50	CHRISTINA]DGRS]	-	SOLIDVSLIVONIAE•5•0•	Фелдор 879	14	2
72	Лівонія	Рига	Білон	Сопід	(16)50	CHRISTINA]DGRS]	-	SOLIDVSLIVONIAE]•5•0•	Фелдор 879	15	0
73	Лівонія	Рига	Білон	Сопід	(16)52	CHRISTINA]DGRS]	-	SOLIDVSLIVONIAE52	Фелдор 881	15	0
74	Лівонія	Рига	Білон	Сопід	(16)52	CHRISTINA]DGRS]	-	[SOLIDVSLIVONIAE•5•2•	Фелдор 881	14	0
75	Лівонія	Рига	Білон	Сопід	(16)53	CHRISTINA•D•G•R•S•	-	SOLIDVSLIVONIAE•5•3•	Фелдор 882	15	0
76	Лівонія	Рига	Білон	Сопід	(16)53	CHRISTINA•D•G•R•S•	-	SOLIDVSLIVONIAE]•5•3•	Фелдор 882	15	0
77	Лівонія	Рига	Білон	Сопід	(16)54	CHRISTINA•D•G•R]•S•]	-	SOLIDVSLIVONIAE•5•4•	Фелдор 883	15	0
78	Лівонія	Рига	Білон	Сопід	?	CHRISTINA•D•G•R•S•	-	SOLIDVSLIVONIAE??]	-	15	2
79	Лівонія	Рига	Білон	Сопід	?	CHRISTINA•D•G•R•S•	-	SOLIDVSLIVONIAE??]	-	17	0
80	Лівонія	Рига	Білон	Сопід	?	CHRISTINA]D•G•R•S•	-	1.SOL[.....]2....[SLIVO]..	-	14	2
81	Лівонія	Рига	Білон	Сопід	?	CHRISTINA]D•G•R•S•]	-	[SOLIDVSLIVONIAE??]	-	15	0
82	Лівонія	Рига	Білон	Сопід	?	[CHRISTINA]D•G•R•S•	-	SOLIDVSLIVONIAE??]	-	14	0
83	м. Ельбінг	Ельбінг	Білон	Сопід	(16)35	[CHRISIDGREGSVE	-	SOLIDVSCIVIE]ELBING35	Коріcki 9648	16	0

Річ Посполита. Спізмунд III Ваза (1587-1632)

84	м. Рига	Рига	Аг	Сопід	1614	SIG•III•DG•RE[?]	Мене	SOLIDVVS•CIVI•RIGE]614	Фелдор 701 Коріcki 8151	17	0
85	м. Рига	Рига	Аг	Сопід	(16)20	SIG•III• DG•REX•P•M•D•L	Мене	SOLIDVVS•CIVI•RIGE•20	Фелдор 716	15	0
86	м. Рига	Рига	Аг	Сопід	(16)21	•SIG•III•D•G •REX•POL•M•D•L	Мене	•SOLIDVVS•CIVI]•RIGENS]S•	Фелдор 719	15	1
87	м. Рига	Рига	Аг	Сопід	(16)21	•SIG•III•D•G]REX•POL•M•D•L]	?	[S]OLIDVVS•CIVI]•RIGEN] SIS•	Фелдор 719	15	0
88	ВКЛ	Вільно	Білон	Сопід	(16)23	:SIG•III DG•REX•PO•M•D•L	Валвич	[SOLIDVSI]M•D•LIT: ★	1623PL01100 Коріcki 3456	15	0

89	ВКЛ	Вільно	Білон	Сопід	1623	:SIG:III:DG:REX:PO:M:DL:LI: [SIG]	Вадвич	★ SOLIDVVS:M:•D•LITI1623 ★	1623PL01400 Корпкі 3459	16	1
90	ВКЛ	Вільно	Білон	Сопід	(16)24	III:DG:REX:PO•M•DL24 [SIG]	Вадвич	[SOLLIDVVS]:•M•D•LITV]	1625PL01800 Корпкі 3463	15	0
91	ВКЛ	Вільно	Білон	Сопід	1625	:III:DG:REX:PO•M•D•L [SIG]	Вадвич	SO[LIDVVS]M:•D•LITV1625	1625PL01100 Корпкі 3469	16	0
92	ВКЛ	Вільно	Білон	Сопід	162[0]	SIG•IIIDGREX]P[OMDL•	Вадвич	SOLIDV[S]M•D•LITV162[0]	1625PL01100 Корпкі 3469	15	0
93	ВКЛ	Вільно	Білон	Сопід	[до 1627]	SIG:III:DG:REX:PO]•M•DL	Вадвич	SOLIDV]S:•M:D:LITV[?]	-	15	0
94	—	Бдлош	Білон	Сопід	1623	SIG3DG•RPOLMDL	Сас	SOLLIDR•P[OL]1623	1623PL00800 Корпкі 717	15	1
95	—	Бдлош	Аг	П'ято- рак	(16)23	SIGIS3DGREXPMDL	Сас	MONENO REG•POLO+	Корпкі 861	20	4
96	—	Бдлош	Білон	Сопід	(16)26	SIGIS•III•D•G •REX•POLONIAE+	-	•SOLIDV[S]•REGNI•POLO	Корпкі 726	15	8
97	—	Познань	Білон	Третак (тернар)	1626	SIG•III•DS•REX:PO•MD	Ключі	TERNAR•I•POL•1626	1626PL00400 Корпкі 8002	16	8
Річ Посполита. Ян Казимир (1648-1668)											
98	ВКЛ	Вільно	Білон	Сопід	1652	IOA•CAS:D•G•R•POL•L•	Гоздава	SOLIDV[S]MDL]TI1652	Корпкі 3581	16	0
Марграфство Бранденбург. Георг Вільгельм (1619-1640)											
99		Круле- вещ	Білон	Сопід	1625	GEORG: WILH•MAR•BR•S•RI•E•L	Круле- вещ	SOLIDV[S]•PR•VSSIA•E.1625	Корпкі 3891	16	0
100		Круле- вещ	Білон	Сопід	1627	GEORG• WILH•MAR•BRS•R•I•EL•	Круле- вещ	SOLIDV[S]•PRVSSIAE•1627*	Корпкі 3893	15	0
101		Круле- вещ	Білон	Сопід	?	GEORG W[?]	Круле- вещ	[SOLLIDVSPR][?]	-	16	0
Фальшиві											
102	м. Рига, чи м. Ельбінг	?	Сл	Сопід	?	[GVSTA]DO[L]DG[•REX•S	-	?	-	16	0
103	Львовія?	?	Сл	Сопід	?	SIU[SI]?	-	[?I]OU[?]	-	16	0
104	м. Рига	?	Сл	Сопід	?	[?I][?]	-	[?I]STV[?]	-	14	3

* в дужках () — не проставлені цифри в легенді, по умовчання; ** / — новий рядок; [] — не читається, умовно прочитане [ABC] (за аналогіями), прочитання ускладнене [?]; *** — за: 9; 13; 14; **** — за Міжнародною системою.

штемпелю, що ускладнює прочитання частини легенди, зокрема – років випусків.

Характеристика комплексу. Як бачимо, абсолютну більшість (понад 80%) складу комплексу визначає обігова монета прибалтійських володінь Шведського королівства, причому в абсолютному превалюванні – карбування часів правління Христини 1647–1653 рр. (табл. 2). Саме ризький солід Христини карбування 1653 р. й є наймолодшим маркером датування випадіння комплексу (рис. 1: 1).

Можна припустити, що означені монети дуже швидко проникли на територію сучасної України взагалі та Полтавщини зокрема. Ця тенденція зафіксована й аналізом інших комплексів краю.

Помітне абсолютне «домінування» монет ризького карбування при ще відносно низькій питомій вазі лівонського (68 проти 16, відповідно). Як бачимо на прикладі комплексів наступних років (Великі Сорочинці, Миргород і т. д.), доля лівонських солідів там різко зростає, ринок досить швидко ними насичується. Це також можна вважати своєрідним хронологічним індикатором, про що вже йшлося в попередніх публікаціях.

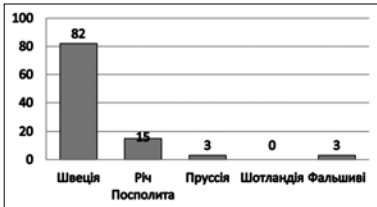
Достатньо цікавим виглядає один ризький солід карбування Христини Августи. Монета досить добре збережена для прочитання легенди, хоч і має зміщення штемпелю. Особливо цікавою є реверс, де поруч із традиційним «SOLIDVS CIVI RIG...» немає позначки року. Цей зразок може бути цікавим для дослідників (кол. вкл. IV, рис. 1: 2).

Як звично, другою категорією за кількістю є монети Речі Посполитої – 15 одиниць. Їх питома вага від загалу (15%) також є доволі типовою з-поміж інших комплексів. Таким же звичним є переважання литовської монети над коронною (7 проти 3). Відзначимо доволі високий відсоток більш «давніх» ризьких солідів Сигізмунда III (5 од.), що також, можливо, свідчить на користь більш давнішої позиції комплексу, в порівнянні з іншими.

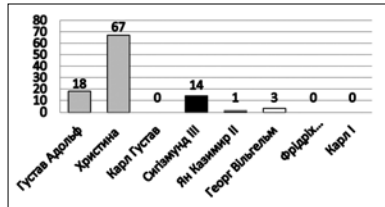
Помітно, що в досліджуваний час у середовище обігових грошей лише починають проникати монети Яна Казимира, котрі почали більш-менш масово карбуватися лише з 1652 р.

Гістограми розподілу складу монетного скарбу за критеріями.

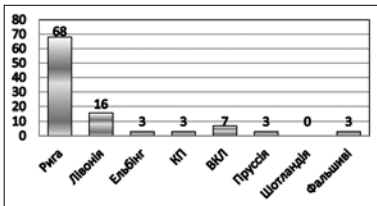
Кількісне співвідношення монет різних країн

Кількісне співвідношення монет за правителями

Кількісне співвідношення монет за місцем карбування (емітенти)

Співвідношення шведських монет за правителями та емітентами

Цікавим результатом вивчення подібних типів скарбів є виявлення в їх складі монет, що зазвичай не трапляються в інших випадках (при тезавруванні). Таким, наприклад, є познанський тернар-«третяк» Сізімунда III Вази. Карбований 1626 р. у Познані [14. № 8002], має чудову ступінь збереженості та є першим подібним зразком, задокументованим серед монетних комплексів Полтавщини (рис. 1: 3). Хоча причина цього, певно, криється не стільки в рідкості появи цих монет в обігу, як у відсутності інтересу до «дрібної» монети та її відсутності серед досліджених тезаврованих комплексів (як, наприклад, у випадку з шотландським торнером з Великих Сорочинців) [11].

Поміж незначної кількості пруських монет (3 од.) наявні лише соліди Георга Вільгельма (1619–1640), і відсутні його

наступника – Фрідріха Вільгельма, що карбувалися виключно у проміжку між 1653 та 1655 рр. [14, с. 176]. Відсутні тут і монети шведського короля Карла X Густава (1654–1660) – доволі представницької групи знахідок у комплексах трохі пізніших років (наприклад, 2-ї пол. 1650-х – поч. 1660-х рр. з Великих Сорочинців [11] чи Миргорода [3], Старої Аврамівки [1]).

Це, а також факти швидкого проникнення обігової монети вищеназваних європейських правителів до грошової системи Лівобережжя, дають можливість доволі надійно встановити роки складання комплексу в рамках 1653 р. чи максимум на рік-два пізніше, тобто у межах сер. 1650-х рр.

Серед офіційної обігової монети у складі гаманця виявилось й три мідні фальшовані соліди, що, певно, мали сліди постріблення поверхні, яке зійшло з часом. Вони становлять трохі менше 3% (3 зі 103 одиниць) від загальної кількості. Прототипами цих зразків послуговували: ризький чи ельбінський солід Густава II Адольфа, ризький Христини та монета Сигізмунда III, що мала герб, здала схожий на лівонський (подібної реальної офіційної монети, звісно, в природі не існувало).

Якість їх виготовлення надзвичайно низька: легенди дуже «фантастичні», зображення – далекі від реальних (кол. вкл. IV, рис.1: 4–6). Це може свідчити на користь думки, що вибракування фальшованих солідів як адміністрацією, так і користувачем-населенням тоді не було занадто прискіпливим.

Така питома вага підробок (3%) є найнижчою серед інших комплексів, що були опрацьовані в останній час: Великі Сорочинці (випадіння 4% фальшивих монет), Миргород (1659–1661 рр., 4%), Галка (1662/1663 рр., 8,8%), Стара Аврамівка (1662–1664 рр., 17%).

На сьогодні, за результатами аналізу наявних комплексів, здійснюється розробка датування гаманцевих комплексів 1650–1660-х рр. й за відсотковою долею складу та характером виготовлення підробок. Як вже зазначалося [3, с. 114], низький відсоток фальшивої монети (до 4%) у складі гаманців характерний саме для часу до інтенсивного проникнення на ринок Лівобережжя продукції Сучавського двору, тобто, до початку його роботи в 1661–1662 рр. [6, с. 35–36; 15]. Статистичне зведення по цьому комплексу з Лубенщини підтверджує це спо-

стереження, а також засвідчує низьку якість підробок в монетно-грошовому обігу «досучавського» періоду.

Тож, на сьогоднішній день, із розширенням джерельної бази (перш за все, завдяки «втраченим гаманцям») вивчення монетного обігу найдрібніших номіналів XVII ст. на території Полтавщини та Лівобережжя, склалися дещо сприятливіші обставини відносно формування окремих висновків щодо обrotу цієї ще мало вивченої категорії нумізматичних знахідок.

Наразі зібрана певна статистична інформація, що, на наш погляд, досить надійно і детально хронологічно диференційована. Вона репрезентує часові відмінності особливостей монетно-грошового обігу дрібних фракцій у 1650–1660-х рр. Відсутність же комплексів більш давніх десятиліть і більш пізніших може бути випадковою, хоча в деякій мірі буде слугувати напрямком подальших студіювань із зазначеної проблематики.

Література

1. **Безпалько В.** Скарб солідів XVII ст. із с. Стара Аврамівка Полтавської області / Владислав Безпалько // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. / УТОПІК, ЦП НАНУ і УТОПІК та ін.; [ред. кол.: Телегін Д. Я., відп. ред., Титова О. М., Бондаренко І. П. та ін.]. – К.: ТОВ НВП «Ферокол», 2010. – Вип. 19. – С. 117–120.
2. **Глушенко В. П.** Клад римських денариев из с. Лукищина / В. П. Глушенко // Нумизматика и эпиграфика / Ин-т археол. АН СССР. – М.: Наука, 1989. – Т. XV. – С. 19–52.
3. **Коваленко М.** Невеликий скарб солідів XVII ст. з околиць Миргорода / Михайло Коваленко, В'ячеслав Шерстюк // Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка: зб. мат-лів Другої наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ДКіТ ПОДА; ПКМ імені Василя Кричевського; Полтав. район. рада; [ред. кол.: Л. Л. Бабенко, М. М. Кононенко (голова), О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2018. – С. 111–115. – Кол. вкл. III.
4. **Кропоткин В. В.** Клады римских монет на территории СССР / В. В. Кропоткин. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – 119 с. – (Серия: САИ. – Вып. Г 4-4).
5. **Мызгин К.** Римские монеты на территории Днепровского лесостепного Левобережья: общая характеристика, особенности распространения и основные проблемы изучения / Кирилл Мызгин // *Tyragetia*. – Chisinau, 2013. – Vol. VII [XXII]. – Nr. 1. – P. 355–368.
6. **Нудельман А. А.** Топография кладов и находок единичных монет / А. А. Нудельман. – Кишинев: Штиинца, 1976. – 196 с. – (Археологическая карта Молдавской ССР. – Вып. 8).

7. **Сидоренко Г. О.** Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін. — К.: Наукова думка, 1982. — 108 с., 2 карти.
8. **Супруненко О. Б.** Диканський скарб 1953 р. [монетно-речовий скарб поч. XVIII ст.] / Супруненко О. Б. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.] — Полтава: Полтав. літератор, 1994. — Частина друга. — С. 152–158.
9. **Федоров Д.** Монеты Прибалтики XIII–XVII столетий: определитель монет / Д. Федоров. — Таллин: Валгус, 1966. — 423 с.
10. **Шалобудов В. Н.** Клад римських денариев из с. Трухановка / Шалобудов В. Н., Супруненко А. Б. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.] — Полтава: Полтав. літератор, 1994. — Число друге. — С. 137–149.
11. **Шерстюк В. В.** «Скарб» солідів сер. XVII ст. з околиць Великих Сорочинців на Полтавщині / Шерстюк В. В., Коваленко М. В. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. / УТОPIK, ЦП НАНУ і УТОPIK та ін.; [ред. кол. : Титова О. М., відп. ред., Бондаренко І. П., Івакін Г. Ю. та ін.] — К., 2018б. — Вип. 27. — У друці.
12. **Шерстюк В. В.** Монетний «скарб» (гаманець) середини XVII ст. з Роменщини / Шерстюк В. В., Коваленко М. В. // Сіверщина в історії України: зб. наук. пр. / Нац. зап. «Глухів», ЦП НАНУ і УТОPIK; [ред. кол. : І. О. Мошик (гол.), О. М. Титова, С. П. Жукова та ін.]. — Глухів; Київ: ЦП НАНУ і УТОPIK, 2018а. — Вип. 11. — С. 91–96.
13. Fortress Catalogue — 2017. — URL: www.fortresskatalog.com.
14. **Kopicki E.** Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związanych / Edmund Kopicki. — Warszawa: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, 1995. — Textsty. Czesz 1 (poz. 1–7058). — 315 s.
15. **Pinzar A.** Talerul Nleuî allui Gheorghe Duca / Alexandru Pinzar. — URL: <http://romaniancoins.ancients.info/art/Taler%20Duca.pdf>.

М. В. Коваленко, В. В. Шерстюк

Втрaчений гаманець середини XVII ст. з Лубенщини

У роботі до наукового обігу вводиться новий комплекс «втраченого гаманця» козацької доби з Лубенського району Полтавської області, що складався майже повністю з найдрібніших монетних фракцій — солідів. Його випадіння датується серединою 1650-х рр.

Ключові слова: Лубенський район, Полтавська область, «скарб», гаманець, солід, тернар, монетно-грошовий обіг, підробка монет.

М. В. Коваленко, В. В. Шерстюк

Утерянный кошелек середины XVII в. с Лубенщины

В работе вводится в научный оборот новый комплекс «утраченного кошелька» козацкого времени с Лубенского района Полтавской области, составленный почти полностью из самых мелких монетных фракций — солидов. Его выпадение датируется серединой 1650-х гг.

Ключевые слова: Лубенский район, Полтавская область, «клад», кошелек, солид, тернар, монетно-денежный оборот, подделка монет.

M. V. Kovalenko, V. V. Sherstiuk

Lost Wallet of the Mid-17th Century from Lubny District

New complex of “lost wallet” dated to the Cossacks Time from Lubny District Poltava Region consisted of almost only small coins – solids, is implemented into scientific circulation in the work. Its loose happened in the mid-1650s.

Keywords: Lubny District, Poltava Region, “treasure”, wallet, solid, tern, monetary circulation, coinage offence.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АВУ – Археологічні відкриття в Україні, Київ
АДІУ – Археологія і давня історія України, Київ
АДУ – Археологічні дослідження в Україні, Київ
АЗ ПКМ – Археологічний збіник Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
АИУ – Археологические исследования на Украине, Киев
АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АН УРСР – Академія наук Української РСР, Київ
АН УССР – Академія наук Української ССР, Киев
АО – Археологические открытия, Москва
АС – Археологический съезд
АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа, Ленинград
ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет, Київ
ВЦ – Видавничий центр
ГИМ РФ – Государственный исторический музей РФ, Москва
ГУГК – Главное управление геодезии и картографии, Москва
ДАПО – Державний архів Полтавської області, Полтава
ДГУ – Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск
ДКіТ – Департамент культури і туризму
ДП НДЦ «ОАСУ» – Державне підприємство «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Київ
ДУ – Державний університет
ЗДУ – Запорізький державний університет, Запоріжжя
ЗНУ – Запорізький національний університет, Запоріжжя
ИА АН УССР – Институт археологии Академии наук Украинской ССР, Киев
ИА НАНУ – Институт археологии Национальной академии наук Украины, Киев
ИА РАН – Институт археологии Российской Академии наук, Москва
ИИ АН УССР – Институт истории Академии наук Украинской ССР, Киев
ИИМК АН СССР – Институт истории материальной культуры Академии наук СССР, Ленинград
ИИМК – Институт истории материальной культуры Российской академии наук, Санкт-Петербург
ІА АН УРСР – Інститут археології Академії наук Української РСР, Київ
ІА НАНУ – Інститут археології Національної Академії наук України, Київ
ІЗМН – Інститут засобів та методів навчання, Київ
ІІМКАН СРСР – Інститут історії матеріальної культури Академії наук СССР, Ленінград
ІКЗ – Історико-культурний заповідник

КДПУ – Кіровоградський державний педагогічний університет
ім. Володимира Винниченка, Кіровоград

КМ – Краєзнавчий музей

КС – Киевская старина, Киев

КСИА АН СССР – Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР, Москва

КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии Академии наук УССР, Киев

ЛКМ – Лубенський краєзнавчий музей, Лубни

МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Симферополь

МИА – Материалы по археологии СССР, Москва, Ленинград

МКУ – Міністерство культури України, Київ

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, Київ

НА ПКМ – Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею, Полтава

НА ПКМВК – Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, Полтава

НА ЦОДПА – Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Департаменту культури і туризму Полтавської обласної державної адміністрації, Полтава

НАНУ – Національна Академія наук України, Київ

НПУ – Національний педагогічний університет

НТШ – Наукове Товариство імені Тараса Шевченка, Львів

НУ – Національний університет

ОДА – Обласна державна адміністрація

ПАВ – Петербургский археологический вестник, Санкт-Петербург

ПАЗ – Полтавський археологічний збірник, Полтава

ПДПІ – Полтавський державний педагогічний інститут ім. В. Г. Короленка, Полтава

ПДПУ – Полтавський державний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка, Полтава

ПЕВ – Полтавские епархиальные ведомости, Полтава

ПЄВ – Полтавські єпархіальні відомості, Полтава

ПКМ – Полтавський краєзнавчий музей, Полтава

ПКМВК – Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Полтава

ПНПУ – Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка, Полтава

ПОДА – Полтавська обласна державна адміністрація

ПОО УООПИК – Полтавская обласная организация Украинского общества охраны памятников истории и культуры, Полтава

ПОУК – Полтавське обласне управління культури, Полтава

ПУАК – Полтавская учёная архивная комиссия, Полтава

РА – Российская археология, Москва

РАН – Российская академия наук, Москва

РВВ – Редакційно-видавничий відділ

- РИО – Редакционно-издательский отдел
РСМ – Раннеславянский мир, Москва
СА – Советская археология, Москва
САИ – Свод археологических источников, Москва
УК ПОДА – Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, Полтава
УКіТ ПОДА – Управління культури і туризму Полтавської обласної державної адміністрації, Полтава
УООПИК – Украинское Общество охраны памятников истории и культуры, Киев
УРЕ – Українська радянська енциклопедія, Київ
УТОПІК – Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
ХДУ – Харківський державний університет ім. В. Н. Каразіна, Харків
ХИАО – Харьковское историко-археологическое общество, Харьков
ХНУ – Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Харків
ЦОДПА – Центр охорони та досліджень пам'яток археології Департаменту культури і туризму (Управління культури) Полтавської обласної державної адміністрації, Полтава
ЦОИПА – Центр охорони и исследований памятников археологии Управления культуры Полтавской облгосадминистрации, Полтава
ЦП НАНУ – Центр пам'яткознавства Національної Академії наук України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ

НАШІ АВТОРИ

Бабенко Людмила Леонідівна — професор, доктор історичних наук, завідувачка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, заслужений працівник освіти України

Володарець-Урбанович Ярослав Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології раннях слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України

Галян Галина Іванівна — старший науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу етнології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Гейко Анатолій Володимирович — кандидат історичних наук, завідувач відділу палеогончарства Інституту керамології — Відділення Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному

Гречко Денис Сергійович — старший науковий співробітник, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

Іщенко Віктор Миколайович — краєзнавець, завідувач господарством Полтавської обласної державної адміністрації

Капко Світлана Михайлівна — науковий співробітник наукової бібліотеки Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Коваленко Михайло Володимирович — магістр, молодший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології Департаменту культури і туризму Полтавської обласної державної адміністрації

Коваленко Оксана Валентинівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту керамології — Відділення Інституту народознавства НАН України, доцент кафедри історії України, докторант Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Кулатова Ірина Миколаївна — директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології Департаменту культури і туризму Полтавської обласної державної адміністрації

Луговий Роман Сергійович — співкерівник Спільної археологічної експедиції Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка та Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Лямкін Віталій Валер'євич — співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

Лямкіна Наталія Володимирівна — заступник директора з наукової роботи Краєзнавчого музею м. Горішні Плавні

Мельникова Ірина Сергіївна — завідувач науково-дослідного експозиційного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Мокляк Володимир Олександрович — заступник директора з наукової роботи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, заслужений працівник культури України

Приймак Віктор Володимирович — провідний науковий співробітник Історико-культурного заповідника «Більськ» Полтавської обласної ради

Рейда Роман Миколайович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України

Сапегін Сергій Васильович — старший науковий співробітник Музею-заповідника А. С. Макаренка, заслужений учитель України

Супруненко Олександр Борисович — старший науковий співробітник, кандидат історичних наук, директор Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, заслужений працівник культури України

Ткаченко Олександр Михайлович — завідувач науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Шерстюк В'ячеслав Вікторович — магістр, завідувач відділу Центру охорони та досліджень пам'яток археології Департаменту культури і туризму Полтавської обласної державної адміністрації

Щербань Анатолій Леонідович — кандидат історичних наук, старший викладач, докторант Харківської державної академії культури

Юренко Світлана Павлівна — доцент, кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету ім. Т. Шевченка

ЗМІСТ

О. Б. Супруненко (<i>м. Полтава</i>). Галина Олексіївна Сидоренко (1918–1984).....	3
С. П. Юренко (<i>м. Київ</i>). Доброзичлива посмішка та любов до археології Галини Сидоренко.....	26
Г. І. Галян (<i>м. Полтава</i>). Спомин про Галину Сидоренко (з нагоди 100-ліття від дня народження).....	35
С. М. Капко, І. С. Мельникова (<i>м. Полтава</i>). Матеріали про діяльність Г. О. Сидоренко у Науковому архіві Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.....	40
Л. Л. Бабенко (<i>м. Полтава</i>). З когорти соратників Галини Сидоренко: В. С. Воловик.....	50
Д. С. Гречко, О. Б. Супруненко (<i>мм. Київ, Полтава</i>). Поховання фіналу бронзового віку з Котелевщини	56
В. В. Приймак, О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко, В. В. Шерстюк (<i>мм. Суми, Полтава</i>). Про стелу – межовий знак XVII ст. та групу курганів Могили Дігтярної на північному сході Полтавської області ...	67
І. М. Кулатова (<i>м. Полтава</i>). Павлівське поховання середньо-сарматського часу.....	76
Р. С. Луговий, О. В. Коваленко (<i>м. Полтава</i>). Пізньосарматський курган Сторожівського могильника	90
Р. М. Рейда, А. В. Гейко, С. В. Сапегін (<i>м. Київ, смт Опішня, с. Ковалівка Полтавського р-ну</i>). Поховання 100 Шишацького могильника	99
Я. В. Володарець-Урбанович (<i>м. Київ</i>). Ливарні формочки у слов'ян епохи раннього середньовіччя: доповнення каталогів О. О. Щеглової.....	105
В. В. Шерстюк (<i>м. Полтава</i>). Лукімське городище в Нижньому Посуллі	129
В. М. Іщенко, О. Б. Супруненко (<i>м. Полтава</i>). Стулка хреста-енколпіона з околиць Полтави	150
В. В. Лямкін, Н. В. Лямкіна (<i>м. Горішні Плавні</i>). Дві «амфорки київського типу» з с. Ключівка Новосанжарського району.....	159
В. О. Мокляк (<i>м. Полтава</i>). Полтавський полк: сотні та сотники	165
А. Л. Щербань (<i>м. Харків</i>). Гончарні горни ранньомодерного часу з Полтави і Великих Будищ зі збереженими випалювальними камерами (порівняльна характеристика).....	184
М. В. Коваленко, В. В. Шерстюк (<i>м. Полтава</i>). Втрачений гаманець середини XVII ст. з Лубенщини.....	190
Список скорочень	202
Наші автори.....	205

Наукове видання

СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОДНІПРОВ'Я 2018

Збірник наукових праць

Пам'яті Г. О. Сидоренко (1918–1984)

На обкладинці: 1 с. — казан середньосарматського часу з поховання в кургані у с. Павлівка Полтавської обл. *Бронза*. ПКМВК, розвідки Г. О. Сидоренко, 1954 р.; 4 с. — «галло-римський» глек з того ж поховання. *Бронза*. ПКМВК. Надх. 1956 р.

Відповідальні за випуск — **І. М. Кулатова, В. О. Мокляк.**

Відп. та наук. редактор — **О. Б. Супруненко.**

Коректура — авторська.

Комп'ютерний набір — авторський.

Фотограф — **С. В. Харченко.**

Технічний редактор та комп'ютерна верстка — **С. В. Хорєв.**

Переклад на англійську мову — **Н. Г. Кондратенко.**

Здано в набір 10.05.2018 р. Підписано до друку 03.07.2018 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Ньютон.

Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 11,73. Ум. друк. арк. 12,38.

Тираж 305 прим. (1-й запуск — 150 прим.). Вид. № 36.

Видавець та виготівник: ПП «Дивосвіт».

36014, м. Полтава, вул. Р. Кириченко, 36, оф. 3.

Тел. (0532) 50-65-63.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції, серія ДК № 866 від 22.03.2002 р.

До статті *І. М. Кулатової* «Павлівське поховання середньосарматського часу». Рис. 1. Павлівка, с. Посуд із поховання середньосарматського часу. Казан (1), ойнохоєподібний глек (2), таз (3). Бронза.

До статті *В. В. Приймака, О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченка, В. В. Шерстюка* «Про стелу – межовий знак XVII ст. та групу курганів Могили Дігтярної на північному сході Полтавської області».

Рис. 2. Стела з околиць с. Лутище. Пісковик. Фото *В. В. Приймака, 2007.*

Рис. 3. Стела, бічна грань із зображеннями хрестів козацького часу. Фрагмент. Фото *В. В. Приймака, 2012.*

До статті *Д. С. Гречка, О. Б. Супруненко* «Поховання фіналу бронзового віку з Котелевщини». Рис. 5. Ліпний горщик з поховання 2 кургану № 2 групи II в ур. Розрита Могила. Фото *Д. С. Гречка, 2017.*

До статті *Р. С. Лугового, О. В. Коваленко* «Пізньюсарматський курган Сторожівського могильника». Рис. 7. Кубкоподібна посудина. Глина, ліплення.

До статті *В. М. Іщенка, О. Б. Супруненко* «Стулка хреста-енколпіона з околиць Полтави». Рис. 1. Падалки, с., Полтавський р-н, Полтавська обл. Лицева стулка хреста-складня. Мідний сплав, лиття, різьблення, інкрустація сріблом. ПКМ імені Василя Кричевського.

До статті *В. В. Лямкіна, Н. В. Лямкіної* «Дві «амфорки кийвського типу» з с. Ключівка Ново-санжарського району».

Рис. 2. Садиба
О. О. Трохимчук.

Рис. 3. Корчажка (1),
розвал корчажки (2).

Фонди Краєзнавчого музею
м. Горішні Плавні.

До статті
А. Л. Щербаня
**«Гончарні горни
 ранньомодерно-
 го часу
 з Полтави і
 Великих Будищ
 зі збереженими
 випаловальни-
 ми камерами
 (порівняльна
 характеристика)»**.
 Рис. 3. Посуд
 із гончарного
 горна
 в с. Великі
 Будища.
Фото
А. Л. Щербаня.

До статті *М. В. Коваленка, В. В. Шерстюка* **«Втрачений гаманець
 середини XVII ст. з Лубенщини»**. Рис. 1. Окремі монети зі складу
 комплексу. 1–3 – білон, 4–6 – мідь, посріблення.

ANTIQUITIES

OF THE DNIEPER LEFT BANK REGIONS

